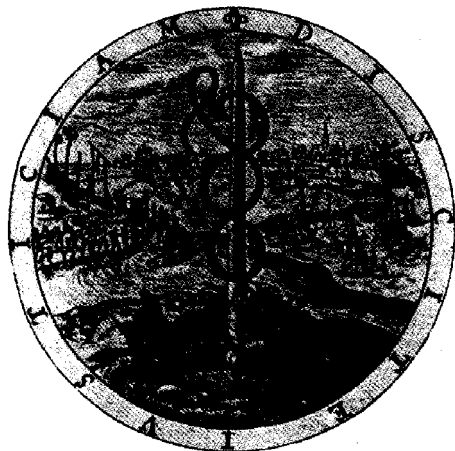

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

2 • 1997 årg. 82

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. Derek Fewster, fil.stud. Henrika Tandefelt

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård

Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif

Henrik Meinander • Beatrice Moring • Alexandra Ramsay

Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Anna-Maria Åström

CAFE
Kaffka

Svenska Teatern

tfn 171 380

049-797 593

Snabba bokleveranser

Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Redaktionen för Historisk Tidskrift för Finland har bytt adress. Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till den nya adressen:

Historisk Tidskrift för Finland

Historiska institutionen

Pb 4

00014 Helsingfors universitet

Redaktionen har expediti-
onstid tisdagar 10-12

Tel. 09/191 22 836

Fax 09/191 23 217

Tingsgemenskapens rätt

Ett perspektiv på rättsuppfattningens historia

PIA LETTO-VANAMO

Jag ämnar i denna uppsats ta upp frågan om vilket slags rätt och vilken rättsuppfattning som framträder i det svenska rikets tidiga rättsliga källor.¹ Den nordiska domboksforskningen, som under de senaste åren har vuxit kontinuerligt, har varit en viktig stimulans för uppsatsens resonemang. Bevarade rättegångsprotokoll (domböcker) från gångna sekel används allt oftare inom historieforskningen, speciellt i Norge och Sverige. Som exempel kan nämnas de senaste årgångarna av den norska *Historisk tidsskrift* och den svenska *Historisk Tidskrift*, i vilka forskningsresultat som grundar sig på domstolsmaterial upprepade gånger har presenterats.² I Finland har domboksforskningen redan gamla anor tack vare den rika lokalhistoriska forskningen.

Det är skäl att fråga om det ökade intresset för källmaterial kring rättskipningen också har ökat vår kunskap om den tidiga rättskipningen, eller om rätten i sig. Många av de ifrågavarande undersökningarna innehåller förvisso också för rättsforskningen viktiga allmänna metodologiska och teoretiska resonemang eller synpunkter på problematiken i rättsstatistik och komparativ rätt. Vissa forskare har också gjort detaljerade undersökningar om olika områden inom rättskipningen. Man har t. ex. undersökt användandet av edgärdsmän samt parternas uteblivande från rätten (trädska) och orsakerna till

¹ Uppsatsens tematik behandlas även i Pia Letto-Vanamo, *Käräjyhteisön oikeus. Oikeudenkäyttö Ruotsi-Suomessa ennen valtiollisen riidanratkaisun vakiintumista*, Oikeushistorian julkaisuja 2 (Helsinki 1995).

² Det finns också under 1990-talet utkomna monografier som till stor del är baserade på domstolsprotokoll. Se t.ex. Jan Sundin, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Rättshistoriskt bibliotek 47 (Lund 1992) och Rudolf Thunander, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Rättshistoriskt bibliotek 49 (Lund 1993). "Tingbokprojektet" som inleddes i Norge för några år sedan har också producerat många publikationer.

Tingsgemenskapens rätt

Ett perspektiv på rättsuppfattningens historia

PIA LETTO-VANAMO

Jag ämnar i denna uppsats ta upp frågan om vilket slags rätt och vilken rättsuppfattning som framträder i det svenska rikets tidiga rättsliga källor.¹ Den nordiska domboksforskningen, som under de senaste åren har vuxit kontinuerligt, har varit en viktig stimulans för uppsatsens resonemang. Bevarade rättegångsprotokoll (domböcker) från gångna sekel används allt oftare inom historieforskningen, speciellt i Norge och Sverige. Som exempel kan nämnas de senaste årgångarna av den norska *Historisk tidsskrift* och den svenska *Historisk Tidskrift*, i vilka forskningsresultat som grundar sig på domstolsmaterial upprepade gånger har presenterats.² I Finland har domboksforskningen redan gamla anor tack vare den rika lokalhistoriska forskningen.

Det är skäl att fråga om det ökade intresset för källmaterial kring rättskipningen också har ökat vår kunskap om den tidiga rättskipningen, eller om rätten i sig. Många av de ifrågavarande undersökningarna innehåller förvisso också för rättsforskningen viktiga allmänna metodologiska och teoretiska resonemang eller synpunkter på problematiken i rättsstatistik och komparativ rätt. Vissa forskare har också gjort detaljerade undersökningar om olika områden inom rättskipningen. Man har t. ex. undersökt användandet av edgärdsmän samt parternas uteblivande från rätten (trädska) och orsakerna till

¹ Uppsatsens tematik behandlas även i Pia Letto-Vanamo, *Käräjyhteisön oikeus. Oikeudenkäyttö Ruotsi-Suomessa ennen valtiollisen riidannatkaisun vakiintumista*, Oikeushistorian julkaisuja 2 (Helsinki 1995).

² Det finns också under 1990-talet utkomna monografier som till stor del är baserade på domstolsprotokoll. Se t.ex. Jan Sundin, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Rättshistoriskt bibliotek 47 (Lund 1992) och Rudolf Thunander, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Rättshistoriskt bibliotek 49 (Lund 1993). "Tingbokprojektet" som inleddes i Norge för några år sedan har också producerat många publikationer.

detta.³ Också häxprocessernas särdrag har kartlagts väl.⁴ Många forskare nonchalerar dock förändringarna i rättsväsendet och/eller behandlar sekelgamla källor med hjälp av moderna rättsliga kategorier.⁵

Från privat förlikning till statlig rätt

Karaktäristiskt för de senaste årens domboksforskning är framför allt en statistisk behandling av materialet. Man har t. ex. fokuserat på vilka typer av fall som har behandlats i domstolarna och på hur falltyperna har förändrats under olika tider. På detta sätt har man framför allt undersökt kriminalitetens och den sociala kontrollens utveckling under en längre period. Speciellt har man intresserat sig för den kontroll som utövades inom lokalsamhället och för hur den förändrades i och med att den statliga regleringen blev starkare. Allmänt anses att den statliga rätten och rättskipningen ersatte den gamla rätten under ett utvecklingskede som fick sin början under slutet av 1500-talet och fortgick under hela 1600-talet.

Den finländska rättshistoriska forskningens resultat kompletterar bilden av 1600-talets avgörande betydelse för rättsutvecklingen. Heikki Ylikangas har i undersökningar om den tidiga nya tidens våldsbrottslighet visat att man ännu i början av 1600-talet kunde besluta om ett brottsföljder genom inbördes avtal mellan parterna. Med hänvisning till parternas (släkternas) avtal kunde tinget bestraffa en mördare med enbart böter, även om lagen föreskrev en strängare dom.⁶ I sin doktorsavhandling visar Anu

³ Se t. ex. Hans Eyvind Naess, 'Mededsinstituttet. En undersøkelse av nektelsesedens utbredelse og betydning i norsk rettsliv på 1600-tallet', *Historisk tidsskrift* (1991), s. 179–201, Marja Taussi-Sjöberg, 'Staten och tinget under 1600-talet', *Historisk Tidsskrift* (1990), s. 161–190 och Johan Söderberg, 'En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660', *Historisk Tidsskrift* (1990), s. 229–258.

⁴ Se framför allt Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige* (Lund 1971), Hans Eyvind Naess, *Trolldomsprocesserna i Norge på 1500–1600-tallet* (Oslo 1982), Jens Christian V. Johansen, *Da djaevelen var ude ... trolldom i det 17. århundredes Danmark* (Odense 1991), Antero Heikkinen, *Paholaisen liittolaiset. Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla* (Helsinki 1969) och Marko Nenonen: *Noituus, taikuu ja noitavainot* (Helsinki 1992).

⁵ Angående problemen med att nyttja rättsligt material för att beskriva gångna tiders verklighet, se Pia Letto-Vanamo, 'Tutkimuskohteena menneen ajan ihmisen käsitykset', *Oikeus* (1991), s. 177–183.

⁶ Heikki Ylikangas, *Valta ja väkivalta keski- ja uudenajan taitteen Suomessa* (Helsinki 1988)

Pylkkänen hur kvinnornas möjligheter att agera på tingen minskade under 1600-talets lopp, medan männens roll som målsmän ökade.⁷ I mitt forskningsarbete om advokatväsendet har jag kunnat påvisa att också det uppstod under 1600-talet, vilket har att göra med tidens processuella förändringar. Speciellt viktiga faktorer var de nygrundade hovrätterna, en fast instansordning och en förskriftligad process.⁸

Vi känner rätt väl till vad som följde på den långsamma och lokalt växlande förändring som slutfördes senast genom 1734 års lag. Däremot har den tid som föregår detta utvecklingsskede, perioden mellan släkternas privata förlikningsförfarande och den nutida statliga konfliktlösningen, inte varit föremål för någon mera genomgripande forskning. Det är rättsväsendet under detta mellanskede – vi kan preliminärt kalla det arkaiskt – då gamla och nya element möttes, som jag i det följande skall analysera.

Redan p.g.a. källmaterialet är forskningsuppgiften svår. Landskapslagarna, som fick sin skriftliga form under slutet av 1200-talet och början av 1300-talet, och landslagarna från 1300-1400-talen är nästan det enda existerande materialet om den tidiga rätten och det tidiga rättegångsväsendet. Dokument som har tillkommit genom själva rättskipningen existerar inte förrän från början av nya tiden. Dessa källor har dessutom vissa brister som beror på det knappa protokollföringssättet. Trots det bristfälliga källmaterialet har forskningen tagit sig an uppgiften, och speciellt har man uppmärksammat förändringarna i konfliktlösningens natur. Viktiga frågor är framför allt genom vilket förfarande konflikterna löstes, vilka rättskipningens ”aktörer” var och på vilken auktoritet den stödde sig. Genom att besvara dessa frågor fokuserar man på rättens och rättsuppfattningens historiska dimension. Lätt karikerat kan man nämligen påstå att i många, i sig utmärkta, undersökningar som baserar sig på rättsligt material förändras världen och människorna, medan rätten och dess institutioner förefaller evigt konstanta. Således kan man förhålla sig till landskaps- och landslagarna på samma sätt som till den nuvarande lagstiftningen, och då blir ett av de mest centrala problemen att tingen kontinuerligt ”bryter mot lagen”.

⁷ A n u Pylkkänen, *Puoli vuodetta, lukot ja avaimet. Nainen ja maalaistalous oikeuskäytännön valossa* (Helsinki 1990).

⁸ P i a L e t t o - V a n a m o, *Suomalaisen asianajajalaitoksen synty ja varhaiskehitys. Oikeushistoriallinen tutkimus* (Vammala 1989). Angående förändringarna i 1600-talets rättskipning, se också S e p p o A a l t o, *Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina* (Helsinki 1996).

Landskapslagarnas rätt – en kasuistisk rätt med många skikt

De svenska landskapslagarna, t.ex. Upplands, Östergötlands och Hälsinglands lagar, ger värdefull information om den medeltida rätten och det medeltida rättsliga tänkandet. Hälsinglands lag (Helsinge lag) har uppenbarligen också varit gällande i det finska området av riket. Det är ändå nödvändigt att diskutera vilken betydelse lagarna egentligen skall tillmätas som källmaterial.

Landskapslagarnas natur och orsakerna till att de skrevs ned har senast diskuterats när Elsa Sjöholm s *Sveriges medeltidslagar* gavs ut år 1988.⁹ Ett av verkets centrala påståenden är att landskapslagarna inte berättar någonting om samhället under tidig medeltid och att man inte ens kan tala om någon tidig rätt i landskapen. Landskapslagarna innehåller dock en i stora drag gemensam kärna angående dråp, sårsmål, stöld och sedlighetsbrott samt smärre förbrytelser i lokalsamfundet – samtliga med tillbörliga saköres- och förfaringsregler. Det samma gäller kyrkans förhållande till bondegemenskapen. Detta beror dock, enligt Sjöholm, på den för landskapen gemensamma nämnamnaren, ärkebiskopen i Lund, d.v.s. på den katolska kyrkans strävan efter enhetlig lagstiftning. Beroende på de olika biskoparnas makt gentemot bondemenigheten och kungen lyckades det dem mer eller mindre bra att genomföra en enhetlig lagstiftning. Av denna uppfattning följer att landskapslagarnas innehåll endast är receptionen av främmande rätt, speciellt av Mose lag.

Ett annat centralt påstående i verket är att skillnaderna i Svea och Göta lagar framför allt beror på skillnader i de dåvarande myndigheternas makt och auktoritet. I motsats till vad man brukar anse är edsöreslagarna enligt Sjöholm ett uttryck för den lokala självstyrelsens seger över centralmakten. De var resultatet av en överenskommelse mellan stormännen och kronan genom vilken centralmakten försvagades. Birger Jarl hade alltså mera makt än hans söner. På samma sätt var också valförordningarna i Upplands lag en eftergift inför landskapets ledande män. Generaliserande kan man säga att Svea lagar, enligt Sjöholm, var ett uttryck för en maktkamp mellan kungen och stormännen, medan Göta lagar, och framför allt Östgöta lag, var resultatet av

⁹ Elsa Sjöholm, *Sveriges medeltidslagar*, Rättshistoriskt bibliotek 41 (Lund 1988). Se t.ex. följande recensioner av verket: Thomas Lindkvist, *Historisk Tidskrift* 1989, s. 413–420, Wolfgang Wagner, *Ius Commune* 1992, s. 380–384 och Heikki Ylikangas, *HTF* 1989, s. 660–662.

maktkampen mellan kungen och kyrkan. Närmast de sedermera stadfästa landslagarna var Göta lagar.¹⁰

Centralt i Sjöholms resonemang är att hon betraktar landskapslagarnas tillkomsthistoria som en del av tidens politiska historia. När man undersöker landskapslagarnas, eller andra tidiga lagars, tillkomsthistoria ställs man ofta inför det faktum att det inte är tillräckligt att hänvisa till en ökad skrivkunighet eller praktiska behov för att förklara varför man just under en viss tid började skriva ned lagar/rätten. I forskning om antikens och medeltidens rätt har man närmat sig problemet med liknande förklaringar som Sjöholm presenterar, d.v.s. med sociala, ekonomiska eller maktpolitiska orsaker, som man menar att har lett till en strävan efter att upphäva eller förnya gammal rättspraxis genom att skriva ned rätten.

I textanalys av landskapslagarna ser man spår av både kungliga förordningar (speciellt i edsöresbalkarna) och principer från den kanoniska rätten som motsvarar den katolska kyrkans strävanden (bl.a. i familje- och arvsrättsliga regleringar). Om man sammanfogar detta med det vi vet om den rådande samhällspolitiska situationen under slutet av 1200-talet och början av 1300-talet blir det uppenbart att landskapslagarnas historia åtminstone delvis hänger ihop med samtida maktpolitik.¹¹ Innehållet kan dock knappast förklaras endast med maktpolitik, men man kan inte heller helt negligera detta tolkningsspår och förklara de gemensamma dragen i lagarna med en gemensam "germansk" rättstradition, vilket Sjöblom delvis befogat kritiserar. Ett alternativ är att utgå från den tidiga rättens allmänt enhetliga natur och samtidigt på en bredare front diskutera vad vi egentligen menar med tidig rätt eller lag. Dessutom är det mera fruktbart att förklara innehållsmässiga skillnader – också sådana som Sjöholm diskuterar, som skillnader mellan kungens domsmakt i Svea och Göta lagar – med olikheter i statens tillkomstprocess än med forntida "myndigheters" inbördes maktkamp.¹²

Den tyske rättshistorikern Wolfgang Wagner har i en artikel om Jyllands förfättnings- och rättshistoria på ett intressant sätt belyst den nord-

¹⁰ I Magnus Erikssons landslag ser vi hur konflikten mellan kronan och kyrkan var som störst. Detta framgår bl.a. av att den nya lagen inte har någon kyrkobalk. Biskoparna i Götaland hade de största rättigheterna och moståndet kom säkert därifrån.

¹¹ Samma företeelse kan skönjas bl.a. i Jyllands lag (Jyske Lov), t.ex. om man undersöker dess företal. Se Ditlev Tamm, *Dansk retshistorie I* (København 1990), s. 23–27.

¹² Angående detta, se framför allt Thomas Lindkvists granskning av Sjöholms verk (*Historisk Tidskrift* 1989, s. 413–420).

iska rättens ursprung.¹³ Bl.a. på basis av språkvetenskaplig forskning kan man se den medeltida nordiska lagen/loven som en viktig sammanhållande faktor för bondegemenskapen. Ordet lag betecknade inte endast förbundet mellan de rättegångsbehöriga män som lydde under samma rätt (Wagner använder ordet "Gesetz"), utan också hela det samfund som fattade beslut på tinget. Dessa två element syns t.ex. i ordet "lagting" eller i ordparet "Lov och Dom".¹⁴ När man talade om annat än "gemenskaplig" rätt använde man andra ord. T.ex. den danska kyrkliga rätten gick under benämningen "kirkerätt".

"Lag" hade alltså en speciell betydelse i 1200-talets Norden. Det svarade inte emot det romerska begreppet "lex", utan snarare mot begreppet "consuetudo".¹⁵ Begreppet "land(skap)" hade däremot en enhetlig betydelse.¹⁶ Det avsåg ett geografiskt område som hade en gemensam lag. Det var samma sak som området för den samfundsmässiga, gemenskapliga jurisdiktionen för landstinget.¹⁷ Latinets motsvarighet till landskap, "provincia"/"terra", framträder i nordiska dokument först på 1100-talet och blev allmän först på 1200-talet, d.v.s. under samma tid som man började teckna ned lagarna.

Wagner kombinerar Klaus von Sees språkvetenskapliga resonemang med Otto Brunners författningshistoriska klassiker från år 1939.¹⁸ Framför allt i sin undersökning om det medeltida Österrikes politisk-samhälleliga ordning förkastar Brunner de moderna juristernas abstrakta statsbegrepp. Centrala begrepp är i stället herravälde (Herrschaft) och land. Karaktäristiskt för landbegreppet var den gemensamma rätten. Varje land var en rättsgemenskap (Rechtsgenossenschaft) som lydde under samma bonde-

¹³ Wolfgang Wagner, 'Jütlands Verfassung im Mittelalter und die Entwicklung des Jütschen Rechts. Ein Beitrag zum 750 jährigen Jubiläum des Jydske Lov', *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 117 (1992), s. 1-63.

¹⁴ Inom det anglosaxiska området var "dom" (doom, damn) dessutom det äldsta uttrycket för rätt. "Right" och "law" uppstod först som en följd av kristendomens inflytande och den danska invasionen. Se Wagner, s. 9 och Albert Kiralfy, 'Law and Right in English Legal history', *The Journal of Legal History* (1985), s. 50 ff.

¹⁵ Se också Per-Axel Wiktorsson, *Beteckningar för lag i diplom*, Rättshistoriska studier 14 (Lund 1988), s. 142-186.

¹⁶ I Upplands lags förordningar används ofta begreppet "landets lag".

¹⁷ Se även *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, del X, spalterna 193 pp., 244 och 293.

¹⁸ Otto Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter* (Wien 1939).

eller landsherrelag. Således var "provincia" och "terra", som i de medeltida latinska källorna används som synonymer, för Brunner jurisdiktionsområden i vilka man utövade samma lands/landskaps lag. Ursprunget till ett sådant rättssamfund, som tillämpade en gemensam lag, var stammen. "Landrecht" var alltså ursprungligen "Stammesrecht" eller "Volksrecht" och "Land" var ända till 1200-talet området för en stam som levde under samma lag (rätts-sedvanor).¹⁹

Det intressanta i detta resonemang är framför allt uppfattningen att rätten är samfundsmässig/gemenskaplig och har utgått ur en rättspraxis, en uppfattning som är typisk för nyare tysk rättshistorisk medeltidsforskning. Speciellt Jürgen Weitzel har i sin produktion behandlat principen för konfliktlösning i tingsamfundet som han kallar "Dinggenossenschaft".²⁰

I detta sammanhang kan man påminna om att lagen mycket sällan var närvarande i de lokala domstolarnas beslut. I 1500- och 1600-talens finska domböcker finner man nästan inga referenser till lagens regler, men däremot många till parternas (lagstridiga) avtal. Det har också G ö r a n T h u n a n d e r konstaterat angående underrätterna i Göta hovrätts domkrets. Han ser ett samband mellan uppkomsten av hänvisning till lag och en allmän professionalisering av rättspraxis. Bägge företeelserna hör dock först till det sena 1600-talet.²¹ Även detta väcker frågan om de tidiga svenska lagarna var anorlunda till sin natur och hade en annan funktion än vår moderna lagstiftning. Samtidigt förefaller det som om man borde söka den tidiga rätten också i annat källmaterial än i lagarna, speciellt i själva konfliktlösningen. Detta är nödvändigt i synnerhet när man undersöker finsk rättshistoria.

När annat material inte är tillgängligt kan landskapslagarna trots allt ge värdefull kunskap från den tidiga rättens dagar. Den bästa utgångspunkten är ändå att behandla landskapslagarna som illustrationer av den rättsuppfattning som rådde under den tid då de nedtecknades. I vilken mån lagarna speglade en allmän rättsuppfattning och i vilken mån de var produkter av nedtecknarens eller uppdragsgivarens målsättningar får undersökas i ett annat

¹⁹ Stammarnas lag är dock inte identisk med landskapens lag. Den förra var snarast allmänna grundprinciper för att skapa fred och reda ut konflikter. I moderna termer kan denna lag närmast kallas för processrättslig – till skillnad från den materiella rätt som man senare skapade genom beslut av det till landsting samlade samfundet.

²⁰ Se t.ex. Jürgen Weitzel, *Dinggenossenschaft und Recht. Untersuchungen zum Rechtsverständnis im fränkisch-deutschen Mittelalter I-II* (Köln 1985).

²¹ Se Thunander.

sammanhang. Det väsentliga är att det tidiga "förordningsmaterialet" ges samma värde som det material som har uppkommit i samband med konfliktlösningen. Samtidigt måste man beakta att den rätt som har nedtecknats i landskapslagarna innehåller flera rättsliga skikt; man ser spår av den kanoniska rättens inflytande samt av den gradvis växande kungamaktens reglering.

Ett noggrant reglerat rättegångsförfarande

När man studerar landskapslagarnas regleringar av konfliktlösningen, ser man snart att lagarna speglar en formell och stel processordning. Formalismen, som vid sidan av en konkretism är kännetecknande för tidens rätts-tänkande, syns tydligt redan i lagarnas systematik och tänkesätt. Enskilda rättsvidriga handlingar svarade mot ett visst processförfarande och en viss sanktion, oftast ett exakt botbelopp. Samtliga punkter behandlades i samma lagrum. Skillnaden mellan formell och materiell rätt var alltså mycket liten. Handlingens definition (rubrik) följdes ofta direkt av frågan om på vem bevisbördan (vitsord) vilade, d.v.s. vem som var skyldig/hade rätt att ge bevis. Oftast betydde detta ett ställningstagande om huruvida svaranden hade rätt att försvara sig mot kändens påståenden och krav samt med hur många edgärdsmän han skulle göra det. Antalet mededsmän berodde på brottets allvar, vilket också påverkade hur många vittnen med mededsmän som den kändande behövde för sitt försvar. I undantagsfall och oftast endast i bagatellartade fall kunde den svarande stöda sig på vittnen. Dessutom var både den svarandes och den kändes vittnen alltid s.k. ögonvittnen som med ed skulle svära att de hade varit på plats och sett att den av lagen skildrade situationen hade utspelats. P.g.a. tidens tänke- och argumentationsätt handlade vittnesmålen alltid om konkreta situationer, t.ex. om anstiftan av brand under svedjebränning eller om en mördare som hade blivit tagen på bar gärning.

Om domaren, som i våra dagars rättegångsförfarande är en central person, har lagarna mycket litet att säga. Intressant är att rättskipningens tyngdpunkt förefaller att ha legat på det skede i konfliktlösningen då man på tinget måste bestämma om förfarandet – vem skulle kära och vem skulle svara och med vilka medel. Detta beslöts mycket sannolikt med en dom, en s.k. "bevisdom". Domen förefaller också ha innehållit ett beslut om den sanktion som väntade svaranden om denne inte kunde svara på laglig väg, t.ex. om det begärda antalet mededsmän sänkades. Det var också möjligt att vädja emot denna "bevisdom".

Nämnden och "sanningen"

Vid sidan av att lösa konflikter genom edgång fanns det också ett annat sätt, nämndprocessen, som tydligt representerade ett nyare rättsskikt.²² Nämnden användes speciellt vid frågor som hörde till den kungliga domsmakten. En viktig del av konungens ting (räfst) var kungens nämnd – parterna hade oftast valt hälften av medlemmarna var. På konungens ting behandlades edsöresbrott och andra grova brott som man började straffa med annat än böter, d.v.s. med kroppsstraff eller med döden. Räfsten löste också jordtvister, vilket synbarligen berodde på jordens fundamentala betydelse i samhället och på att räfsten innebar en möjlighet att lösa frågan snabbt.²³ Landskapslagarna kände också andra beslutfattningssystem som kunde kallas nämnder, t.ex. utnämmandet av synemän eller utredningsmän. En del av dessa inrättningar var tydligt av gammalt ursprung. Det handlade om att, till följd av rättskipningens muntlighet, på stället bestyrka notoriteten.

Lagrummen om nämndemän som konfliktlösare förefaller att ha varit ett steg bort från systemet med parternas förlikningsmakt, men också från det formella förfarande (t.ex. formell bevisföring) som dominerade landskapslagarna. Nämndemännen hade nämligen i vissa fall uppgiften att utreda vad som egentligen var sant.²⁴ Detta skilde sig från mededsmännens uppgift som var att garantera parternas trovärdighet. Nämnden knyts ofta just till bevisföringens historia och till frågan om den s.k. materiella sanningen. Man brukar utgå från att det först under nya tiden, till följd av den förstärkta centralmakten, blev möjligt att få fram sanningen genom rättegång.²⁵ Trots att gudsdomsförfarandet gick till historien redan under medeltiden fortsatte bruket med ed och mededsmän ännu länge,²⁶ för att först småningom ersättas av nämnden och vittnen.²⁷ Ändå var nämndens (i landskapslagarna ofta "tolv män") uppgift i brottmål delvis definierad på samma sätt som svarandens och

²² Således nämns nämnden i flera sammanhang i Upplands lag än i den mera arkaiska Helsingelag. I Östgöta lag har nämnden en central roll, vilket syns i processreglerna både på kungens räfst och på lokala fjärdingsting samt också på biskopsting.

²³ Nämndprocessen var mycket snabbare än det långdragna edförfarandet med flera faser.

²⁴ "Tolv män skola pröva vad är sant ..."

²⁵ Yl i k a n g a s, *Valta ja väkivalta*, s. 15–16.

²⁶ Systemet med mededsmän upphävdes först i 1695 års rättegångsordning.

²⁷ I ett följande skede var den s.k. legala bevisföringen ett ännu bättre medel att få fram sanningen eftersom förfarandet byggde på helt nya principer. Det var domstolen som dominerade, inte parterna. Däremot reglerade lagen hur domaren skulle bedöma bevisen.

Av tjuoen kallade mededsmän bär fyra vittnesmål för den svarande med en därtill avsedd gest. (Bokmålning ur Sachsenspiegel från ca 1300, Cpg 164 i Universitetsbiblioteket i Heidelberg)

som mededsmännens ed. Nämnden kunde försvara (värja) den svarande, d.v.s. genom ed befria honom från åtal. Den hade dock också makt att med majoritetsbeslut fälla den svarande och då kunde han dömas till döden. Nämnden användes vanligtvis också då motstridiga eder hade svurits.

I de tidiga konflikterna, och i deras lösningar, är det egentligen svårt att skilja sakfråga från rättsfråga samt nämndens roll som "bevismedel" från dess roll som "meddomare". Således har Gösta Åqvist tolkat användandet av en sammansättning av tolv män, syn, som upplevd notoritet. Tingets ordförande, häradshövdingen, beställde ett utlåtande av nämnden och såg till att vederbörligt beslut verkställdes. Nämndens beslut var hela tingsamfundets beslut och fick således laga kraft.²⁸ Det är möjligt att den tidiga konfliktlösningen med hjälp av nämndemän uppfattades som ett sätt att fatta beslut, framför allt i fall när man inte tillät att svaranden använde mededsmän och

²⁸ Gösta Åqvist, *Kungen och rätten. Studier till uppkomsten och den tidigare utvecklingen av kungens lagstifningsmakt och domsrätt under medeltiden*, Rättshistoriskt bibliotek 43 (Lund 1989). Åqvist framför också den enligt min åsikt välgrundade tolkningen att det i det svenska riket under dess tidiga skeden inte fanns någon enväldig domare med ensam domsrätt. Endast kungen hade rätt att döma ensam och endast i enskilda fall, främst i edsöresfall.

ville döma honom till straff. Då handlar det inte endast om bevisföring. Nämnden förefaller i sådana fall snarast ha fyllt en specifik funktion, den garanterade rannsakan för vissa fall och en ny typ av auktoritet att avgöra om dem.²⁹

Som ett gott exempel på landskapslagarnas rättsliga tänkande kan man ta edsöresbalkens 17:e kapitel i Östgöta lag. I kapitlet framträder rättens olika skikt. Dessutom blir det tydligt att processtypernas historia är knuten till bevisföringens (utredandet av sanning) historia och sanktionen (straffet) till rättskipningens auktoritetsgrund. Enligt lagrummet kunde den misstänkte inte längre genom järnbörd och gudsdöm frikänna sig från misstankar om mord på äkta hälft. Däremot kunde målsäganden välja om ett mord skulle behandlas genom kunglig räfst eller på vanligt ting. Vid räfsten användes vittnen och nämnd för att döma den åtalade. En hustru dömdes till att stenas, en man till stegling. Vid vanligt ting kunde den svarande göra sig fri med 36 mans meded. Om han/hon inte lyckades med detta dömdes mördaren inte till döden utan till 40 marks bot:

Nu kan så hända, att en hustru mördar sin man eller en man sin hustru. Då skall man stegla honom, om han så gör, och stena henne, om hon så gör. Nu misstänkas de för detta brott. Då var först stadgat i lagen, att de skulle värja sig med järn och gudsdöm. Men sedan Birger jarl tagit bort järnbörden, är det så, att om de som åtala vilja bida konungens räfst, då skall man låta fånga den som åtalas och undersöka saken både med vittnen, om säkra vittnen finnas därtill, och med tvång, om han ej vill självvilligt vidgå. Finner man vittnesmål, eller vidgår han själv, då skall man låta stegla mannen eller stena kvinnan. Om den som åtalar ej vill bida konungens räfst utan stämmer och söker sin rätt, då må den som åtalas med trettiofem styrka, att han ej gjort det; brister han åt eden, böte fyrtyo marker men miste ej sitt liv.

Rättskipning på 1500-talets ting – lagläsaren, nämnden och allmogen

När man undersöker den tidiga rättskipningen som den tar sig uttryck i de äldsta i Finland bevarade domböckerna (från 1550- och 1560-talen) är det också viktigt att beakta hur man då behandlade och löste tvister och vilka som tog del i processen. Det måste dock medges att domböckernas knappa anteckningar sätter gränser för en granskning. Varje fall kommenteras på två till tre rader. Domböckerna berättar inte nämnvärt om fakta kring fallen och de låter inte heller de berörda parterna komma till tals. 1500-talets domböck-

²⁹ Nämnden representerade parterna men stod också ovanför dem.

Domstol under fri himmel. Domaren sitter upphöjd under en baldakin, omgiven av bisittare, medan förgrunden upptas av de tvistande, vittnen och en skrivare. (Kolorerat träsnitt, Ulrich Tengler, Der neu Layenspiegel, Augsburg 1512)

er beskriver alltså de bakomliggande förhållandena i ännu mindre utsträckning än det följande seklets domböcker. Angående både 1500- och 1600-talet måste man dessutom göra reservationen att fallen i protokollen har iklättts en (svensk) juridisk språkdräkt och alltså inte kan ses som autentiska berättelser om eller ur det lokala vardagslivet.

Inledningsanteckningarna i domböckerna från exempelsocknarna Eura, Ulfsby, Jockas och Rantasalmi följer en vedertagen modell. De meddelar alltid vilka som har varit närvarande: en lagläsare som ställföreträdare för häradshövdingen, en kunglig fogde som övervakar kronans fiskaliska intressen samt nämnden. Domböckernas bild av domaren (lagläsaren) är delvis ganska enkel. Domaren förrättar tinget; sammankallar det och fungerar som ordförande. Hans roll i beslutsfattandet är dock svår att skönja. Domböckerna använder t.ex. alltid den passiva formen "dömdes". Domarens roll blir tydlig först när man har kartlagt de andra aktörernas funktioner på tinget.

Allmogen nämns också nästan undantagslöst i ingressen. Redan detta pekar på att det förutom sakägarna, deras vittnen och mededsmän samt de ovannämnda deltagarna fanns en stor anonym publik som enligt gammal sed hade kommit för att följa med tinget. Denna uppfattning styrks av en noggrannare läsning av domböckerna och förklarar *Pentti Renvalls* påstående att tingen var mycket centrala i 1500-talsmänniskans liv;³⁰ alla ville vara på plats när det beslöts om saker som rörde dem själva eller deras grannar. Det förefaller tydligt att man under tingen också frågade efter allmogens åsikter. Dessutom torde man kunna anta att en del av folket som åsyftades i inledningsanteckningarna också kom att delta i konfliktlösningen som utrednings-, värderings- eller synemän.

Nämnden hade befäst sin position på 1500-talets finska ting så att alla fall i princip var "nämndefall", även om detta delvis innebar någonting annat än i landskapslagarnas rättskipning. Nämndens deltagande i beslutsfattandet betonades också med att varje mål i protokollföringen avslutades med idiomet "efter 12 men ransakan".

Tillsättandet av utrednings- och värderingsmän

Mest iögonfallande i tidens domböcker är att man i dokumenten, som i övrigt ger ringa information, förtecknar en mängd namn. I början av protokollet upptecknas nämndemännen. Vid sidan av dessa nämns sammansättning-

³⁰ *Pentti Renvall, 1500-luvun ihminen oikeuskäsitjstensä valossa* (Turku 1949).

ar på tre, sex, tolv och 24 män som har deltagit i de mest varierande tvister, främst i frågor om jord. Dessa utförde sina uppgifter – t.ex. synande av gränser eller värderande av marker – på ort och ställe och ärendet kom sällan tillbaka till tinget för beslut. En del av syne- och värderingsmännen var också nämndemän på tinget, majoriteten var dock män som var bäst insatta i frågor kring fallet.

Protokollet från Rantasalmi vinterting 1563 lämpar sig utmärkt som typfall. Enligt inledningen höll häradshövdingens ställföreträdare, lagläsaren Jesper Segfredsson, ting med socknens allmoge, i närvaro av kronans befallningsman. Därutöver uppräknades tolvmannanämnden:

Anno etc. 63 then 10 januarij hult jak Jesper Segfredszon vintter ting medh almogen affh Randasalmi soken i neruaru Eriick Aruedszon K. Mitts befallningsman på Nye slott etc. Nempden: Poul Kerffuin, Ollij Hauckan [...]

Därefter uppräknades, alltid i passiv form, de domar som hade förkunnats. I de första fallen dömdes till böter. För ett blåmärke dömdes man till tre marks bot och för sår till sex mark. Det var förmodligen uppenbara fall och/eller de svarande ville inte bestrida sin skuld. Domboken innehåller nämligen inga hänvisningar till behandling eller bevisföring. Varje illgärning verkar också ha haft ett fast ”pris”:

Dömdis Henrik Mickulan sack tiil 3 mc för ett blonadt han slog Staffan Halon.
Dömdis Niclis Korhon sack tiil 6 mc för ett huffhwudt soor han slog Henrik Korhon, epter 12 men ransacan.
Dömdis Eskil Korhon sack tiil 6 mc för ett Huffhwudt soor och 9 mc för 3 blonadt han slog Henrik Korhon [...]

Mera komplicerade och grova brott löstes inte denna dag. Sådana brott förekom överlag mycket sällan i exempelsocknarna. När de förekom kunde man använda edgång och fallet löstes ofta på annat sätt än vad som stadgades i landskapslagen/landslagen. Med hänvisning till parternas förlikning dömde man t.ex. till böter i stället för till döden. Sedan antecknades tvistemålen:

Dömdis 12 men emillan Niclis Ijkeheimoin oc Niclis Anders[son] Viiliakan att ransaka, huilken komber Teppana ma nene tiill. Mennen Niclis Biörnszon, Olli Hauckan [...]
Dömdis 4 men att skatta Poul Kercken[s] jardt aff Poul Aijriikan för v mc penningar oc aff Eskil Aijriikan för 7 marc pundt kopar eller for:ne Poul sin penningar igen, epter 12 men ransacan [...]

Dessutom hade man förordnat två tolvmanlag att rannsaka gränstvister samt två sexmanlag att rannsaka eventuellt olaglig jordanvändning och den svarandes andel i den omtvistade jorden. Orsakerna bakom det varierande antalet män är svåra att uttröna. Under samma dag kunde man först tillsätta sex och sedan tolv män att rannsaka vilken skada olagligt jordbruk (ofta svedjebränning) hade vållat käranden. Sex män kunde tillsättas för att 1) undersöka om en äng hörde till allmänningen eller inte, 2) skifta jord samt 3) undersöka om en bonde hade odlat på annans jord. En möjlig förklaring är att parterna hade yrkat på ett visst antal män. Hur som helst förefaller det som om antalet har följt tvistens värde och/eller stridighet.

Konfliktlösning på bred bas

Även om man inte kan få riktig klarhet i de procedurer som föregick utnämningen av rannsakningsmän kan man dra en del slutsatser av de utnämnda männens antal. Från Rantasalmi kan man samla uppgifter om samtliga nämnde-, syne-, värderings- och utredningsmän från åren 1559 och 1562–1564, från sammanlagt tio ting. De aktiva deltagarna i socknens konfliktlösning uppgick till 264 män. Hälften (144 män) uppträder endast en gång i domböckerna. 51 män har suttit som nämndemän, 24 av dem endast vid en session. 12 förrättade sin uppgift vid åtminstone fyra ting. En viss anhopning av uppgifter men också en viss rotation kan alltså noteras.

Från Jockas socken finns det från samma tidsperiod dokument från 14 ting. Sammanlagt nämns 329 namn. I Ulfsby kan man räkna med 134 män som deltog i konfliktlösning och i Eura 110. Till skillnad från förfarandet i Savolax har man alltså använt sig av färre personer, vilket framför allt torde bero på att man utsåg endast sex (ibland tre eller fyra) män till syn. I Savolax var motsvarande antal ofta tolv eller 24. Dessutom var det flera män som utnämndes flera gånger i det jordbrukande och mera stadgade Satakunta än i Savolax.

En del av de män som utsågs till utrednings- och värderingsuppgifter eller till syneförrättning var också nämndemän. Det viktiga var att de var bäst insatta i parternas omständigheter. På detta tyder bl.a. anteckningarna om parternas och deras utredares och värderares hembyar i Nedre Satakuntas dombok. Det höga antalet utnämnda män tyder på samma sak. Somliga hade dock tydligt utsetts för att de hade en stadgad position och var aktade i sitt samfund. Så kan man tolka det faktum att uppgifterna ändå i viss mån hopades till vissa personer. Antalet män som utsågs bara en eller två gånger är dock beaktansvärt högt.

Också nämndens sammansättning började anta fast form. En del av nämndemännen började bli fasta representanter för tingsamfundet, vilket t.ex. uppgifterna om nämndemännen i Rantasalmi antyder. Etableringen var överlag längre hunnen i det stabila Nedre Satakunta. Ändå finner man också där ett stort antal nämndemän som har verkat endast under en tingsdag. Ur domböckerna kan man dra den slutsatsen att syne-, värderings- och utredningsmännens arbete var självständigt. Resultatet av en värdering eller syneförrättning togs sällan upp på tinget för att bekräftas. Att utnämna värderare och syneförrättare var däremot tingets auktorativa uppgift. Genom nämndemännen och genom det stora antalet till olika uppgifter utsedda män var tingets beslutsfattande knutet till lokalsamfundet på bred bas.

Om man beaktar männens sociala ställning bör man ändå ställa frågan om hur representativ den del av samfundet var som deltog i processen. Även om man kan förutsätta att det finska bondesamhället under 1500-talet var rätt homogent förefaller det som om det lokala samhällets (socialt) mest framgångsrika medlemmar redan hade börjat skapa sig en stabil plats och funktion vid tingen. På detta tyder t.ex. uppgifterna om vissa av nämndemännen i Eura socken. Jacob Heinu (Jaakko Heinä) uppträdde vid varje undersökt ting, antingen som nämndeman eller som syneförrättare. Han var byn Paneliäs förmögna husbonde. Enligt 1571 års silverskattelängd uppgick hans förmögenhet till 192 mark.³¹ I byn Nuoranne bodde Lasse Mulli som uppträdde som nämndeman på fyra ting och dessutom några gånger i andra uppgifter. Han härstammade från en av Eura sockens äldsta släkter; ur den utgick flera kyrkoherdar, bl.a. Lasses bror Filppu Mulli. En tredje bror, Matti Mulli, ägde en gård i Eura kyrkby och hade också fungerat som nämndeman. Sedan 1420-talet finner man uppgifter om medlemmar av denna släkt i olika rättsskipningsuppgifter.³² Jacob Mattson (Jaakko Matinpoika) som satt i nämnden under 1550 års sommaring hörde också till en av socknens nämndemannasläkter. Både hans far Matti och hans son Knuutti fungerade som nämndemän och i flera andra förtroendeuppdrag. Deras hemman var det mest förmögna i byn Vahes.

De fall som löstes på tingen kan med fullt skäl sägas ha berört en stor del av socknens invånare. I Rantasalmi deltog ju, inklusive nämndemännen, 264

³¹ Olavi Koivisto, *Euran, Honkilahden ja Kiukaisten historia I. Historiallisen ajan alusta isoonvihaan* (Vammala 1966), s. 126.

³² Arne Rauvola, *Sukujen juuria Euran ja Lapin kylissä* (Helsinki 1991), s. 128 och Koivisto, s. 161–162.

män i konfliktlösningen. Samma år (1561) hade socknen 484 skattskrivna hemmansägare. Samtliga skattepliktiga, inklusive landbönder, uppgick (år 1571) till 650. Dessutom är det känt att det i den 1578 grundade kyrksocken, som ungefär svarade mot en förvaltningssocken, bodde 734 fullvuxna män.³³ På Eura ting deltog 110 män i "dömandet". Socknens hela invånarantal är känt från 1554, då det var ca tusen personer. År 1589 beräknade man att där fanns sammanlagt 218 arbetsdugliga män.³⁴ Som ett exempel kan man notera ett fall som behandlades på Eura sommaring år 1550. Man undersökte om en bonde från byn Panelia hade brukat en annans ängsteg. Sex synemän utnämndes varav fem var från samma by som enligt uppgifter från 1589 hade sammanlagt 32 arbetsföra män.

Att finna rätten – att döma rätt

Det har börjat visa sig att det väsentliga i den äldre rättskipningen, vilket också reflekteras i de finska domböckerna, inte är en på lagen baserad befallning av en domare, utan den "akt" som flera människor deltar i. Hurudant var då det beslut som fattades på tinget till sin rättsliga natur? Den nordiska forskningen har inte gått in på denna fråga. Däremot har den tyska rättshistoriska forskningen betonat den kvalitativa skillnaden mellan medeltida och nutida domstolsförfarande. Genom detta perspektiv har man fått värdefull kunskap om den tidiga domens, och egentligen om hela det rättsliga tänkandets natur.

När man studerar domstolsmaterial från det tyska språkområdet märker man att det där ofta talas om "Urteiler" (domare) som t.ex. kan vara så kallade "Rachinburger" eller goda män (boni homines). Dessa var de som fann (finden) lösningen.³⁵ Alla medlemmar i tingsgemenskapen var dock till sin funktion domare (Urteiler) eller finnare (Finder) av rätten. Vad är det då man finner på tinget? Senmedeltida källor besvarar frågan: "[...] item ward gefragt [...] do ward gefunden". Det funna var alltså det samma som domen, Urteil. Begreppsparet att finna dom, "Urteil finden", återfinns dock endast i ett begränsat område. I frankerområdet, Bayern och Österrike använde man uttrycket "Urteil geben", "setzen" eller "sprechen" (på svenska "saga"). Kärnan är alltså det aktiva görandet, speciellt i formen "irteili" ur vilken "Urteil" senare utveckl-

³³ Arvo M. Soininen, *Rantasalmens historia* (Pieksamäki 1954), s. 70–71.

³⁴ Koivisto, s. 142–143.

³⁵ Karl Kroeschell, "Rechtsfindung", *Die mittelalterlichen Grundlagen einer modernen Vorstellung*. *Festschrift für Hermann Heimpel III*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 36/III (Göttingen 1972), s. 499–517.

Fulltalig domstol bestående av greven, hans ställföreträdare (Schultheiss) med spetsig mössa och fem Urteiler som domare. (Bokmålning ur Sachsenspiegel från ca 1300, Cpg 164 i Universitetsbiblioteket i Heidelberg)

lades. Småningom började man i det sachsiska och det frankiska domstolspråkbruket ersätta äldre begrepp med "urteilen" och "Urteil". I norra och mellersta Tyskland hade man nämligen använt det samgermanska uttrycket "tuom", "dom",³⁶ från verbet "tuomjan" d.v.s. "meinen", mena. Det sydtyska begreppet var "Sühne" som hänförde till fredlig konfliktlösning.

Om man söker begreppsparet "Recht finden" måste man konstatera att inte ens alla källor från nya tiden har något att förtälja om att "finna rätt". I vissa texter finner man dock paret "Recht und Urteil" (i svenska källor "lag och dom") som bägge är objekt för finnandet. Således kan man under senmedeltiden ha talat om "Recht finden". Vid sidan av detta rätt ovanliga uttryck finns dock formuleringar som främst uttrycker på vilket sätt man finner rätten: "findet für Recht/durch Recht/mit Recht/nach Recht" o.s.v. Det centrala är att det handlar om en helt annorlunda rättsförståelse än vad vi har att göra med i dag. Den tidiga rätten var inte objektiv till sin natur och med dess begrepp uttryckte man framför allt dömandets modalitet eller kvalitet. Med

³⁶ Se *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, del III (Helsinki 1958), spalterna 150–165.

andra ord, det från i dag avvikande språkbruket speglar en avvikande rättsuppfattning.

Ovan nämndes att "lag" (lex) betydde rätt, men att det inte alltid åsyftade den skrivna lagtexten. Detta kom också till synes i landskapslagarnas terminologi. I de undersökta domböckerna har svarandens försvar genom edgång i flera sammanhang antecknats med orden "gå sin lag". Det handlade framför allt om en faktisk, utövad rätt. "Lex" kunde alltså också vara "mos", "ritus" eller "usus". Det var först med uppkomsten av den lärda rätten som ordet "reht" började förändra betydelse. Från början hade det inga band till "lex", d.v.s. till den objektiva rätten. Begreppet "reht" betydde riktig, rätt, och hade en speciell position som bestämning för det rättsliga förfarandet.³⁷ Det tyska ordet "Recht", liksom det svenska rätt, har ännu i dag en dubbel betydelse.³⁸ Att ett begrepp som hade hört samman med rättens förverkligande kom att innefatta både betydelsen av objektiv och subjektiv rätt förklaras av den tidiga rättsuppfattningens formalism.

Den tidiga rättens domar – de må sedan vara "Urteil" eller "dom" – kan i ett nutidsperspektiv ses som till sin natur processuella. Domen skapade inte ett bestämt materiellt rättstillstånd, utan förstärkte snarare frågan om vilket förfaringsätt man i fortsättningen skulle följa, om svaranden måste försvara sig med ed o.s.v. Det samma gällde också det beslut som domaren enligt landskapslagarna fattade angående edgång och vittnesbörd, d.v.s. när han dömde "om ed och vitsord". Detta förändrades inte av att man till en sådan "bevisdom" tillfogade villkorliga böter som skulle betalas t.ex. om den svarandes edgång misslyckades. Även om den medeltida rättsuppfattningen var formellt-processuell till sin natur, och även om tvistemålets lösning inte sade någonting om rättssatsens innehåll eller den materiella sanningen, betyder det inte att en materiell rättsuppfattning skulle ha saknats.³⁹ Avgörandet var

³⁷ Uttrycken "mit Recht", "rechtmässig" o.s.v. är också det samma som "gerichtsförmig" eller "durch Gerichtsspruch". "Mit Recht und Gerichte" och dess latinska motsvarighet "cum iure et iudicio" visar relationen ännu tydligare. "Reht" behöll länge betydelsen "Gericht" eller "Gerichtsverfahren". "Ein reht besitzen" betydde t.ex. det samma som "zu Gericht sitzen". Det var till sin betydelse "das Richtige", inte enligt den gällande rättsnormen men som karaktärisering av förfaringsättet.

³⁸ "Rätt" kan betyda både en objektiv rätt, som t.ex. ett gällande normsystem, och en subjektiv, en enskild persons, rätt till något.

³⁹ Jürgen Weitzel, 'Gewohnheitsrecht und fränkisch-deutsches Gerichtsverfahren'. G. Dilcher (red.), *Gewohnheitsrecht und Rechtsgewohnheiten im Mittelalter* (Berlin 1992), s. 67–86.

endast klätt i formella formuleringar, som ofta behandlade bevisbördan och bevisföringen. Också bakom en ren bevisföringsdom fanns innehållsmässiga uppfattningar om vad man kunde göra mot en annan och under vilka omständigheter.⁴⁰

Att "bevisdomen" var av större vikt än ett ställningstagande som gav uttryck för den substantiella rätten avspeglar en rättskultur i vilken statligheten och rättstvånget inte var så utvecklat. Det tidiga rättegångsbeslutet blir också förstaeligt om man beaktar tidens levnadsomständigheter. Ofta handlade det om slutna samhällen där folk kände varandra väl. Man kan tänka sig att en man som hade dragits inför rätta för att han hade utfört ett bristfälligt arbete, t.ex. byggt ett dåligt tak, snarare skulle förbättra sitt arbete än svära inför samfundet att han inte kunde göra det bättre.⁴¹ Ingen var dessutom tvungen att genast svära en ed. Efter tingssessionen hade man möjlighet att förbättra sin prestation eller att erkänna sin gärning. Därför kan man inte alltid veta hur ett mål slutade. Dessutom kan man påstå att den relativt stabila sociala, kyrkliga och ekonomiska ordningen i en liten och sluten miljö gjorde vissa konflikter omöjliga, och skapade olika former utöver de rättsliga för att lösa de tvister som förekom. De fall som fördes inför rätta kunde man också lösa med rätt enkla och formella principer.

Brytningstidens rätt – tingsgemenskapens rätt

Ovan har jag skisserat en bild av brytningstidens rätt där gammalt och nytt, privat och statligt, möts. Detta brytningsskede var mycket långt. Landskapslagarna representerar dess första tid. I dem fanns olika historiska skikt: parternas och deras släktingars besluts- och valmöjligheter, den katolska kyrkans domsrätt samt inflytandet från den kungliga lagstiftnings- och lagskipningsrättens tillväxt. Till dessa system hörde många enskilda processhandlingar. För det första har vi parternas, och deras släktingars, frivilliga och rituellt-formella kärande och svarande i ett förfarande som ledde till (försonings)böter och för det andra har vi systemet att använda en nämnd för speciella brott

⁴⁰ Enligt Georg Dilcher är det klart att det fanns flera motstridiga uppfattningar bl.a. om arvsrätten. Se G e o r g D i l c h e r, 'Mittelalterliche Rechtsgewohnheit als methodisch-theoretisches Problem', G. Dilcher (red.), *Gewohnheitsrecht und Rechtsgewohnheiten im Mittelalter* (Berlin 1992), s. 21–66.

⁴¹ Se om detta t.ex. G ü n t e r G u d i a n, 'Zur Charakterisierung des deutschen mittelalterlichen Schöffenrechts', *Europäisches Rechtsdenken in Geschichte und Gegenwart. Festschrift zu Helmut Coing I* (München 1982), s. 116–117.

och allvarligare (jord)tvister. I nämnden förefaller många viktiga element har nått sin kulmen: den kunde fungera för eller emot parterna, den kunde bestämma om kropps- eller dödsstraff men också undersöka fakta kring ett fall och den deltog speciellt i jordtvister. Den var utnämnd av parterna, men stod samtidigt ovanför dem.

Också det finska rättsväsendet befann sig under 1500-talets mitt i ett brytningsskede. Parternas betydelse förefaller ha minskat, men den statliga domaren och dennes på lagen baserade beslut har ännu inte blivit rättsprocessens totala auktoritet. Den dom som gavs på tinget blev bindande genom hela förfarandet, genom parternas, domarens/laglåsarens och tingsgemenskapens medverkan. Vid denna tid var det dock i allt lägre grad det allmänna tingsfolket som deltog i beslutsfattandet, utan snarare samhällets mest framstående och ofta mest förmögna skikt. Ändå kan man säga att tidens "gemenskaplighet" vilade på en bred bas, vilket delvis berodde på rättskipningens och det rättsliga livets muntlighet.

Den ovan beskrivna konfliktlösningen kan, med hänvisning till dess rättsliga natur, kallas för en arkaisk rättskipning. De tvistande parterna och släkterna hade ännu en stark ställning i mötet med en stat i ett tidigt utvecklingskede. Ett mera konkret uttryck vore att tala om en "gemenskaplig rättskipning", ett uttryck lånat från den tyska forskningen. Inom den använder man allmänt ordet "dinggenossenschaftlich", tingsgemenskaplig, för att beskriva konfliktlösningen på tingen där det centrala var att döma, "urteilen".⁴² Det handlar inte bara om processrättsliga principer utan om ett sätt att uppfatta själva rätten. I själva verket härstammar begreppet "Dinggenossenschaft" från Max Weber,⁴³ och det handlar om ett beslutsfattande med hjälp av domare, parter och andra medlemmar inom samma rättsgemenskap (Rechtgenossen). Hos Weber har begreppet två betydelser. Å ena sidan har det att göra med skillnaden mellan det formella förfarandet och den rättsliga befallningen eller mellan rättsfinnandet och rättstvånget. Då handlar det om maktfördelning i rättskipningen. Å andra sidan beskriver begreppet fördelningen av uppgifter mellan dem som deltar i dömandet, d.v.s. mellan de egentliga domarna (på tyska t.ex. Schöffen), och hela tingsmenigheten. Den

⁴² Se Jürgen Weitzel, 'Die Bedeutung der "Dinggenossenschaft" für die Charakterisierung spätmittelalterlicher höchster Gerichtsbarkeit', Hugo de Schepper (red.), *Höchste Gerichtsbarkeit im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit* (Amsterdam 1984), s. 71–80.

⁴³ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft II* (München 1956), s. 405–412.

förra uppfattningen präglar Otto Brunners socialhistoriska medeltidsforskning samt den nyare tyska rättshistorien.

Begreppet tingsgemenskap illustrerar väl hur samhället under medeltiden och tidig ny tid – också det finska samhället under 1500-talet – var styrt av rättssed. Rättsuppfattningen var inte orienterad mot en normtext och tolkning av den, utan mot faktiska, muntliga kommunikationsformer. Man kan anta att domarna och nämndemännen på tinget också kunde ha skriftligt material till sin hjälp. Ändå förefaller rätten att ha levt i det talade ordet och inte i det skrivna. Tvister löstes genom rättsliga förhandlingar, inte genom att läsa en normtext. Således låg rättens auktoritet också i ordet och i dess nära förbindelse med dömandet, inte i texten.

I många delar av Europa gällde detta fr.o.m. senmedeltiden endast den rätt som gällde på landsbygden. I Europa möter man två rättsliga grundformer: den från antiken stammande skrivna och lärda rätten, som i sig saknades i Norden, och den arkaiska, muntliga rätten som grundade sig på traditionen. Den första rättsformen var auktorativ. Den karaktäriserades av den enskilde, ensamdömande domaren som var bärare av rättstvävet och som genom sitt ämbete innehade kompetens att döma om rättens innehåll. Motpolen till denna processpraxis var det tingsgemenskapliga dömandet. Då var domaren endast ordförande samt den som innehade den verkställande makten. Den substantiella beslutsrätten innehades av samtliga domare. Denna muntliga rätt grundade sig inte på överheten utan var en del av samfundets eller dess ledande skiktets viljebildning. Viljan, som den oskrivna rätten grundar sig på, yppar sig både i den lärda rättens "consuetudo"-tradition och i den germaniska traditionen av oskriven rätt som konsensus.

Problemet är hur man förmedlade rätten och uppfattningarna om den. Den tidiga människans tänkande var bundet, inte bara till seder och bruk, utan också till muntliga kategorier. Vid lösning av konflikter var hon bunden av muntlig kommunikation. Således fördes den rättsliga diskussionen på rättsplatser, på tingen, och den förlorade konsensusen återskapades konkret genom samtal. Man kan t.o.m. hävda att det inte alls fanns någon yttre fästpunkt, rättsordning eller gällande rätt utanför denna domstolskommunikation. Snarare fanns det olika motstridiga åsikter om rätten.

Utanför domstolsförfarandet utgjorde de rättsliga uppfattningarna endast åsikter som var likvärdiga inom gemenskapen. För att åsikterna skulle kunna äga laga kraft måste de vara allmänt omfattade. För att man skulle kunna tillämpa dem, d.v.s. föra fram dem som domar, måste de genomgå det formella

domstolsförfarandet, finna varandra och uppnå konsensus. Den tidiga förstatliga rätten var alltså bindande och verkställbar endast genom konsensus. Om konsensusen bröts, förföll också själva rätten.

Också den tidiga konfliktlösningen i Sverige och i Finland kan, enligt min mening, analyseras med hjälp av den konsensualiska rättsuppfattningen och tingsgemenskapen. Behandlingen av brottmål, speciellt uppenbara gärningar, var dock ännu under början av nya tiden rätt formell och gärningscentrerad. Då det var frågan om att utreda fakta och pröva domens skälighet var däremot tingsgemenskapens – syne-, värderings- och nämndemännens – medverkan central. Detta beror delvis på den tidiga rättens muntliga karaktär, delvis på att den förefaller att ha varit ett slags icke-auktoritativ rätt, byggd på övertygelse. Den ännu okända rätten eller den omtvistade rättsleden skapades (på nytt) genom dömandet vid tinget. Rättens tidigare beslut fungerade inte nödvändigtvis som giltighetsgrund, det avgörande var gemenskapens konsensus vid tinget. Denna konsensus var inte en idyllisk harmoni i bondesamhället utan, som Bengt Ankarloo beskriver den, en genom förhandlingar uppkommen rättvisa, en "förhandlingsrättvisa".⁴⁴ Till detta förhandlingssystem hör enligt min mening både den tidiga mededsinstitutionen och användningen av olika "nämnda" män. Så länge konfliktlösningen inte grundade sig på tillräcklig statlig auktoritet måste den få sin auktoritet från den rättsskipande gemenskapen.

Detta förklarar åtminstone delvis det förvirrande stora antal människor som var inblandade i tingets beslutfattande. Också lagens frånvaro, eller motstridigheten mellan lag och praxis, blir förstaelig. Den tidiga domen var alltså en i ord konkretiserad, temporärt objektifierad rätt. Även om det hade funnits nedskrivna rätt hade den inte i sig kunnat ge domen dess giltighet. Det var de meddömandes konsensus – som i och för sig kunde motsvara rättstexten – som garanterade rättsskipningens och rättens auktoritet.

⁴⁴ Bengt Ankarloo, 'Kommentar til Hans Eyvind Naess', *Historisk tidskrift* 1991, s. 212–221.

Brott mot liv i Finland på 1790-talet

MONA RAUTELIN

Brott mot liv, d.v.s. de brottstyper där någon har dödats av annans hand, har ägnats ett stort intresse inom historisk kriminologisk forskning i Norden. Mord och dråp som har utförts med avsikt att döda har av de flesta forskare ansetts höra till kärngruppen brott mot liv, medan barnamord har räknats som en separat brottskategori. Frågeställningarna rörande våldsbrottsligheten – ett begrepp som har använts synonymt med begreppet brott mot liv, trots att det förra även inbegriper grovt våld utan dödlig utgång – har i Norden främst gällt när och varför våldet snabbt minskade under tidig modern tid och huruvida den europeiska modellen med en övergång från ett våldssamhälle till ett "civiliserat" samhälle präglat av egendomsbrott stämmer också för Norden. Forskarna är överens om att en sådan övergång delvis har skett i de nordiska samhällena, men att den europeiska tolkningsmodellen förenklar bilden av kriminalitetens, d.v.s. den registrerade brottslighetens, förändringar i Norden. Minskningen av dödligt våld har haft strukturella orsaker i anslutning till den tidigmoderna statens strävan att fostra folket till tukt och pli, men minst lika stor betydelse tillskrivs ekonomiska, institutionella och samhällseliga förändringar under senare århundraden, då nya typer av behov uppkom och som en följd därav även nya brott.¹

Kartläggning av brottsligheten, inklusive brott mot liv, från tidig modern tid fram till mitten av 1800-talet har pågått särskilt i Sverige.² Forskningen har dessvärre inte omfattat större geografiska områden. I Finland har forsk-

¹ För en sammanställning av tolkningsramarna se Eva Österberg, 'Kontroll och kriminalitet Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar', *Scandia* 1991, s. 65–87.

² Jan Sundin, *För Gud, Staten och Folket, Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840* (Lund 1993) och Johan Söderberg, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750–1870, En regional analys* (Stockholm 1993).

ning rörande brottsligheten under 1700-talet först under senaste tid tagits upp på bredare front.³

Våldsbrottsligheten har i århundraden varit högre i Finland än i de övriga nordiska länderna.⁴ Ur forskningssynvinkel är variationerna i våldets frekvens och regionala spridning betydligt intressantare än den genomgående höga våldsfrekvensen. Genomsnittsvåldet kan inte heller förklaras utgående från övergripande förklaringsmodeller.

Orsakerna till våldstopparna – då inte bara dödligt våld utan även slagsmål har varit vanligare – har i finländsk kriminologisk forskning förklarats med att försämrade ekonomiska betingelser har skapat social deprivation⁵ och polarisering, som har stört den informella sociala kontrollens funktionsmöjligheter och luckrat upp rättsmedvetandet med ökad brottslighet och våldsmentalitet som följd. Alkoholen och det isolerade livet i Finland har varit delfaktorer som förstärkt tendensen till fysisk konflikthantering med dödlig utgång som följd.⁶

Även om våldet minskade kraftigt i Finland från mitten av 1500-talet, har det i Finlands historia förekommit perioder, då våldskriminaliteten, d.v.s. den registrerade våldsbrottsligheten, tillfälligt har skördat flera offer än under föregående och senare tider. Den första perioden sträckte sig från slutet av 1400-talet till slutet av 1500-talet och omfattade främst södra och västra Finland.⁷ Våldsbrottsligheten, som uppvisade en liknande trend i övriga Nor-

³ Liisa Koskelainen, *Vankeus oikeusjärjestelmän osana – Hämeen linnan vangit 1726–1776*, avhandling pro gradu i Finlands och Skandinavien historia vid Helsingfors universitet (1995). Kirsi Sirén, 'Brottsligheten i Finland i slutet av 1700- och början av 1800-talet', *HTF* 1995, s. 39–63 och Anu Koskivirta, *Omarkäuden oikeutta itärajalla. Kymenkartanon ja Savon läänin henkirikollisuus 1748–1774*, avhandling pro gradu i Finlands och Skandinavien historia vid Helsingfors universitet (1996).

⁴ Petri Karonen, 'Trygg eller livsfarlig? Våldsbrottsligheten i Finlands städer 1540–1660', *HTF* 1995, s. 1–11. Veli Verkko, *Lähimmäisen ja oma henki. Sosiaalipatologisia turkimuksia Suomen kansasta*, Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja B 33 (Jyväskylä 1949), s. 21–34, 53–54.

⁵ Emile Durkheim, *Suicide* (1951).

⁶ Verkko, *Lähimmäisen ja oma henki*, s. 33–34, 89–95. Heikki Ylikangas, 'Seltys väkivaltarikollisuuden perinteisesti korkeaan tasoon Suomessa', *Hark* 88 (1986), s. 333–347.

⁷ Pentti Renvall, *Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomustensa valossa* (Turku 1949), s. 222. Heikki Ylikangas, *Väkivallanaallon synty. Puukkojunkkarikauden alku Erelä-Pohjanmaalla 1790–1825* (Helsinki 1973), s. 311–312.

den, rörde sig då omkring 20 brott mot liv per år och 100 000 invånare.⁸ Under 1600-talet förefaller våldsbrottsligheten ha varit relativt låg,⁹ men den stegrades kring 1800 i vissa socknar i södra Österbotten till närmare 30 per år och 100 000 invånare.¹⁰ Följande våldsvågor i Finlands historia inföll 1905–1913 och 1920–1934, då mellan 5 och 8 personer per år och 100 000 invånare fick sätta livet till, främst i landets södra delar.¹¹

Ett pionjärbete inom forskningen om våldsvågor är Heikki Ylikangas djupgående analys av knivjunkarna i södra Österbotten 1790–1825. Han drar utgående från befolkningstabellernas dödsorsaksstatistik slutsatsen, att våldstoppen enbart berörde Vasa läns södra delar, medan brottsligheten förblev på en relativt låg nivå i resten av landet.¹² Kirsi Sirén påvisar i en undersökning om brottsligheten i Finland i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet, att bilden av brottslighetens regionala variationer nyanseras när man utgår från rättskällorna. I undersökningen, som byggt på saköreslängder, framgår att Savolax efter mitten av 1700-talet upplevde en liknande kriminalitetsvåg med hög andel brott mot liv som södra Österbotten några årtionden senare.¹³

Målsättningen för denna uppsats är att reda ut hur brott mot liv i Finland har varierat kvantitativt och strukturellt under knivjunkerperiodens inledande skede. Avsikten är med andra ord att testa 'knivjunkerparadigmet', det vill säga klarlägga huruvida det under denna tid fanns en motsvarande hög brottslighet mot liv på andra håll än i södra Österbotten. Brottsligheten mot

⁸ Eva Österberg, 'Brott och social kontroll i Sverige från medeltid till stormaktstid. Godtycke och grymhet eller sunt förnuft och statskontroll?', *Historisk Tidskrift* 1991, s. 150–177. Jörn Sandnes, *Kniven, ølet og æren* (Oslo 1990), s. 74, 77, 83, Hans Eyvind Naess, *Vold, normer og sosial kontrol i Norden ca. 1550–1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet* (Oslo 1994), s. 62–80.

⁹ Seppo Aalto, *Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina. Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700* (Helsinki 1996), s. 59.

¹⁰ Heikki Ylikangas, *Knivjunkarna. Våldskriminaliteten i Sydösterbotten 1790–1825* (Borgå 1985), s. 42.

¹¹ Veli Verkko, *Henki- ja pahoimpitelyrikollisuuden kehitysuunnan ja tason määräämisestä. Tilastollis-metodologinen tutkimus I, Suomi ja sen naapurimaat* (Helsinki 1931), s. 119, 201 och II, *muut maat* (Helsinki 1931), f. 127, Verkko, *Lähimmäisen ja oma henki*, s. 22–34, 46–56, 67–68, 79, 81.

¹² Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 19–20. Ylikangas, *Väkivaltarikollisuuden suuret muutokset*, s. 36–38.

¹³ Sirén, s. 60–63.

liv granskas enligt domsaga och i relation till folkmängd, vilket möjliggör jämförelser med andra forskningsresultat. Undersökningen omfattar landsbygden i Finland under åren 1791–1795. Städerna, som var mycket små, uppvisade en annorlunda brottsstruktur än den omgivande landsbygden.¹⁴

Källorna

De bäst bevarade källorna är Vasa hovrätts resolutioner i brott mot liv.¹⁵ Enligt lag skulle alla domar i brott mot liv underställas hovrätten.¹⁶ I hovrätts resolutioner ingår detaljerade uppgifter om förövaren, brottet, rannsakingen och domsutslaget. I vissa fall ingår även underrättens utslag i handlingarna. Åbo hovrätts arkiv har förstörts och dess utslag saknas för hemställda ärenden från Åbo och Björneborgs, Nylands och Tavastehus samt Kymmenegårds län. För att kartlägga brotten mot liv i dessa områden har det dock varit möjligt att bruka de utslag som Åbo hovrätt skickade till landshövdingarna om verkställighet av domar underställda hovrätten. Undantag är domsagorna Åland, Masku, Pikis och Halikko, Vemo och Nedre Satakunda samt Övre Satakunda övre- och nedredels, eftersom även utslagen förstörts för dessa.

Det ställvis bristfälliga källbeståndet kan kompletteras med förteckningar över fångarna i kronofångelserna i Åbo, Helsingfors, Tavastehus och Heinola. Enligt straffbalken i 1734 års lag skulle dråpare och andra grova missgärningsmän omedelbart häktas.¹⁷ Fångförteckningarna ger också information om våldsdåd som har underställts krigsrätten. Även om fångslandet ännu under 1700-talet tillämpades med varierande omsorg i olika delar av landet,¹⁸ är det uppenbart att ortsbefolkningens intresse för att fångsla misstänkta mördare och dråpare för rannsaking var större än i fråga om många andra

¹⁴ Karonen, s. 1–11. Söderberg, s. 11.

¹⁵ Alla sifferuppgifter, exempel och slutsatser som framförs i uppsatsen bygger på följande källor: Vasa hovrätts resolutioner (=VHR) 1791–1795, Landsarkivet i Vasa; Åbo hovrätts utslag till landshövdingarna i Nylands och Tavastehus län (=HTL) samt Folkmängdstabeller för Finland 1791–1795, Riksarkivet i Helsingfors (RA); Kymmenegårds län, Sända utslag om verkställighet av underställda domar (=HKL) 1791–1795, Landsarkivet i S:t Michel, samt Fångförteckningar 1791–1795, Riksarkivet i Stockholm. I tabellerna presenteras materialet i absoluta tal, vilka har omräknats till procentenheter i texten.

¹⁶ 1734 års lag, RB kap 8:2, 25:5.

¹⁷ 1734 års lag, SB kap 1:2.

¹⁸ Tapio Lappi-Seppälä, *Teilipyrästä terapiaan. Piirteitä ranguistusjärjestelmän historiasta* (Helsinki 1982), s. 89–98.

grövre missgärningar, såsom mordbrand och stölder. Alla uppenbara missgärningsmän fängslades dock inte.¹⁹ Den främsta orsaken var bevisföringssystemet enligt vilket fällande dom kunde utfärdas endast då missgärningsmannen erkänt sitt brott eller då två ojäviga vittnen gett samstämmiga fällande vittnesmål.

Fångförteckningarna för samtliga kronofångelser i Finland har genomgått för januari, april och oktober 1791–1795 samt juli månads förteckningar 1791 för kronofångelserna i Åbo, Helsingfors, Heinola och Tavastehus (januari månads förteckningar har förstörts). De flesta uppenbara brott mot liv har med stor sannolikhet kunnat spåras, emedan mördare och dråpare i regel satt fängslade längre än andra våldsvärkare. Merparten satt häktade mer än ett år.²⁰ Mordkriminaliteten anses också ha ett endast litet mörkertal i de flesta samhällen. De flesta mordena kom till allmänhetens kännedom och brottskategorin är därför mindre känslig för växlingar i det allmänna rättsmedvetandet än dråp, där omständigheterna kring dådet påverkade omgivningens syn på hur berättigad angivelsen och det senare utmätta straffet var.²¹ De uppgifter som ligger till grund för denna undersökning har inte gjort det möjligt att skilja mord från dråp i alla områden, eftersom terminologin i fångförteckningarna inte är pålitlig.

Fångförteckningarnas största brist då de används som enda källa är att informationen varierar beroende på vaktmästarens nit att dokumentera förövarens personuppgifter, hemort, brott och offer samt rättsprocessens förlopp. Framför allt i fångförteckningarna i Åbo och Heinola är informationen sparsam. I vissa fall uppges endast häktningsdatum, personens namn och åtalet. Det har därför inte varit möjligt att i fråga om alla brott mot liv i domsagorna Masku, Pikis och Halikko, Vemo och Nedre Satakunda samt Övre Satakunda nedredels få fram detaljuppgifter om brott och offer, eftersom Åbo hovrätts utslag om verkställighet av domar inte heller bevarats för Åbo och Björneborgs län. Källmaterialets brister påverkar inte nämnvärt bilden av det dödliga våldets allmänna utbredning. En analys av våldets strukturella variationer har däremot inte av ovannämnda skäl varit möjlig för sydvästra Finlands och Kymmenegårds del.

¹⁹ *Mona Rautelein*, 'Brott mot liv i Finland på 1790-talet: 'Källkritiska reflexioner om regional komparation', föredrag vid Nordiska konferensen om Social kontroll och konflikthantering i förindustriell tid, Köpenhamn 9–12.2.1995.

²⁰ *Koskelainen*, s. 51–53.

²¹ *Sundin*, s. 231. *Ylikangas*, *Knivjunkarna*, s. 163–165.

Tabell 1. Folkmängden i Finland 1795 enligt domsaga.

1. Vemo och Nedre Satakunda domsaga.	53 411
2. Masku domsaga till 1793	33 744
(efter 1793)	19 267)
(3. Virmo domsaga från och med 1793	14 477)
4. Pikis och Halikko domsaga	41 914
5. Övre Satakunda nedredels	30 021
6. Övre Satakunda övredels	38 076
7. Ålands domsaga	11 956
8. Raseborgs domsaga	36 155
9. Borgå och Kymmenegårds domsaga	43 504
10. Hollola domsaga i Nylands och Tavastehus län	28 941
11. Sääksmäki domsaga	52 377
12. Hollola domsaga i Kymmenegårds län	31 354
13. Stor-Savolax domsaga	44 054
14. Rautalampi domsaga	46 984
15. Syd-Österbottens domsaga	61 476
16. Mellersta Österbottens domsaga	52 153
17. Norra Österbottens domsaga	51 327
18. Kemi och Kajana domsaga	26 966
19. Lill-Savolax domsaga	51 380
20. Södra Karelen domsaga	25 416
21. Norra Karelen domsaga	21 860
Sammanlagt	783 069

Källa: Folkmängdsuppgifterna ur befolkningstabeller och prosteritabeller ur Senatens kammarkommissions arkiv (RA). Materialet har kompletterats med församlingstabeller och Carl Ch. Böckers (1786–1841) samling (RA). I fall uppgifter ej bevarats för 1795, har närliggande år använts. *Vemo och Nedre Satakunda domsaga*: Lappo i Åboland, Letala, Lokalax kapell, Pyhämaa och Ulfby enligt 1810 års befolkningstabeller. *Masku domsaga* delades 1793, vilket inte har beaktats i undersökningen, utan socknarna i Virmo domsaga har räknats till Masku domsaga, liksom även Yläne. Reso enligt tabellen för 1790. *Pikis och Halikko domsaga*: Inkl. Kisko. Pargas enligt 1800, Dragsfjärd och Tykö bruk enligt 1805 och Pemar enligt 1810 års tabell. *Övre Satakunda nedredels*: Kauvarsa enligt 1800 års tabell, Oripää enligt 1805. *Övre Satakunda övredels*: Tottijärvi och Suoniemi enligt 1805 års tabeller. *Borgå och Kymmenegård domsaga*: Helsinge socken enligt 1800 och Mörskom 1805; *Sääksmäki domsaga*: Längelmäki och Kuorevesi enligt 1790, Tyrvändö 1805; *Stor-Savolax domsaga*: Hirvensalmi, Jockas samt S:t Mickels enligt 1810, Kangasniemi enligt 1805; *Rautalampi domsaga*: Kivijärvi och Viitasaari enligt 1800, Karttula, Hankasalmi och Karstula enligt 1805. Inkluderar halva Pielavesi socken; *Mellersta Österbottens domsaga*: Perho och Kaustby enligt tabellen från 1805, Nykarleby från 1810; *Lill-Savolax domsaga*: Heinävesi, Kerimäki och Tuusniemi efter 1810 års tabeller, Maaninka och Säminge enligt 1805 samt Jorois enligt 1800. Inkluderar halva Pielavesi sockenförsamling.

Kriminaliteten i olika domsagor kan inte överblickas om den inte relateras till folkmängden. Uppgifterna över befolkningen har tagits ur församlingarnas och prosteriernas befolkningstabeller 1790 eller 1795 (tabell 1). I sådana fall då uppgifter om folkmängden har saknats för dessa år har folkmängden beräknats enligt uppgifter från närliggande år. Brotten mot liv har relaterats till folkmängden både på läns- och domsagonivå. På detta sätt har det varit möjligt att granska brottslighetens regionala variationer även i de fall då brottet inte med säkerhet kunnat hänföras till någon domsaga.

Lagstiftningen

Upplysningens idéer hade inte ännu slagit igenom i 1734 års lag. Avskräckningstanken dominerade och enligt den skulle undersåtarnas respekt och fruktan för överheten upprätthållas med hårda straff. Hela 68 brott var belagda med dödsstraff, däribland brott mot liv, rån, hor, tidelag och trolldom.²² Gustav III:s strafflagsreform från 1779 avskaffade dödsstraffet för flera brott såsom tvegifte, våldtäkt, tredje och fjärde resans stöld samt hor.²³ Inskränkningarna i dödsstraffet gällde inte brott mot liv utan vedergällningsprincipen – give liv för liv – kvarstod i lagen. En fast grundad leuterationspraxis inom hovrätterna hade ändå sedan 1600-talet mildrat straffen för mindre grava brott mot liv. Dödsstraffen omvandlades till fängelse, förvisning eller straffarbete. En förordning av den 1 november 1778 om obligatorisk underställning hos Kunglig Majestät av alla dödsdomar kom ändå i praxis att påverka även utfärdandet av dödsdomar i brott mot liv. Erik Anners har påvisat en ökad tendens hos justitierevisionen att nedsätta allt fler utdömda dödsstraff för dråp.²⁴ Strafflagsreformen och förordningen innebar således närmast att lagstiftningen anpassades till tidigare praxis inom hovrätterna,²⁵ men påverkade ändå i viss mån också straffutmätningen för brott mot liv.

²² Göran Inger, *Svensk rättshistoria* (Lund 1980), s. 120–122. Heikki Ylikangas, *Oikeus historiallisena ilmiönä* (Helsinki 1978), s. 136–137.

²³ Kunglig förordning 20.1.1779.

²⁴ Erik Anners, *Humanitet och rationalism. Studier i upplysningstidens strafflagsreformer – särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning*, Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning (Lund 1965), s. 259–260, 289–290, 294–297.

²⁵ Rudolf Thunander, *Hovrätten i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699* (Lund 1993), s. 93. Koskelainen, s. 80–88. Jussi Pajuojä, 'Varhaiset rikokset ja niiden rankaiseminen', *Suomen oikeushistorian pääpiirteet*, red. Pia Letto-Vanamo (Jyväskylä 1991), s. 25.

Det strängaste straffet för uppsåtligt brott mot liv var dödsdom enligt 24 kapitlet i Missgärningsbalken i 1734 års lag. Livsbot, både full mans livsbot om 300 daler och halv mans bot om 150 daler utdömdes enligt kap. 28 för delaktighet i eller för oavsiktligt brott mot liv. Om gärningsmannen var medlös kunde livsboten omvandlas till kroppsstraff, 40 respektive 20 par spö eller till fängelse på vatten och bröd i högst 28 dagar. Gärningsmän, som inte kunde påträffas inom natt och år efter brottet dömdes till fredlöshet,²⁶ sinnesförvirrade till insättning på lasarett, varvid även de som varit skyldiga att ha uppsikt över personen i fråga dömdes till 20 dalers böter,²⁷ och i brott mot liv där någon förövare inte hade kunnat uppdragas, s.k. dulgadrap, dömdes härader till böter på 100 daler.²⁸

Med brott mot liv avses här mord och viljedrap samt drap av våda som föregåtts av misshandel i avsikt att skada. I 1734 års lag upptogs flera andra brott mot liv, det vill säga självmord, barnamord och dödsvällande. Drap av våda har i vissa fall varit svåra att kategorisera. Lagen benämnde nämligen också fall som närmast kunde betecknas som olyckshändelse som brott mot liv, t.ex. sårande med lie under höbärgning eller underlåtenhet att rädda en person som gått ned genom isen under menföre. Ännu mer problematisk är frågan om när misshandel med senare dödlig utgång har varit avsiktlig eller ej. Jag har klassificerat sådana fall som brott mot liv då rätten har tagit fasta på frågan om vrede och osämja föregått dödsfallet eller om vittnen intygat att så har varit fallet. Brott mot liv som i hovrättens korta utslag om verkställighet har betecknats som vållande av annans död har inte tagits med i beräkningarna. Däremot har de fåordiga utslagen om verkställighet som hovrätten benämnt "angiven för drap" beaktats liksom också de fall då någon i sinnesförvirring dödat en annan.

För fällande dom krävdes full bevisföring, d.v.s. erkännande eller två ojäviga ögonvittnens samstämmiga fällande vittnesmål.²⁹ Om "mer än halv bevisföring" förelåg, det vill säga ett ojävigt ögonvittne gav fällande vittnesmål, kunde domaren enligt rättegångsbalkens § 17, moment 37 samt enligt ett kungligt brev 11.12.1756 utdöma insättning på bekännelse, vilket i praktiken betydde att den åtalade dömdes till tvångsarbete på fästning på obestämd tid. Förfarandet var ett substitut för tidigare lagstadgad tortyr och avsåg inte

²⁶ 1734 års lag, MB kap XXVI:1.

²⁷ 1734 års lag, MB kap XXXII:1.

²⁸ 1734 års lag, MB kap XXVII:1.

²⁹ 1734 års lag, RB kap. XVII: 29.

bara att framtvinga bekännelse för ett uppenbart brott, utan också att tillfredsställa det allmänna rättsmedvetandet.³⁰ Praxis varierade betydligt vid tillämpningen av insättning på bekännelse. I brott mot liv, där ett ojävigt fallande vittnesmål förelåg, men där rätten inte hade fått fram en bekännelse, kunde domaren, om risk för mened förelåg, också ”lämna saken på framtiden tills den kan uppenbar varda”. Förfarandet motsvarade värjemålseden som tillämpades vid mindre grava brott.

Materialet har klassificerats i överensstämmelse med den metod Ylikangas använde i sin under sökning om knivjunkarna, eftersom målet är att jämföra andelen brott mot liv begångna i övriga delar av Finland med dem som begicks i södra Österbotten. Uppgifterna om brott och brottslingar bygger därför på åtalet, inte på straffet. Valet av metod motiveras också av att fånglängderna och verkställighetsbeskeden inte i alla fall ger information om straffet och av att luckorna i lagen medförde att uppenbara mördare och dråpare i brist på bevis friades på obestämd tid. Valet av kategoriseringsmetod möjliggör också jämförelser med svenskt forskningsmaterial.

Mord och dråp i Finland 1791–1795

Under åren 1791–1795, då folkmängden i Finland uppgick till drygt 780 000 invånare, registrerades 110 mord och dråp. Andelen mord och dråp var således betydligt högre än i det svenska rikets kärnområde. Medan 2,80 mord och dråp begicks per 100 000 invånare i Finland låg motsvarande siffra i Sverige mellan 1,1 och 1,2.³¹ Mord- och dråpfrekvensen i Finland hade ändå minskat betydligt från 1760-talet till slutet av seklet.³² Flera svenska forskare har påvisat att andelen dråp och grovt våld ökade i Sverige under senare delen av 1700-talet – i motsats till vad som synes ha varit fallet i Finland.³³ J o n a s

³⁰ Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 160–161. Rautelin, s. 11–12.

³¹ Söderberg, s. 8–11. Jfr Verkkosberäkningar på basis av dödsorsaksstatistiken, 1,49 offer per 100 000 invånare i Finland mot 0,66 i Sverige åren 1775–1792, *Läbimmäisen ja oma henki*, s. 23–27.

³² Sirén (s. 46) har på basis av fångförteckningar och Åbo hovrätts till Vasa hovrätt sända utslagsliggare över brottsmål beräknat, att 3,8 mord och dråp per 100 000 invånare begicks i Finland 1760–1762. Minskningen är större än vad relationstalen utsäger, eftersom mina beräkningar som bygger på åtalet är i överkant i motsats till Siréns beräkningar, som bygger på fällande domar.

³³ Även i Sverige förekom betydande regionala variationer i dråpfrekvensen. Sundin (s. 284) har på basis av hovrättsmaterial räknat fram relationstalet 5 per 100 000 invånare i Östergötland åren 1795–1804. Söderberg, s. 12.

Tabell 2. Brott mot liv i Finland 1791–1795 per 100 000 invånare.

Län	Brott mot liv	/100 000
Åbo och Björneborg	21	2,29
Nyland och Tavastehus	24	2,92
Kymmenegård	16	3,05
Kuopio	13	2,09
Vasa	25	4,39
Uleåborg	11	2,65
Sammanlagt	110	2,80

Anm: I beräkningarna ingår även de brott mot liv, där förövarens hemort inte med säkerhet har kunnat fastställas. Hovrättens utslagsliggare om underställda brottsmål samt fängelset har varit utslagsgivande för vilket län brottet har hänförs till. Dessa brott mot liv har inte tagits med när brottsligheten har beräknats per domsaga.

Liljequist spørsmål huruvida Finland kunde ha legat före Sverige i trenden mot en minskning av dödligt våld efter 1700-talets mitt kan ändå inte besvaras enbart på basis av beräkningarna i denna undersökning,³⁴ eftersom den undersökta perioden endast gäller fem år och därför är känslig för tillfälliga variationer.

Förändringarna i de regionala variationerna i brotten mot liv i Finland under 1700-talets lopp problematiserar också slutsatserna om en allmänt sjunkande brottslighet (tabellerna 2–3). Mest brott mot liv begicks inte oväntat i Vasa län. Kriminaliteten koncentrerades till vissa socknar i länets västra delar och lämnade de flesta socknar oberörda. Brottsligheten mot liv nådde här höga höjder först i början av 1800-talet, då mord och dråp också blev vanligare i de centrala delarna av länet.³⁵ En motsvarande hög kriminalitet mot liv uppvisade Kymmenegårds län redan på 1760-talet och trenden fortfor på olika håll i länet på 1790-talet.³⁶ Brotten mot liv ökade också i Nylands och Tavastehus län från mitten av 1700-talet till seklets slut, särskilt i södra Tavastland.

³⁴ Jonas Liliequist, 'Hovrätternas brottmålsresolutioner som historiskt källmaterial', *Rapport till XXI Nordiska historikermötet* (Umeå 1991), s. 9.

³⁵ Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 48.

³⁶ Jfr Verkko, *Lähimmäisen ja oma henki*, s. 24 och 29. Enligt hans beräkningar var brotten mot liv vanligast i Kymmenegårds län under hela perioden 1754–1806, (2,70 mord och dråp per 100 000 invånare mellan 1754–1773 och 2,71 mellan 1793–1806).

Åbo och Björneborgs, Kuopio samt Uleåborgs län uppvisar däremot en brottslighetsfrekvens mot liv som underskrider medeltalet för hela landet. Siffrorna i tabell 2 är ändå dubbelt högre i Uleåborgs, Vasa och Kuopio län än de som Veli Verkkö räknat fram genom folkmängdstabeller för 1793–1806. Siffrorna för Åbo och Björneborgs och Nylands och Tavastehus samt Kymmenegårds län överensstämmer däremot med befolkningsstatistikens uppgifter över mördade och dräpta.³⁷ I flera undersökningar har man konstaterat att den brottlighet mot liv som framträder i folkmängdstabellerna är mycket lägre än den man får fram om man går till rättskällorna.³⁸ Betyder detta, att de uppgifter om brott mot liv som här fås fram av fångförteckningar och hovrättens beslut om verkställighet är i underkant? Det är inte omöjligt att så är fallet, men de olika källtyperna ger en likartad bild av brottsligheten och bekräftar därför resultatet. Frekvensen av brott mot liv hörde till de lägsta i Åbo och Björneborgs län 1754–1773 (1,05)³⁹ och ökade tillfälligt i Vemo domsaga under 1760-talet. Mot slutet av 1820-talet hörde området åter till de fridfullaste i Finland.⁴⁰ Trenden mot en ökad andel brott mot liv i Nylands och Tavastehus län är också entydig, även om relationstalen varierar beroende på vilken typ av källa man har utgått ifrån.⁴¹

För att närmare kunna klarlägga var oroshärdarna låg är det nödvändigt att relatera brotten till folkmängden i de olika domsagorna (fig. 1). Om man granskar andelen mord och dråp framträder stora regionala skillnader inom de olika länen. Mest mord och dråp begicks i tre separata områden: i Vasa läns södra del, närmare bestämt i Södra Österbottens domsaga (5,85), i Södra Karels domsaga i Kuopio län (4,72) och i Hollola domsaga i Nylands och Tavastehus län (3,45). Brotten i dessa domsagor uppvisar också en större koncentration till vissa socknar än brottsligheten mot liv i resten av Finland. En större koncentration av brott mot liv förekom också i gränssocknen Mäntyharju i Kymmenegårds län och i anslutning till städerna Tavastehus, Kuopio och Kajana.

³⁷ Verkkö, *Lähimmäisen ja oma henki*, s. 29.

³⁸ Sirén, s. 46. Kaijus Ervasti, 'Barnamordsbrotten i Finland under 1800-talet', *HTF* 1995, s. 64–84. Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 11–17.

³⁹ Verkkö, *Lähimmäisen ja oma henki*, s. 24.

⁴⁰ Sirén, s. 60–61.

⁴¹ Från 1,35 per 100 000 åren 1754–1773 till 2,55 åren 1793–1806, Verkkö, *Lähimmäisen ja oma henki*, s. 24, 29.

Eftersom denna undersökning endast gäller brott mot liv kan mordet och dråpen inte relateras till den övriga brottsligheten. Det dödliga våldet har i flera undersökningar påvisats ha ett samband med en allmänt hög kriminalitet. I flera socknar i södra Österbotten florerade våldet under denna period, liksom i Karelen domsaga omedelbart efter seklets mitt.⁴²

Genomsnittsmorden och dråpen begicks i de södra och centrala delarna av Finland och i norr, medan ett förhållandevis fridfullt område, som omfattade de glest befolkade domsagorna Norra Karelen, Lill-Savolax, Rautalampi och Norra Österbotten, löpte från öster till väster. Brotten mot liv underskrider också klart genomsnittet på Åland, i de sydvästra domsagorna Vemo och Nedre Satakunda, Masku, Pikis och Halikko samt Övre Satakunda nedre-dels. Särskilt i Nedre Satakunda utvecklades jordbruket kraftigt under 1700-talet och bondebefolkningens välbefinnande överskred vad som var gängse under denna period.⁴³

Brotten mot liv var flera i Nedre Satakunda övredels domsaga, som i norr gränsade till knivjunkerområdet. Brotten förövades ändå inte i gränsocknarna till Österbotten, utan i anslutning till säterierna i trakten av Birkala. Detta förstärker intrycket av att våldsmentaliteten under knivjunkerperiodens inledande skede inte har haft samma drivkrafter i närbelägna områden som i Österbotten förrän senare.⁴⁴ Källmaterialets brister innebär ändå att resultatet för sydvästra Finlands del är i underkant, eftersom de mord och dråp för vilka domsagan inte har kunnat fastställas är talrikast i denna region (10 mord och dråp).

Minskningen av brott mot liv i Savolax från 1760- till 1790-talet är betydande. Under 1790-talet hörde relationstalet för brott mot liv i Lill-Savolax domsaga till landets lägsta (1,98), och svarade mot genomsnittet i Stor-Savolax domsaga (2,72), medan domsagorna 1760–1762 uppvisade en brottslighet mot liv (8–9) som motsvarade knivjunkerområdets i genomsnitt.⁴⁵

Domar, dödade och dömda i brott mot liv i Finland 1791–1795

Mer än fyra människor per 100 000 invånare i Finland (sammanlagt 181 personer) stod mellan 1791 och 1795 anklagade för brott mot liv, medan mindre än tre per 100 000 blev offer för våldsdåd. Våldsbrottslighet och

⁴² Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 150–159. Sirén, s. 46–48.

⁴³ Eino Jutikkala, s. 66.

⁴⁴ Sirén, s. 57.

⁴⁵ Sirén, s. 48.

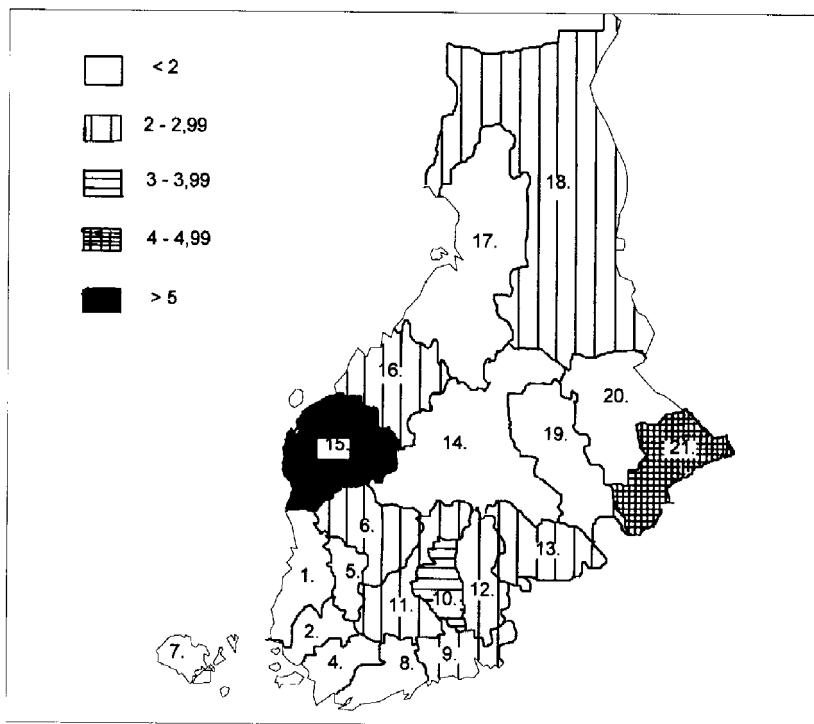
Tabell 3. Brott mot liv i Finland 1791–1795 enligt domsaga, i absoluta tal och per 100 000 invånare.

Domsaga	Absolut	/100 000
1. Vemo och Nedre Satakunda	1	0,37
2. Masku	3	1,78
4. Pikis och Halikko	1	0,48
5. Övre Satakunda nedredels	2	1,38
6. Övre Satakunda övredels	4	2,10
7. Åland	1	1,67
Okänt Åbo och Björneborgs län	10	1,09
8. Raseborg	3	1,66
9. Borgå och Kymmenegård	5	2,29
10. Hollola i Tavastehus län	5	3,45
11. Sääksmäki	7	2,67
Okänt Nylands och Tavastehus län	3	0,36
12. Hollola i Kymmenegårds län	4	2,55
13. Stor-Savolax	6	2,72
Okänt Kymmenegårds län	6	1,33
14. Rautalampi	4	1,70
15. Södra Österbotten	18	5,85
16. Mellersta Österbotten	6	2,30
Okänt Vasa län	1	0,17
17. Norra Österbotten	3	1,16
18. Kemi och Kajana	4	2,96
19. Lill-Savolax	5	1,94
20. Södra Karelen	6	4,72
21. Norra Karelen	1	0,91
Okänt Kuopio län	1	0,17
Hela Finland	110	2,80

brott mot liv har i flera undersökningar påvisats hopa sig i de lägre samhällsskikten; förövare och offer har vanligen samma låga sociala status. Män begår och är också oftare offer för våldsdåd än kvinnor.⁴⁶

De flesta brotten mot liv i Finland på 1790-talet begicks av och riktades mot män (tabellerna 4–5). Bönder (19,3%) och soldater (18,7%), bondsöner (17,6%) och drängar (11%) mördade och dräpte bönder (20%), soldater (11,8%) och tjänstefolk (7,2%). Endast 16 kvinnor (8,8%) stod anklagade

⁴⁶ Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 137. Verkkö, *Lähimmäisen ja oma henki*, s. 57–66.

Mord och dråp i Finland 1791–1795 enligt domsaga, per 100 000 invånare.

för brott mot liv medan männens antal uppgick till 165. Kvinnorna var mestadels bondhustrur (50%) men också bonddöttrar (18,7%) och tjänstekvinnor (12,5%) som begick planerat brott mot liv i familjekretsen i samråd med en manlig släkting eller förgrep sig på sitt barn.⁴⁷ Kvinnor ur alla kategorier förekom som offer och eftersom uppgifterna om offren i södra Finland är sporadiska är det omöjligt att dra några slutsatser om regionala variationer. Endast ett fall av husaga under 1790-talet ledde till att husbonden dömdes för dråp av sin piga.⁴⁸

⁴⁷ Jfr J. M. Beattie, 'The Criminality of Women in Eighteenth-Century England', *The Journal of Social History* 1975, s. 95–98. Procenttalen har beräknats utgående från de absoluta tal som presenteras i tabell 4.

⁴⁸ VHR 14.10.1795, 32/1795.

Tabell 4. Åtalade och offer för brott mot liv i Finland 1791–1795 enligt kön, i absoluta tal och per 100 000 invånare.

	Åtalade	/100 000	Offer	/100 000
Kvinnor	16	0,41	8	0,21
Män	165	4,21	65	1,66
Uppgift saknas			37	0,94
Totalt	181	4,62	110	2,80

I södra Österbotten var legohjon, torpare och soldater typiska mördare och dråpare, men böndernas andel av våldsverkarna ökade på dessa gruppers bekostnad då det dödliga våldet spreds och differentierades. Våldet riktades också oftare mot personer med högre status.⁴⁹ Offren hade på motsvarande sätt högre status än våldsverkarna i Hollola domsaga i Tavastehus län, där samtliga offer var bönder. Det dödliga våldet överskred också landets medeltal. Bondsönernas andel av våldsverkarna i södra Österbotten saknar motsvarighet i övriga Finland under slutet av 1700-talet.

Om de åtalades kön och sociala status granskas för olika domsagor framträder inte några större regionala skillnader förutom att många soldater stod åtalade i östra Finlands domsagor och fler kvinnor i de östra och norra domsagorna än i de södra. Resultatet kan vara missvisande för sydvästra Finland, där uppgifterna har insamlats ur fångförteckningarna, eftersom medbrottslingar inte fängslades i samma utsträckning som huvudåtalade.

Underrätterna dömde 50 av de åtalade till döden och hovrätten fastställde 30 av dessa dödsdomar.⁵⁰ I tabell 6 framgår vilka typer av domar som fälldes i absoluta tal. Domarna har indelats efter 1734 års lag. Till gruppen annan påföljd har hänförs fall, där förövaren insatts på hospital, husagats, dömts till fredlöshet, eller där ärendet har överförs till krigsrätt m.m. Gruppen böter för misshandel består av de fall, där rätten inte med säkerhet har kunnat fastställa om misshandeln varit dödande eller bidragande orsak till dödsfallet.

Hovrätten fastställde med andra ord drygt hälften av de utfärdade dödsstraffen, vilket motsvarade gällande praxis. Även om de flesta mord och dråpranssakingar klarades upp och dom fälldes framförallt för huvudåtalade.

⁴⁹ Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 235–237.

⁵⁰ Materialet presenteras i absoluta tal i tabell 6.

Tabell 5. Åtalade och offer för brott mot liv i Finland 1791–1795 fördelade efter social status.

	Åtalade	Offer
Bonde	35	23
Bondson	32	10
Törpare	13	1
Törparson	1	1
Inhysing	4	2
Dräng	20	6
Soldat	34	13
Hantverkar	8	1
Ruschällar	4	2
Övrigt	9	2
Uppgift saknas	6	35
Bondehustru	8	5
Bonedotter	3	2
Törparhustru	1	3
Inhysesdotter	2	2
Soldathustru	1	–
Bondeänka	1	1
Sammanlagt	181	110

de,⁵¹ slutade drygt var tredje (34,8%) rannsaking i Finland i såväl underrätt som hovrätt med frikännande, uppskov på framtiden eller med böter för misshandel. Då uppgifter saknas för en femtedel av domarna kan säkra slutsatser inte dras för hela landet. Om endast de brott som har underställts Vasa hovrätt beaktas slutade hälften (51%) av åtalen i frikännande domar, med böter eller med att de uppsköts på framtiden. I två domsagor, i Raseborg och i Södra Österbotten, frikändes alla som hade åtalats för brott mot liv 1791–1795.⁵²

Ylikangas har påvisat att andelen ouppklarade brott mot liv i södra Österbotten stod i direkt proportion till andelen brott, d.v.s. att ju flera brott mot liv som begicks, desto färre klarades upp. Andelen ouppklarade brott var följaktligen i medeltal lika låg eller t.o.m. lägre i övriga delar av landet 1791–

⁵¹ Med huvudåtalad avses de personer som antingen ensamma begått brottet eller, om brottet begåtts i grupp, de som fått det strängaste straffet eller nämnts först.

⁵² HTL 1793, Ea 142, f.153–156; VHR 23/1793.

Tabell 6. Domar i brott mot liv i Finland 1791–1795.

	Underrätterna	Hovrätterna
Dödsstraff	50	30
Insättning på bekännelse	–	5
Spöstraff, straffarbete	2	8
Livsbot	21	17
Annan påföljd	5	8
Lämnad på framtiden	23	17
Frikänd	23	30
Böter för misshandel	16	2
Avlidit före dom	1	18
Uppgift saknas	40	47
Sammanlagt	181	181

1795 som i Södra Österbotten 1789–1807,⁵³ vilket närmast bekräftar de svårigheter rätten stod inför, när det gällde att få fram bevis för fällande dom.

Resultat och hypotetiska slutsatser

Översikten över det dödliga våldets regionala variationer i Finland 1791–1795 utkristalliserar tre områden, där brottsligheten kräver en närmare granskning. För det första har vi de många mordena och dråpen i två från varandra avskiljda områden, nämligen i Hollola domsaga i Tavastehus län och i Södra Karelen. Eftersom de flesta brotten mot liv i Sääksmäki domsaga begicks i gränsocknarna mot Hollola, kan den högre brottsligheten mot liv under perioden 1791–1795 anses ha omfattat södra delen av Tavastland. Även om brotten mot liv inte nådde några höga höjder, överskred kriminaliteten ändå klart vad som var gängse i övriga Finland. För det andra är minskningen av det dödliga våldet i Savolax från mitten till slutet av 1700-talet intressant. Eftersom undersökningen endast gäller brott mot liv och inte beaktar den övriga brottsligheten och eftersom undersökningsperioden är så kort, är det här endast möjligt att hypotetiskt antyda orsakerna till variationerna och att ställa dem i förhållande till våldskriminaliteten i södra Österbotten.

Ylikangas hävdar att förutsättningarna för att våldet ökade i södra Österbotten var en kombination av försämrade ekonomiska utsikter med ökade

⁵³ Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 163–164.

förmögenhetsskillnader och risker för nedåtgående ståndscirkulation som följd. Våldsmentaliteten påverkades också av en hög alkoholkonsumtion och ett värdesystem som byggde på individualism och egenmäktighet. Drivkraften bakom våldets frammarsch och långvariga högkonjunktur var ändå den försvagade inofficiella sociala kontrollen – effektiva sanktioner mot brottsligt beteende saknades.⁵⁴ Liknande förutsättningar fanns givetvis även på andra håll i Finland, men tydligen inte i samma utsträckning.

Våldsutövningen under knivjunkerperioden i södra Österbotten skiljer sig också vad gäller tillvägagångssätt, våldsverkarnas sociala status och de platser där våldet utövades från andra våldsperioder i Finlands historia. Dels begicks brotten proportionellt sett oftare av bondsöner, dels förekom gängbildning och byvandring; vidare begicks brotten ofta på ett lömskt sätt i folkhopar.⁵⁵ När man vill testa "knivjunkerparadigmet" på andra områden i Finland är det därför nödvändigt att granska brotten strukturellt – förövarens sociala tillhörighet och mordmetod – och att undersöka de sociala kontrollåtgärdernas effekter. Den senare infallsvinkeln har dock inte varit möjligt i denna undersökning, varför den högre andelen brott mot liv i Hollola domsaga i Tavastehus län och i Södra Karelen domsaga här endast granskas strukturellt.

Flera personer var inblandade i brotten mot liv i dessa två domsagor än i övriga Finland under samma period. I 32 av de 110 registrerade morden och dråpen i Finland stod flera åtalade för brottet. I jämförelse med södra Österbottens domsaga, där mer än dubbelt så många stod åtalade som det begicks brott, stod i medeltal två personer åtalade för ett brott mot liv i Södra Karelen (11 åtalade per 6 brott) och Hollola (10 åtalade per 5 brott).

Straffskalan var strängare i underrätten i Karelen (45% av de åtalade fick dödsdom, 45% frikändes eller fick domen uppskjuten på framtiden) och Hollola (40% dödsdom, 40% frikända, på framtiden eller böter) än i södra Österbotten, där domarna enligt Ylikangas var lindrigare än vad gällande lag gav utrymme för.⁵⁶ Åren 1791–1795 fick endast 30% av de åtalade i Södra Österbottens domsaga dödsdom medan 47,5% frikändes, fick domen uppskjuten på framtiden eller böter endast för misshandel. Hovrätten omvandlade dessutom hälften av dödsdomarna i Södra Österbottens domsaga till spö och straffarbete, böter för misshandel på grund av bristande bevis eller upp-

⁵⁴ Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 256–265.

⁵⁵ Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 101–103.

⁵⁶ Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 165.

Tabell 7. Mordvapen i Finland 1791–1795.

	Antal
Väld utan vapen	15
Sten	3
Tillhygge av trä	15
Kniv	12
Yxa	5
Skjutvapen	2
Knutpiska	1
Annat vapen	2
Uppgift saknas	55
Sammanlagt	110

skjöt domutslaget på framtiden. Alla utdömda dödsdomar i Hollola fastställdes däremot av hovrätten. I södra Karelen omvandlade hovrätten en av de fem utdömda dödsdomarna till livsbot, medan tre på grund av bristande bevisföring omvandlades till insättning på bekännelse eller ny rannsaking.

Konflikterna hade olika karaktär i Hollola och i Karelen. I det socialt skiktade södra Tavastland, dit även Sääksmäki domsaga hörde, begicks dåden av våldsvverkare med lägre status, det vill säga av torpare, drängar och soldater, medan alla offer var bönder. Brotten föregicks vanligen av slagsmål i folksamlingar och mordvapnet var en kniv eller ett tillhygge av trä (tabell 7). Hollolatrakten var under 1700-talet i jämförelse med resten av södra Finland ett förhållandevis fattigt, glesbebyggt och vad jordbruksmetoder beträffar underutvecklat område. Jorden var karg, jordbruksmöjligheterna begränsade och så sent som på 1800-talets första årtionden var pörtet tavastländarens bostad. Stora landbondeenheter lades här efter mitten av 1700-talet under herrgårdar, som man började bruka med hjälp av torpare. Orsaken till att frälsebyar och rusthåll fick formen av herrgårdar i utmarkerna av Tavastland, medan frälsegårdar längre söderut fortsättningsvis odlades av landbönder eller genom skatteköp helt övergick i bondeägo, var enligt *Eino Jutikkala* de goda möjligheterna till storbruk som i tidens anda gynnades av både staten och adeln. Konflikter uppstod givetvis på grund av detta och ledde till tvister om äganderätt och dagsverksstrejker, särskilt under 1770-talet.⁵⁷

I vilken utsträckning brotten mot liv i Tavastland under 1790-talet är ett

⁵⁷ *Jutikkala*, s. 68–70.

uttryck för landbönders sociala deprivation och nedåtgående ståndscirkulation (de blev torpare med dagsverksskyldighet) kan inte besvaras utan ytterligare forskning. Men det faktum att också kronans tjänstemän i Asikkala (Hollola domsaga) i tjänsteärende under 1790-talet utövat dödligt våld kan vara tecken på att det faktiskt rådde en spänd atmosfär mellan de olika befolkningsgrupperna i området.⁵⁸ Det förekom också någon form av gängbildning i Hollola domsaga. Ett gräl mellan bonden Mickel Hinskala och bondsonen Johan Pukkila om en tobakspåse utmynnade på kvällen den 5 december 1794 på Pukkila hemman i Anttola by i ett regelrätt gruppslagsmål mellan män av olika social status. Slagsmålet slutade i blodsdåd, då Hinskala knivhögg en av åskådarna. Han häktades omedelbart och fördes till Tavastehus slottshäkte för rannsaking. Han avrättades 1795 i Padasjoki efter underrättens, hovrättens och Kungliga Majestäts fällande utslag.⁵⁹ Det är möjligt att den informella sociala kontroll som upprätthölls bybor emellan, med hänvisning till att häktning i allmänhet raskt verkställdes och att de utdömda dödsdomarna fastställdes av hovrätten, fungerade bättre i Tavastland än i Österbotten och således motverkade en stegrad brottslighet mot liv i området.

Brottslighet mot liv i Södra Karelen domsaga förekom mest mellan besläktade personer av bondestatus. Av de sex mordnen och dråpen i området mellan 1791–1795 begicks två mot en person som inte bevisligen var släkt med missgärningsmännen. Intrycket av att det dödliga våldet här har haft klar anknytning till släkt och hushåll förstärks också av att hälften av de åtalade var kvinnor, vilket är klart mer än i övriga Finland. Konflikterna inom hushållet påverkades också av att familjestorleken tillfälligt ökade i östra Finland mot slutet av 1700-talet i väntan på att storskiftet skulle verkställas.⁶⁰ Sträng blodskamslagstiftning, som förbjöd äktenskap mellan till och med svågrens syskonbarn, och låg folktäthet försvårade äktenskapsbildning i utmarkerna.⁶¹ Trots detta har endast ett brott mot liv i anslutning till parbildning fångats upp i östra Finland.⁶²

⁵⁸ HTL 1793, D 55 a I, f. nr 22; HTL 1794, D 56 a I, f. nr 21.

⁵⁹ HTL 1795, Ea 145, f. 130–134.

⁶⁰ Kaarlo Wirilander, *Savo kaskisavujen aikana 1721–1870. Savon historia III* (1960), s. 86.

⁶¹ Kaarlo Wirilander, 'Itä-Suomen avioalueet 1700-luvulla', *Suomen sukututkimuseuran vuosikirja XXX* (1946), s. 32–44.

⁶² VHR 80/1793, 7/1794.

Det faktum att dödligt våld begicks inom släkten påverkade straffutmätningen. Dels var vittnena jäviga och dels teg man om omständigheterna kring brottet för att skydda sig själv och släkten. Hovrättens beslut att ändra fyra av de fem utdömda dödsdomarna i området är därför närmast ett uttryck för att den informella sociala kontrollen försvårade rannsakningsprocessen, om inte i samma utsträckning, så i alla fall på motsvarande sätt i Södra Karens domsaga som i södra Österbotten under knivjunkarperioden.

Slutligen kräver det drastiskt minskade våldet i Savolax en närmare granskning. Sirén har framfört hypotesen att bondebefolkningen i Savolax med anledning av gränsförskjutningen 1743, förbudslagen 1756–1760, Borgå brand och förbudet att handla med österbottniska städer upplevde en ekonomisk kris som tog sig uttryck i en allmänt stegrad brottslighet efter seklets mitt.⁶³ Den totalt sett sjunkande brottsligheten i området i början av 1800-talet förklarar hon med att bönderna under autonomins första årtionden etablerade handelskontakter med framför allt St Petersburg.⁶⁴ Om man vill spinna vidare på denna hypotes väcks frågan om den ekonomiska krisen bland den jordägande bondebefolkningen i Savolax (domsagorna Stor-Savolax och Lill-Savolax) kan ha stabiliserats i olika takt och att detta återspeglas i våldskriminaliteten? I Stor-Savolax domsaga ledde nämligen hemmansklyvningar och skatteköp till att storfamiljer splittrades mot slutet av seklet, vilket skapade allt större konkurrens om jordbrukslägenheterna och risker för nedåtgående ståndscirkulation. I Lill-Savolax domsaga kvarstod däremot storfamiljesystemet med svedjebruk som viktigaste jordbruksmetod fram till krisen i mitten på 1800-talet och minskade den faktiska betydelsen av social status.⁶⁵

Den högre andelen brott mot liv i Stor-Savolax domsaga sammanhänger givetvis också med att området under Gustav III:s krig mot Ryssland utsattes för krigsoperationer.⁶⁶ Brotten mot liv i området koncentrerades just till gränsocknarna Mäntyharju och Puumala. I en av Vasa hovrätt utarbetad redogörelse uppges krigsåren 1788–1790 allmänt ha reducerat antalet hemställda brott mot liv.⁶⁷ Förhållandet bör ha varit det motsatta omedelbart ef-

⁶³ Anu Koskivirta har påvisat att stegringen närmast gällde Stor-Savolax.

⁶⁴ Sirén, s. 50, 57–59.

⁶⁵ Wirilander, *Savo kaskisavujen aikana*, s. 82–90.

⁶⁶ Ilkka Mäntylä, 'Kustavilainen aika', *Suomen historian pikkujätiläinen* (Porvoo 1987), s. 328–329.

⁶⁷ *Finlands allmänna tidning* 15.1.1835. Ylikangas, *Knivjunkarna*, s. 46.

ter fredsslutet. Flera forskare har också påvisat att våldet ofta ökade omedelbart efter fredsslut främst på grund av våldsdåd begångna av soldater.⁶⁸ Soldaternas andel av mördarna och dråparna i Kymmenegårds län, dit Stor-Savolax hörde, var betydande. Av samtliga våldsverkare i området (sammanlagt 26) var 34% soldater.

Intrycket av att det faktiskt förekommit en knivjunkarmentalitet i Savolax under senare delen av 1700-talet, som var på långsammare tillbakagående i Stor-Savolax, förstärks av att män med olika status (ett gäng) begick blodsdåd tillsammans och att det enda knivjunkardräpet som begicks utanför södra Österbotten under denna period förövdes just här.⁶⁹

Denna undersökning påvisar trots sina begränsningar att det under senare delen av 1700-talet förekom en förhöjd brottslighet mot liv på vissa håll i Finland, vilket nyanserar bilden av det dödliga våldets spridning under knivjunkarperiodens inledande skede. Brottsligheten nådde ändå inte närmelsevis de höjder som har påvisats i knivjunkarområdet i Österbotten. I 1790-talets Finland begicks de flesta blodsdåden i de områden där de obesuttnas andel av befolkningen ökade snabbast, d.v.s. i Österbotten, Savolax och Karelen, men den obesuttna befolkningens tillväxt förklarar inte den högre brottsligheten mot liv. Bönderna dominerade fortsättningsvis bland våldsverkarna. De obesuttna våldsverkarna var däremot betydligt fler i det sedan länge socialt skiktade södra Tavastland. Här hade också utkomstmöjligheterna tidigt begränsats för obesuttna och yngre bondsöner, medan motsvarande förhållanden drabbade Österbotten och östra Finland först efter sekelskiftet. Eva Österbergs hypotes om att den socio-ekonomiska och kulturella (från hantverkarkultur till tidigkapitalism) polariseringen tillfälligt ökade brottsligheten först under 1800-talets förra hälft,⁷⁰ förefaller därför överensstämma med den bild som förmedlas ur rättsmaterial från 1700-talets Finland.

⁶⁸ Beattie, s. 80–109.

⁶⁹ HKL, D 56 a 1, f. nr 26.

⁷⁰ Österberg, 'Kontroll och kriminaliter', s. 84.

Rättskipning i undantagstider

Fronträtten i Satakunta våren 1918

JUHANI PIILONEN

Den vita terrorn som följde efter inbördeskriget våren 1918 utgör en svår utmaning för forskningen. Forskarna har att göra såväl med ett mångfacetterat fenomen som med det faktum att de medverkande, som var medvetna om sina åtgärders olaglighet, försökte dölja sina spår. Vita som gjort sig skyldiga till excesser och olagligheter beviljades visserligen amnesti i december 1918, men blev i många fall tvungna att leva i samma samfund som värnlösa och änkor efter arkebuserade röda. Stämningen under de pinsamma konfrontationerna var otvivelaktigt mindre laddad, om bara den ena parten kände till vad som egentligen hade hänt våren 1918.

I sina förtjänstfulla verk utredde Jaakko Paavolainen det politiska våldets huvuddrag under upprorsvåren 1918.¹ Materialet är dock för omfattande och för splittrat för att kunna behärskas fullständigt av en enda forskare, vilket har givit möjlighet till fortsatta undersökningar. Så är fallet t.ex. i Satakunta, där en fältdomstol, under namnet Satakunta fronträtt, rannsokade och dömde röda i ett tjugotal kommuner.

Den allmänna bakgrunden till terrorn har utretts av Paavolainen, och skall därför endast beröras helt kort. Från krigets första dagar finns några telegram bevarade, där den vita arméns högkvarter uppmanar det lokala befälet att tillsätta krigsrätter och låta arkebusera uppvigglare, mordbrännare och mördare som har tagits till fånga i samband med operationerna. Enligt instruktionerna räckte det om domstolen bestod av en lagfaren ledamot och två lekmän. Krigsrätten i Varkaus, som inledde sitt arbete redan den 22 februari, rannsokade och dömde sammanlagt 1471 personer under de följande veckorna.

¹ Jaakko Paavolainen, *Poliittiset väkivaltaisuuudet Suomessa 1918 1–2* (Helsinki 1966–1967).

Med bistånd av en för ändamålet tillsatt delegation utarbetade överbefälhavaren Mannerheim i slutet av februari allmänna instruktioner om behandlingen av röda fångar. Befälet erhöll även i fortsättningen fullmakt att utan omsvep låta skjuta alla som bakom fronten ertappades med att förstöra vägar, broar, fordon, elektricitets-, telegraf- eller telefonlinjer, likaså mordbrännare, krypskyttar samt personer som gjorde väpnat motstånd eller gömde vapen. Röda som inte hörde till någon av dessa grupper skulle enligt order hållas fängslade tills ”vederbörande domstolar” hann behandla deras fall. Tillsättandet av krigsdomstolar förbjöds, men förhören med fångarna skulle inledas omedelbart. Förhören skulle verkställas av jurist, polismyndighet eller annan kompetent person i närvaro av två vittnen.²

De instruktioner som utfärdades i slutet av februari förblev i kraft till krigets slut. Befälet hade rätt att låta arkebusera personer som gjorde motstånd eller förövade sabotage, men det var förbjudet att tillsätta fältdomstolar för att döma dem. Verkligheten blev dock en annan.

Behandlingen av fångar vid Satakuntafronten

Efter ankomsten till Kankaanpää 21.2.1918 övertog överste Ernst Linder kommandot för Satakuntagruppern och reglerade förhören av fångar i enlighet med överbefälhavarens instruktioner. Uppgiften anförtroddes hovrättsauskultanten Julius Lagus, som tidigare verkat som domarbiträde i Ikalis domsaga. Lagus verkställde förhör i Kankaanpää fr.o.m. 27.2.1918. Då högkvarteret genom ett cirkulär i mitten av mars hörde sig för om rannsakingen av fångar ordnats på tillbörligt sätt utsåg Linder ytterligare två jurister för uppgiften och kunde sålunda ge högkvarteret ett tillfredsställande svar. De facto inledde de nu utnämnda förhørsledarna sitt arbete först efter detta. Vicehäradshövdingen Johannes Nikkilä från Åbo verkställde förhör i Ikalis och juris kandidaten Karl Fr. Bäckman från Björneborg i Päämark.³ Då det inte var ändamålsenligt att placera fånglägren i frontens omedelbara närhet förpassades de förhörda längre in i landet för åtgärder från chefens för högkvarterets polis- och undersökningsärenden sida, som uttrycket lydde.⁴

² Paavolainen 2, s. 40–74, 420–422.

³ Generalkvartermästare Ignatius telegram 15.3 samt förteckning över underrättelseavdelningens medlemmar 15.3.1918 uppgjord av John Engdahl. Grupp Linders stab 5, 7 och 8, brevkopior 78, 83, 116, Frihetskriagsarkivet, Kriagsarkivet (KrA).

⁴ Domstolarna för statsförbrytelset (DSF), akt.19/1100, Riksarkivet (RA).

När den röda fronten brutits vid Kyrofors och de vita trupperna nått järnvägen mellan Björneborg och Tammerfors utnämnde överste Linder 29.3.1918 löjtnanten Aaro Lindqvist till kommandant i Siuro. Rannsakingen av röda fångar inleddes nu även på denna ort. Med tillstånd av Linders stab utnämnde Lindqvist den 30 mars juris studeranden Herman Hautanen till rannsakningsdomare i Siuro. Herrgårdsägarsonen Hautanen kom från Haapaniemi i Birkala och hade ett par år tidigare i egenskap av ivrig jägarvärvare förmått en och annan ung man i Siuro att söka sig till Tyskland.

Vid Siuro station inrättades ett förhørscentrum för röda fångar dit skydds-kårsstaberna i de närbelägna socknarna sände fångar för rannsaking. Fångarna förvarades i Folkets hus i Siuro, männen på salssidan och kvinnorna på scenen. Arkebuseringarna vidtog omedelbart. I längden över döda i Mouhijärvi har för tiden 30.3–7.4 antecknats fyra avrättade i Siuro; i motsvarande längd för Suoniemi tre och för Birkala en. Herre över liv och död var i detta skede troligen kommandant Lindqvist, som fattade sina beslut på basis av Herman Hautanens förhørsprotokoll och efter diskussioner med denne. Torparsonen Heikki Kallios öde beseglades av en klocka som påträffades i hans besittning. Klockan hade tidigare tillhört kyrkoherden i Suodenniemi K.J. Kalpa, som hade blivit mördad.⁵

General Mannerheim utfärdade i slutet av mars en order om att i enlighet med strafflagen för finska militären av år 1886 inrätta krigsdomstolar i varje armé och grupp. De befälhavare som inte hade en lagbok till hands påmindes om att domstolen bestod av fem militärer och en lagfaren ledamot. Krigsrätterna inrättades inte för att döma röda, utan för att höja den vita arméns interna disciplin sedan anfallsskedet inletts. Så uppfattades saken åtminstone av chefen för Satakuntagruppen Linder. Efter att ha tillsatt en krigsrätt för Satakuntagruppen 3.4.1918, bestående av överstelöjtnanten Waldemar Appelgren, löjtnanterna John Pettersson, A. Wickberg och K.E. Takkula samt lagfarne ledamoten (auditören) Julius Lagus, förklarade Linder åtgärdens innebörd för sina trupper på följande sätt:

⁵ Av prästerskapet upprättade längder över personer som avlidit till följd av kriget 1918 (Statistikcentralens arkiv, kopia i RA), Suoniemi, Mouhijärvi, Birkala, Tavastkyro. Ackv. 15834–15835/012 (Siuro, Taimi Mäkinens berättelse), KrA. – Armi Rytis (f. Kalpa) dagbok 28.1–6.4.1918 (i jordbr. Pertti Pohjalas ägo, Kikois) s. 42.

För att förekomma att i stridens hetta övergrepp begås, befäller jag till ovillkorlig efterlydnad:

1. Alla i striden fångslade eller på annat sätt anhållna upproriska föras till närmaste etappstation för att där interneras.
2. Spanaravdelningen företager ett förberedande förhör med de fångslade så snart ske kan efter anhållandet.
3. Arkebuseringar få ej under någon förevändning företagas på stående fot utan föregående laga ransakning och dom.

Samtidigt vill jag meddela dels, att den som företager arkebusering av personliga skäl i avsikt att hämnas dömes enligt krigslagarna som mördare,

dels att vid Satakunta-gruppen inrättats en krigsrätt, vilken äger att döma överbegångna brott och där således även förseelser emot ovan angivna föreskrifter komma att beivras.⁶

Enligt strafflagen för krigsmakten utnämndes krigsrätternas lagfarna ledamöter av senatens justitiedepartement eller under krig alternativt av vederbörande truppenhets kommandör. Auditören Lagus hade sålunda mycket väl kunnat fortsätta att sköta sitt uppdrag med fullmakt av överste Linder, men av någon anledning vände sig överstens stab till senaten i Vasa och dess justitieexpedition. Formellt var det inte senatens justitieexpedition utan senatens justitiedepartement, landets högsta domstol, som utnämnde krigsdomare. Vid denna tid höll justitiedepartementet i Helsingfors på att återuppta sin verksamhet som varit avbruten p.g.a. kriget. Till följd av de exceptionella förhållandena ansåg sig senator Alexander Frey, som ledde justitieexpeditionen i Vasa, dock 19.4.1918 kunna bevilja Lagus den begärda fullmakten. Genom den utnämndes han ”till auditör vid krigsrätten för Satakuntafronten under förutsättning att Senatens justitiedepartement sedermera godkänner denna åtgärd”. Utnämningen tillkännagavs i det vita Finlands press. När juris doktorn och laglighetsmannen Frey undertecknade fullmakten kunde han säkert inte föreställa sig allt vad Lagus skulle komma att använda den till.⁷

Efter intagningen av Tammerfors stationerades chefen för högkvarterets polis- och undersökningsavdelning Ossi Procopé i staden. Han hade nu till-

⁶ Brevkopior 176, 179 och 224, Grupp Linders stab 5, Frihetskriksarkivet, KrA. Dagorden har (feldaterad) publicerats i Ernst Linders verk *Från Finlands frihetskrig* (Stockholm 1920), s. 127.

⁷ Finlands Författningssamling 23/1886. Strafflag för finska militären 16.7.1886 §§ 145 och 147. Justitieexpeditionen Db:28, brevkopia 19.4.1918, RA – *Valkoinen Suomi* 20.4.1918, s. 1.

gång även till den talrika juristkåren i Tammerfors, ur vars led han utsåg ytterligare en rannsakningsdomare för Satakuntafronten 12.4.1918. Hovrättsauskultanten Oskar Mattlar beordrades att omedelbart bege sig till Santalahti för att motta instruktioner av stabschefen vid general Linders stab, landshövding K.J.M. Collan. Efter detta inledde Mattlar sitt arbete som förhørsledare i Siuro där Herman Hauranen fortsatte som hans biträde.⁸

Under de följande två veckorna förefaller ingen ha blivit skjuten i Siuro, åtminstone inga röda från Birkala, Suoniemi eller Mouhijärvi. Huruvida detta berodde på överste Linders dagorder eller om man av praktiska skäl beslutat att övergå från enskilda avrättningar till arkebuseringar en masse är svårt att säga. Strängt taget hade Linder i sin dagorder inte förbjudit arkebuseringar, utan endast förutsatt att de skulle föregås av laglig rannsakan och dom. Mattlar och Hauranen bara förhörde och förhörde fram till natten mellan den 25 och 26 april. En röd fånge mindes årtionden senare denna fasornas natt på följande sätt:

Jag var då också fånge där på Folkets hus i Siuro, då den stora drösen avrättades där, de vita dödade. Där invid berget sköts de. Det var också en natt! Jägarna var asberusade och skrämlade i stabskammaren. Och berusade befallde de sedan hur det råkade sig folk dit till kammaren för att dömas och roade sig i fyllan på så sätt. Då på dagen hade Koskis frun varit där för att känna igen några rödgardister från S:t Marie, som brände den där Koskis herrgården, och frun kände två av dem, och de sköts den natten. Samma natt dödades Katajistos Elina, Kannistos Taavetti, Jylhämaas Mäkinen, Tuominen och vilka där nu var, Mannis Nestori med. Salmis husbönderna hade på dagen kommit till staben för att läsa dödsdomen för dem, och tryckte på. Och nog var det många fångar som var rädda på Folkets hus, att vem förs nu igen och slaktas ... En hemsk tid, annat kan man inte säga.⁹

I längderna över döda har nio personer från Mouhijärvi och två personer från Suoniemi antecknats som arkebuserade i Siuro 25 eller 26.4.1918. Två rödgardister från S:t Marie har dessutom antecknats som avrättade 25.4. vid Siuro station eller i Birkala, vilket bestyrker berättelsens trovärdighet.¹⁰ Vid den-

⁸ Kassautgiftskvitton 3564 och 3566. Frihetskrigets likvidationskommitté 26, RA.

⁹ Arvo Järventaustas berättelse, 1918 års samling 56, s. 24, Finska litteratursällskapet (SKS), DSF 19/1342, RA. Eero Järventausta, *Kansan kertomaa Suoniemeltä* (Vammala 1974), s. 270–293.

¹⁰ Prästerskapets längder över avlidna (RA) och terrorstatistiken (Arbetararkivet; AA); Mouhijärvi, Suoniemi, S:t Marie. – Arbetaren Juho Nestori Manni blev enligt källorna skjuten i Siuro redan 7.4, varför berättaren misstar sig på denna punkt. De avrättade S:t Marieborna var Aarne Nikolai Lahti och Oskar Arnold Örnberg.

na tid fanns säkert en hel del jägare i Siuro, och en medlem av den lokala staben identifierade senare J.E. Sandholm som en av dem som svarat för arkebuseringarna. Sandholm hade varit ledare för en pluton inom Kristinestads bataljon. Enligt sagesmannen hade han hämtat en av männen från sjukstugan i S:t Marie och skjutit honom.¹¹

Den beslutsprocess som föregick denna massavrättning är oklar. General Linder hade farit till Lembois och övernattade där hos överste Hjalmarson. Linders stabschef, landshövding Collan, hade rest till Åbo för att organisera länsstyrelsen, vars verksamhet avbrutits av kriget. Linders styrkor gjorde sig beredda att lämna Satakunta och överföras till S:t Michel.¹² Sannolikt hade de skjutna förhörts av Mattlar och Hautanen, och utvalts på basis av deras förhørsprotokoll. En avdelning vid Satakunta fronträtt kom tydligen i och med detta att i någon mån tjuvstarta. Behandlingen av de röda fångarna höll även i övrigt på att reorganiseras vid denna tid.

Satakunta fronträtts uppkomst och struktur

Vid general Linders stab leddes spaningsavdelningen av veterinären John Engdahl från Vittis. Auditören Julius Lagus som förhörde röda fångar var underställd honom. På dessa mäns bord samlades all information om vad som skett i de områden som hade kontrollerats av de röda under kriget. Då Linders trupper tagit hela Satakunta i besittning utarbetade Engdahl och Lagus en plan för behandlingen av de röda fångarna. Planen måste ha varit klar senast den 22 april då Lagus, som för tillfället befann sig i Karkku, skickade ett brev om saken till Linders stab. Emedan den av Linder utsedda krigsrätten, dit även Lagus hörde i egenskap av auditör, sammanträdde i Karkku nämnda dag kan även domstolens övriga ledamöter eventuellt ha deltagit i finslipningen av planen.¹³

Lagus föreslog i skrivelsen att rannsakingen av de röda fångarna skulle anförtros ett nytt organ, Satakunta fronträtt. Till ordförande föreslog han

¹¹ Wilhelm Holmilas berättelse 23.6.1936, Frihetskrigsminnen insamlade av Frihetskrigets frontmannaförbund, Folkets Arkiv 3 A. J ä r v e n t a u s t a, s. 278.

¹² Ernst Linder, *Efter sexton år. En återblick på mitt deltagande i Finlands frihetskrig* (Stockholm 1935), s. 260–265.

¹³ Ankommet brev 287 och brevkopior 224 20.4, 238 22.4 och 265 26.4.1918, Grupp Linders stab 1 och 5, Frihetskrigsarkivet, KrA. L a u r i L o h i, *Vapaussodan vaiheet Huittisissa* (Laurtakylä 1975), s. 158.

domarna Benny Procopé, K.O. Laitinen och Oskar Mattlar samt till ledamöter domarna Brynolf Kyrklund, Lauri Valli och Jarl Öhlund samt temporärt friherre Otto Wrede och juris studeranden Herman Hautanen. Lagus tanke var att domstolen skulle fungera i tre avdelningar, vilka var för sig skulle resa runt i kommunerna i det anvisade området. Varje avdelning skulle bestå av en lagfaren ordförande och en lagfaren ledamot samt därutöver lekmän.

På order av general Linder hörde sig den rikssvenske överstelöjtnanten Helge Malmberg, som var Linders stabschef efter landshövding Collan, för hos västarméns stab i Tammerfors om det fanns några hinder för att utnämna de nämnda juristerna till ledamöter i Satakunta fronträtt. Den 25 april anlände svaret från överstelöjtnant Max Spåre, som fungerade som chef för avdelningen för inre ärenden vid västarméns stab. Enligt detta fick Linder förfoga över juristerna, men Spåre fann det befogat att tillfoga "att ifall det är fråga om i lag föreskrivna krigsrätter bör dessa bestå av fyra officerare, varav den äldste fungerar som ordförande, och som femte ledamot en lagfaren auditör." Spåre har nederst på sidan antecknat att svaret gavs på befallning. Han måste således ha diskuterat frågan med någon förman, antingen med högkvarterets militärpolischef Ossi Procopé eller västarméns chef Martin Wetzler.

Till följd av misstag i postningen hade staberna för aktiva armén inte emottagit överbefälhavarens cirkulär, i vilket tillsättande av fältdomstolar hade förbjudits. Förmodligen hade staberna dock under veckornas lopp på inofficiella vägar blivit informerade om högkvarterets negativa inställning till dylika inrättningar. General Linders stab tolkade i alla fall svaret från Västarméns stab som ett tillstånd att förfara på avsett sätt. Till dagordern för den 26 april 1918 fogades en passus om inrättandet av Satakunta fronträtt i den form som Lagus föreslagit, dock så att han själv skulle fortsätta som auditör.¹⁴ I själva verket avvek sammansättningen från den planerade genom att Procopé, Valli, Öhlund, Kyrklund och Wrede ersattes av hovrättsauskultanten Berndt Usko Wallin samt vicehäradshövdingarna Carl Gustaf Munck och Axel Erik Lindblom. I de tre förstnämndas fall berodde detta tydligen på att de redan erhållit förordnande att förhöra röda fångar i Björneborg. Vicehäradshövding Brynolf Kyrklund var länsman i Pemars distrikt, men återvände aldrig till

¹⁴ Ankomna brev 287, 303 och 304, motsvarande diarieanteckningar, telefonogram 22.4 och 25.4 samt brevkopia 255, 26.4.1918, Grupp Linders stab 1, 2, 3 och 5, Frihetskriksarkivet, KrA.

denna civiltjänst. Hans curriculum vitae uppvisar 23.4–3.6.1918 en fem veckor lång lucka, under vilken han eventuellt deltog i fronträttens arbete som Oskar Mattlars biträde.

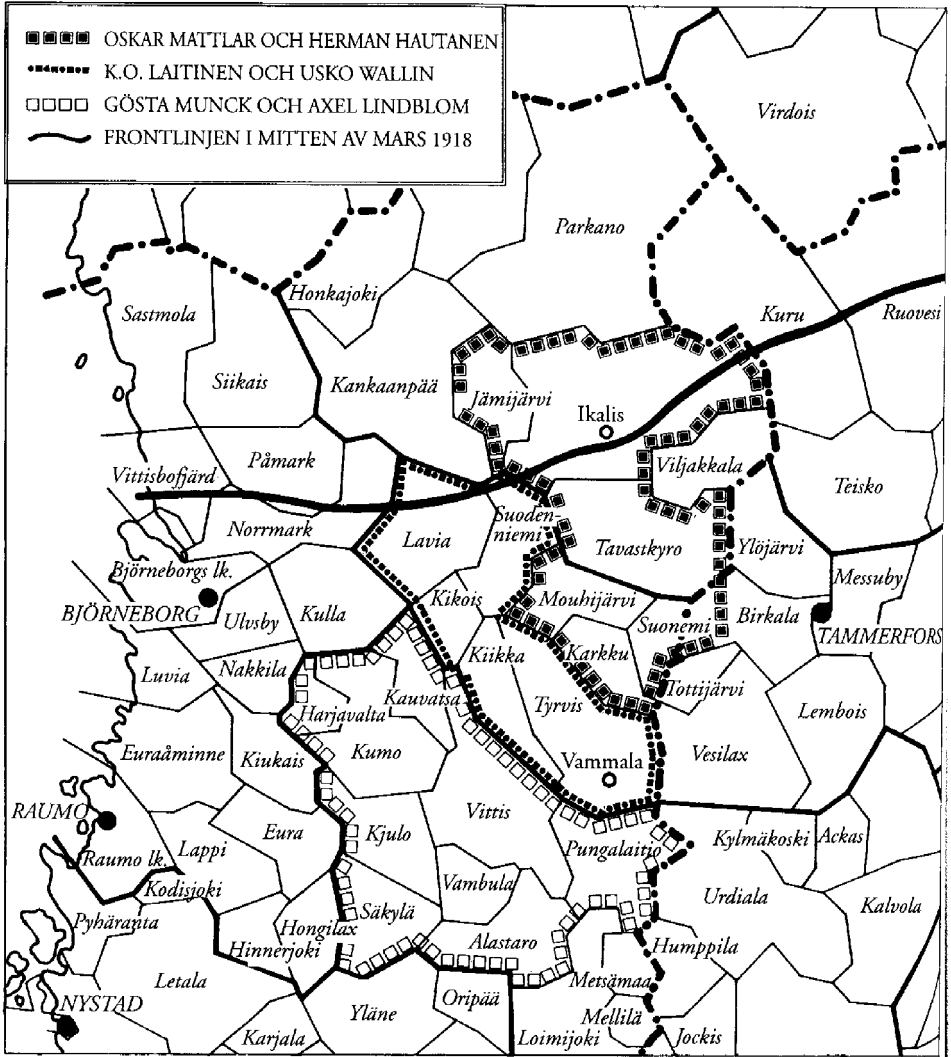
Ernst Linder, som befordrats till generalmajor, överflyttades den 28 april med sina trupper till St Michel, där nya uppdrag väntade honom. Han tycks inte dess mera ha befattat sig med fronträttens verksamhet. Det förefaller som om auditören Lagus skulle ha svarat för de senare arrangemangen. Han lät uppenbarligen avdelningsordförandena själva välja sina parhästar. Åtminstone Munck handplockade Lindblom till ledamot av domstolen.¹⁵

Redan den nya domstolens namn och sammansättning antydde att det inte enbart handlade om att rannsaka röda fångar. Något skriftligt förordnande, ur vilket fronträttens uppgifter och befogenheter direkt skulle framgå tycks inte ha bevarats. Det finns dock knappast skäl att betvivla det yttrande som en av domarna, K.O. Laitinen, fällde i början av juni då han förklarade att domstolen haft fullmakt att rannsaka röda fångar och döma dem "när Arméns och Statens säkerhet ovillkorligen krävde det".¹⁶ Rättens verksamhet för sin del tycks bevisa att man i Satakunta hade beslutat bereda de röda ungefär samma öde som i Varkaus.

Satakunta fronträtt fungerade i tre avdelningar, med separata judiciella distrikt. Tyrvis, Vammala köping, Kiikka, Kikois, Lavia och Suodenniemi föll på K.O. Laitinens och Usko Wallins lott. Båda hade en god portion lokalkännedom; Wallin kom från Ryssä rusthåll i Tyrvis by och Laitinen hade i ett skede verkat som länsman i Tyrvis distrikt. Den tidigare nämnde Oskar Mattlar rannsakade och dömde röda i Karkku, Siuro, Tavastkyro, Mouhijärvi och Ikalis, biträdd av Herman Hautanen. Hautanen hade verkat som rannsakningsdomare i Siuro i nästan en månads tid, Mattlar ett par veckor. För deras del torde inrättandet av fronträtten knappast ha inneburit någon större förändring. Kanske det snarare var fråga om att man hade beslutat att de metoder som hade utvecklats i Siuro under dessa veckor skulle tillämpas

¹⁵ Förhørsprotokoll avfattade av Procopé, Öhlund och Valli, Åklagarämbetet vid domstolarna för statsförbrytelser (ÅklÄDSF) Af:4 och Frihetskrigets arkiv (FriKA) 919, RA. Statsrådets SD 1007/119 1919, RA. Åbo och Björneborgs landskansli, 1:a avdelningen SD 6/252 1918, Åbo landsarkiv (ÅLA).

¹⁶ Överdomstolen för statsförbrytelser (ÖDSF), Akt 9120 och DSF 79/245, 21/1021, 21/1023, RA.

Fronträtten i Satakunta med avdelningarnas verksamhetsområden utmärkta.

i hela det område som hade erövrats av grupp Linder. I Vittis och Kumostod Gösta Munck och Axel Lindblom för rättskipningen. I likhet med de övriga hade de erfarenhet av sitt område; Munck hade varit advokat på orten och Lindblom var länsman i Vittis distrikt. Inför dem fördes också röda fångar från Keikyä, Kauvatsa, Vambula, Harjavalta, Kjulo, Säkytä och Pungalaitio.

Juris kandidaten Berndt Procopé samt vicehäradshövdingarna Jarl Öhlund och Lauri Valli, vilka hört till domstolens ursprungliga sammansättning, höll rannsaking med röda i ett område som omfattade Björneborgs stad och landskommun, Sastmola, Vittisbofjärd, Norrmark, Kulla, Ulvsby, Nakkila och Luvia samt dessutom Kiukais, Eura, Hongilax, Kjulo och Säkytä. De avfattade förhørsprotokoll på ett formulär som försetts med det tryckta brevhuvudet 'Björneborgs Fronträtt', men det förefaller dock som om de enbart skulle ha anställt förhör utan att tillskansa sig domsrätt.¹⁷

Laitinen och Wallin tillsatte en nämnd av lekmän som skulle bistå dem. Till denna nämnd hörde i olika kommuner följande personer:

Tyrvis och Vammala: Häradshövdingarna Oskari Junttila och Juho Harsu, nämndemannen Kaspero Ryömä, handelsmannen Ismael Lehto, hemmansägarna Nestori Kaunisto och Fabian Impola, torparen Ville Ylistenniemi, folkskolläraren Felix Horila, hemmansägaren Aukusti Peltari. **Kiikka:** Häradshövdingen Juho Tuina, nämndemannen Ville Tammela, hemmansägarna Kalle Kallo, Ville Horko, Herman Myllymäki, Paavo Raapanen, Oskari Hannula, Vihtori Ylitala och förvaltaren Kyösti Kuusimurto. **Kikois:** Häradshövdingen Kustaa Listenmaa, hemmansägarna Vihtori Keski-Kiikonen, Kalle Kulmala, Akseli Mattila, Vilho Korpela och Vihtori Iso-Nokari, handelsmännen Emil Järvenpää och Frans Mäkinen samt arbetsledaren Yrjö Halminen. **Lavia:** Nämndemannen Frans Alapekkala, hemmansägarna Oskari Penttilä, Arvo Varheenmaa och Bruno Huida samt juris studeranden Matti Varheenmaa. **Suodenniemi:** Nämndemannen Vihtori Vanhakulku samt hemmansägarna Edvard Palomäki, Johannes Iitu, Jalmaro Antila, Lauri Pälä, Vihtori Prusi, Juho Hujulahti, Selim Koivuniemi, Emil Naapi och Arvi Juusela samt poliskonstapeln Juho Helin.

Avsikten var säkert att de två juristerna skulle tillförsäkra avdelningen tillräcklig yrkesskicklighet och lekmännen, som valts från olika delar av socknarna, erforderlig lokalkännedom. Det är inte känt hur nämndernas med-

¹⁷ Förhørsprotokoll uppgjorda av Procopé, Öhlund och Valli, ÅklÄDSF Af:4 och FriKA 919, RA. – För de nämnda kommunernas del innehåller källorna inte några hänvisningar till fältdomstolar, inte ens i terrorstatistiken (AA).

lemmar utsågs, men eventuellt valde auditor Lagus ut dem i samråd med de lagfarna ledamöterna och skyddskårens stab. Alla var naturligtvis vita och många hörde till skyddskårens stab. Häradsrätternas nämndemän var också väl företrädde. Laitinen och Wallin höll fast vid att minst fem medlemmar av nämnden skulle vara på plats då domstolen avkunnade domar.¹⁸

Mattlars och Hautanens avdelning fungerade på tremannabasis så att den hade en lekmannamedlem i varje kommun. I de bevarade domlängderna från Karkku nämns hemmansägaren Frans Ylinen, och i protokollen från Mouhijärvi hemmansägaren Albert Saikkala.¹⁹ I Ikalis deltog polisen J.V. Tuomijoki. För Tavastkyro vet man att kompaniskrivaren Johannes Heinemann, som i det civila var bokförare vid Åbo länsfängelse och nu hade blivit utsedd till ledamot av domstolen, inte kunde delta i arbetet. Han hade nämligen vid samma tid blivit beordrad att inrätta ett fångläger i Björneborg. Det förblir oklart hur den tredje avdelningen försäkrade sig om tillräcklig lokalkänedom, men i detta sammanhang nämner den muntliga traditionen i Vittis bankdirektören Verner Väinölä och i Keikyä hemmansägaren K.A. Tala som inblandade.²⁰ Mattlar och Hautanen antecknade i varje protokoll två eller tre vittnen, som växlade från fall till fall.²¹ Munck och Lindblom avfattade däremot sina protokoll så att lekmannamedlemmarnas identitet inte framträdde på något sätt. Det är möjligt att Mattlar och Munck stödde sig på protokoll som i förväg uppgjorts av skyddskårens stab eller motsvarande samt på resul-

¹⁸ Brevkopia 255/ 26.4.1918, Grupp Linders stab 5, Frihetskriagsarkivet, KrA. ÖDSF 9120, DSF 79/245. Julius Lagus 19.5.1918 till major Aminoff. ÅklÄDSF Aa:15, RA. – I Suodenniemi hörde nämndemedlemmarna Vanhakulku, Pälä, Prusi, Naapi, Juusela och Helin till skyddsskårens stab. DSF 52/960–965, RA.

¹⁹ Längder över Karkkubor som dömts vid Satakunta fronträtt, skyddskåren i Karkku, Skyddskåreerna 1917–1918, Sk 2432 kartong 12, KrA. DSF 19/1014–1020, 21/1169 och 1173–1174, RA.

²⁰ Informationsbyrån vid staben i Åbo 2.5.1918 till Västarméns stab, Västarméns stab, ankomna brev VI n:o 325. Brevkopia 255, dagorder 26.4.1918, Grupp Linders stab 5, Frihetskriagsarkivet, KrA. Justicieministeriets fångvårdsavdelning Bad:1 fol. 203, RA. Kalle Iso-Honkos och Artturi Laineojas berättelser, 1918 års samling 7 fol. 344 och 12 fol. 128, SKS. Ack. 15834–15835/02 (Ikalis, J.V. Tuomijokis berättelse), KrA.

²¹ I protokollen från Karkku förekommer följande vittnen: hemmansägarna Kalle Arve, Eino Hannu, Valfrid Härkönen, Herman Katajisto, Juho Leikkaa, Fabian Seikka, Kalle Vihtori Tuomisto, Oskari Vänni och Frans Ylinen samt handelsmannen Juho Vehmas och torparen Aug. Törmä. DSF 19/656–672 och 19/708–728, RA.

tatet av sina egna förhör och de åsikter som framfördes av närvarande vittnen och en lekmannaledamot.

Fronträkten i arbete

Till de första åtgärder som de vita vidtog i ett erövrat område hörde grundandet av skyddskårer i varje socken. I april och maj 1918 var skyddskårernas huvudsakliga uppgift att uppsåra, arrestera och förhöra röda. För förhören tillsattes av någon anledning i Mouhijärvi ett separat organ som använde beteckningen Mouhijärvi undersökningskommission. Kommissionens protokoll undertecknades av kommandanten på orten, hovrättsauskultanten och löjtnanten Gunnar Neovius, som i det civila var biträdande direktör för Åbo tukthus.²²

Skyddskårernas staber och Mouhijärvi undersökningskommission försatte en del av de anhållna röda på fri fot, medan de som ansågs vara mest skyldiga förpassades till fronträkten. Fronträkten inelade personer som befunnits skyldiga i tre grupper: första klassen innebar avrättning, andra klassen förpassning till fängläger och, som man då anteciperade, straffarbete i över ett års tid. Tredje klassen, till vilken man hänförde de minst skyldiga, innebar kortvarigt, högst ett år långt, tvångsarbete under övervakning av den lokala skyddskåren.

På basis av det bristfälliga och motstridiga material som har bevarats är det inte helt lätt att avgöra när de olika avdelningarna inom Satakunta fronträtt inledde sin verksamhet. Skyddskårernas staber och Mouhijärvi undersökningskommission började senast 23.4.1918 indela fångarna i sådana som skulle befrias och sådana som skulle ställas inför fronträkten. Detta tyder på att spaningschefen Engdahl och auditören Lagus från början var övertygade om att deras plan skulle realiseras och att de instruerade skyddskårsstaberna i enlighet med den.²³ Enligt den vita frihetskrigslitteraturen in-

²² DSF 52/854, RA. – I Riksarkivet har tidigare förvarats häften som innehöll "Satakunta fronträts förhör" från april 1918. De hade tydligen tillkommit i samband med Mouhijärvi undersökningskommissions arbete. Paavola *in*en (1967, s. 286) och Jaakko Isosävi (i en avhandling pro gradu 'Kansalaissodan rintamajako keskisessä Ylä-Satakunnassa' i Finlands historia vid Tammerfors universitet 1973, s. 29) har båda hänvisat till dessa häften, som sedermera tycks ha försvunnit med undantag av några lösa blad. FriKA 160b, RA.

²³ Karkku skyddskårsstabs dagbok 16–24.4.1918, Sk 2432 kartong 12, Skyddskårerna 1917–1918, KrA. DSF 52/854, RA.

ledde en avdelning rättegångar i Lauttakylä i Vittis redan den 21 april, vilket stöds av det faktum att avrättningarna började i Vittis sistnämnda dag. Å andra sidan är auditör Lagus plan för Satakunta fronträtt daterad den 22 april och den godkändes av general Linder så sent som den 26 april; avdelning Munck-Lindbloms bevarade protokollserier inleds först 27.4.1918. Det är sannolikt att fältdomstolen hade fungerat i Lauttakylä fr.o.m. den 21 april, men att en förändring skett i domstolens sammansättning och arbets sätt den 27 april. Måhända hade den dittills bestått av enbart skyddskårsmän och officerare, medan den nu utökades med lagfarna ledamöter. Åtminstone länsman Lindblom lät förstå att han medverkat från och med sistnämnda datum.

Fångarna förvarades i brandkårshuset i Lauttakylä. Domarna Gösta Munck och Axel Lindblom koncentrerade sig först på de röda i Vittis, Alastaro, Kjulo och Vambula. Från början var avsikten att alla röda fångar i de närbelägna socknarna skulle hämtas till Lauttakylä för att dömas, men man blev tvungen att ändra planerna. Skyddskåren i Kumo hämtade nämligen 13–15.5 en stor mängd röda från fånglägret i Lahtis, varigenom antalet röda fångar inklusive de som arresterats på orten steg till 291. Fångarnas antal var för stort för att man skulle kunna flytta dem till Vittis, varför Munck och Lindblom den 15 maj reste till Kumo där de arbetade träget i fyra dagar (15–18.5). Efter att ha vilat under veckoslutet förhörde och dömde de åter i Lauttakylä 21–25.5, denna gång särskilt de röda i Vittis kapellförsamling Keikyä och i Kauvatsa. Följande måndag var de åter i Kumo, där de igen dröjde fyra dagar (27–30.5). I början av juni behandlade de ännu ett par Vittisbors fall i Lauttakylä. Protokoll undertecknade av Munck och bestyrkta av Lindblom har endast bevarats beträffande de fångar som dömdes till andra klassens straff – under fem veckor inalles 547 personer.²⁴

Oskar Mattlar och Herman Hautanen inledde dömandet senast den 27 april i Siuro, varvid de behandlade fångar som hade hämtats dit från olika håll. Enligt uppgift befann sig Hautanen redan den första maj i Tavastkyro, och den 13 maj inledde fronträtten sina sammanträden i Ikalis. Av bevarade protokoll framgår att avdelningen arbetade 16–18.5 i Mouhijärvi, vilade söndagen 19.5 och arbetade den 20.5 i Siuro samt 21–24.5 i Karkku. De sis-

²⁴ L o h i, s. 152. Avdelning Munck och Lindbloms protokoll 27.4–5.6.1918, ÅklÅDSF Bj:1, RA. DSF 142/300–307, 143/781–802, 143B/3–56. Åbo och Björneborgs landskansli I avdelning SD 6/252 1918, ÅLA. Inrikesexpeditionen BD 51/143 1918, RA.

ta tre veckorna (25.5–13.6) förhörde och dömde Mattlar och Hautanen åter i Mouhijärvi.²⁵

Laitinen och Wallin inledde sessionerna senast den 30 april i Tyrvis samskola, en av de få återstående byggnaderna efter mordbranden i Vammala köping. Efter att ha behandlat fallen i Tyrvis och Vammala tog de sig till Kiikka (7–8.5), Lavia (13–14.5) samt Suodenniemi (15–16.5). I slutet av maj tycks de ha verkat i Vammala och i början av juni gjorde de upppeade avstickare till Kiikka.²⁶

Fronträttens verksamhet kan utredas mycket ingående för Karkkus del, eftersom två obrutna domlängder och protokoll över de flesta fallen har bevarats från denna ort. I denna socken som hörde till de mindre i Satakunta förpassade skyddskårens stab 76 personer inför fronträttens – eller egentligen 75, eftersom en lyckades rymma innan hans fall hade behandlats. Också i Karkku biträdades Oskar Mattlar av Herman Hautanen. Processen tog fyra dagar i anspråk (21–24.5), och domarna fördelade sig på följande sätt:

I	klassen (dödsstraff)	7
II	klassen (långt straffarbete, förpassning till fångläger)	21
III	klassen (högst ett års straffarbete på orten)	
	12 månader	17
	9 månader	1
	8 månader	1
	6 månader	8
	4 månader	2
	3 månader	3
	2 månader	4
	1 månad	6
	sträng varning	1
	frigivna	4
	Sammanlagt, III klassen	47
	Dömda totalt	75

Den fronträttsavdelning som leddes av Mattlar avkunnade sålunda sju dödsdomar i Karkku och förpassade 21 personer till fångläger. Fyra av de ankla-

²⁵ DSF 19/656–673, 708–728, 1014–1034 och 1336–1344, 21/901–915 och 1169–1188, 52/852–853, 877–896 och 1122–1138, 60/643–652 och 899–908 samt 144/15–30, RA. Ack. 15384–15385/02 och /012 (Ikalis, J.V. Tuomijokis berättelse och Siuro, Taimi Mäkinens dagboksanteckningar 1.5.1918), KtA.

²⁶ DSF 52/854, 21/1021, 142/349–378, 142/432, 436, 437 och 441 samt ÖDSF 18159, RA.

gade frigavs, en kom undan med en sträng varning och de övriga 42 dömdes till straffarbete under skyddskårens uppsikt. Sjutton av de dömda var kvinnor.²⁷

Då alla fall som anförts av skyddskårsstaben i Karkku blivit behandlade fördes de dödsdömda Frans Tillo, Gunnar Virtanen, Erkki Helin, Taavetti Ranta, Malakias Anttila och Hilma Nurminen den 25 maj till Simppa hemmans hage, där de arkebuserades och begravdes. Dödsdomen över Kalle Mäkelä, som var innehavare av en avstyckad lägenhet, verkställdes inte, utan han förpassades till fångläger och domstolen för statsförbrytelser. Av detta torde man kunna dra slutsatsen att fronträtten delvis tillämpade samma praxis som de ståndrätter som fanns omnämnda i strafflagen för finska militären. För dödsdom som avkunnats av ståndrätt krävdes nämligen stadfästelse av kommandören för truppenheten innan den kunde verkställas. Det är inte klart vem som använde ifrågavarande fullmakter i fronträtten, eventuellt den platskommendant som hade utnämnts av militärbefälet. Mäkelä hamnade i fångläger och ställdes inför domstolen för statsförbrytelser, där hans brott bedömdes som så lindrigt att det ledde till sex års tukthus. Överdomstolen för statsförbrytelser sänkte domen till tre år, vilket innebar att han skulle bli frisläppt och få återvända hem. Döden släppte dock inte sitt grepp om Mäkelä, som avled innan han hade hunnit lämna fånglägret.²⁸

I maj började landets regering bereda lagar enligt vilka de röda fångarna skulle dömas i för detta ändamål inrättade tillfälliga domstolar. Från högkvarteret sändes den 11 maj ett telegram till armékårens och truppförbanden där avrättningar förbjöds. I den mån Satakunta fronträtts olika avdelningar underrättades om överbefälhavarens meddelande tycks de inte i nämnvärd utsträckning ha låtit det påverka verksamheten. Mattlar och Hautanen avkunnade dödsdomar i Karkku den 24 maj, och Munck och Lindblom lät skjuta några män i Kumo så sent som de sista dagarna i maj.²⁹

²⁷ Längder över Karkkubor som dömts i Satakunta fronträtt, Sk 2432 kartong 12, Karkku skyddskår, Skyddskårens 1917–1919, KrA.

²⁸ Strafflagen för finska militären §§ 201–205, Finlands Författningssamling 23/1886. Längder över döda 1918, Karkku kyrkoarkiv. ÖDSF 3142 (Kalle Mäkelä), RA. – Herman Hautanens syster hade fått den uppfattningen att det ovanför tremannadomstolen fanns en annan med general Linder som ordförande, vilket dock inte kunde vara fallet eftersom Linder överfördes till S:t Michel vid den tid då fronträtten inledde sin verksamhet. Ack. 15384–15385/012 (Siuro, Taimi Mäkinens berättelse), KrA.

²⁹ Telegrammet nådde generalmajor Linders stab samma dag, men Linder hade i det skedet

Lagen om domstolar för statsförbrytelser stadfästes slutgiltigt den 29 maj och utkom i tryck 3.6.1918. Efter detta var det klart att Satakunta fronträtt och de övriga fältdomstolarna måste lämna scenen. Auditören Lagus hade redan slagit sig ner i Björneborg och placerat sig som ordinarie undersökningsdomare i det till alla delar legala och officiella system som nu hade skapats med tanke på rannsaking av de röda fångarna. Laitinens och Wallins avdelning var ännu den 1 juni samlad i Kiikka där man avkunnade tidsbegränsade straffarbetsdomar åt smärre gärningsmän. Avdelningens uttryckliga meddelande från den 3 juni om att den i sin dåvarande form har avslutat sitt arbete har bevarats. Gösta Munck och Axel Lindblom behandlade sina sista fall i Lauttakylä den 5 juni. Oskar Mattlar och Herman Hautanen fortsatte sitt dömande i Mouhijärvi ända till den 13 juni, dock utan att längre avkunna några dödsdomar.³⁰

Dödsdomarna – antal och verkställighet

Ljudet av gevärssalvor hördes på flera kilometers avstånd, varför man i regel inte kunde hemlighålla arkebuseringarnas tidpunkt och plats. På landsbygden gällde dessutom regeln att då något hände fanns det också vittnen. Det är dock uppenbart att man i mån av möjlighet försökte undvika publicitet. Fronträttens sammansättning tycks i årtionden ha varit en väl bevarad hemlighet. Eftersom fronträtten grundades 26.4.1918 genom en normal dagorder för grupp Linder bör det inte anses omöjligt att gruppens stab vid denna tidpunkt trodde att frågan om de röda fångarna även på ett allmännare plan skulle lösas på i dagordern nämnt sätt. Först då det stod klart att så inte skulle ske vidtog döljandet och vilseledandet. Då chefen för rannsakningsärendena Gustaf Aminoff i mitten av maj 1918 hörde sig för om hur rannsakingen av röda fångar hade ordnats i Satakunta var Julius Lagus i sitt svar selektiv och återhållsam med sanningen. Han nämnde över huvud inte att fronträtten hade dömt fångar och karakteriserade den uteslutande som ett rannsakningsorgan. Efter att helt korrekt ha nämnt de jurister som tillhörde fronträtten förklarade han att förhören först hållits i närvaro av två jurister och en lek-

redan lämnat Satakunta och tjänstgjorde vid Östarmén. Ankomna brev 11.5.1918, Grupp Linders stab 4, Frihetskriagsarkivet, KrA.

³⁰ Finlands Författningssamling 32/1918 s. 4–8. ÖDSF 11422, 9120 och DSF 79/245, 21/1021 och 1023, 142/349–378, 142/432, 436, 437 och 441. Kassautgiftsverifikat 3564 och 3566, Frihetskriags likvidationskommitté 26. Satakunta fronträtts protokoll 535–547, ÅklÅDSF Bj:1, RA.

man, men senare i närvaro av en jurist och två lekmän. Om sin egen andel som auditor vid fronträtten nämnde han ingenting, utan lät förstå att han enbart fungerat som förhørsledare i Björneborg.³¹

För de dödsdömdas del har domstolsprotokollen systematiskt förstörts. Den röda muntliga tradition rörande dessa händelser som i rikligt mått insamlats i det område där Satakunta fronträtt verkade innehåller åtskilliga hänvisningar till en fältdomstol i samband med arkebuseringarna. Domstolens sammansättning tycks man dock aldrig ha fått reda på. Då sonen till en av de röda som blev skjuten 1918 senare började utreda vem som tagit livet av hans far och varför, stannade undersökningarna på denna punkt som mot en vägg.³² Man måste nödvändigtvis utgå ifrån att fronträtten fattade sina beslut bakom lyckta dörrar, på basis av inhämtad information. Då K.O. Laitinen, Oskar Mattlar eller Gösta Munck i närvaro av ett par hemmansägare förhörde de anklagade visste de anhållna inte att de stod inför en domstol och förstod inte heller att deras öde – måhända oåterkalleligt – skulle avgöras enligt det avfattade protokollet och övrigt material. Där det fanns en nämnd har domaren säkert varit tvungen att hålla den sammankallad tills alla fångar indelats i tre grupper och de som skulle avrättas hade utvalts. På den vita sidan har naturligtvis en och annan känt till det som skedde och årtionden senare kunnat peka ut rättens domare eller någon nämndeman. Efter Herman Hautanens död i december 1930 läckte uppgifter om hans andel i dessa händelser snabbt ut i offentligheten.³³

Avsaknaden av protokoll och annat material gör det svårt att fastställa det exakta antalet arkebuserade. Följande tabell har uppgjorts med beaktande av tillgänglig information om rättens verksamhet på respektive ort samt anteckningar om döda i kyrkligt källmaterial och den terrorstatistik som har insamlats av arbetarrörelsen:

³¹ Satakunta fronträtt/Julius Lagus 19.5.1918 till major Aminoff, ÅklÅDSF, Aa:15, RA.

³² Arbetarnas traditionsutskotts saml. 195, närmare bestämt 787/5, Antti Nummis berättelse från Kiikka, AA. – Också de kyrkliga källorna innehåller rikligt med hänvisningar till en fältdomstol. I Harjalva antecknade prästerskapet i längden över döda att Frans Vilhelm Lanne "dömts av fältdomstolen i Kumo". I Tyrvis och Kiikka antecknade man beträffande de avrättade att de skjutits "till följd av krigsdomstolens beslut" eller "som upprorsmän i enlighet med domstolens beslut".

³³ Wilhelm Holmilas berättelse 23.6.1936, Frihetskrigsminnen insamlade av Frihetskrigets frontmannaförbund, Folkets Arkiv 3 A. Leo Linkamos berättelse, 1918 års samling 46 s. 223–229, SKS. Holmila nämner domarna Lagus och Hautanen och Linkamo nämner Laitinen. Sullo-Weikko Pekkola, *Kalterijääkärit II* (Porvoo 1931), s. 191.

Kalkyl över antalet röda som arkebuserades i enlighet med Satakunta fronträtts beslut.

Domare och ort där rätten sammanträdde	Arkebuserade		Summa
	Från den egna för- samlingen	Från öv- riga för- samlingar	
K.O. Laitinen och			
B.U. Wallin			
Tyrvis och Vammala	22	2 (1 Kikois, 1 Björneborgs lk.)	24
Kiikka	10	4 (2 Tavastkyro, 2 Kikois)	14
Suodenniemi	4	1 (Tyrvis)	5
Lavia	2	—	2
Summa	38	7	45
Oskar Mattlar och			
Herman Hautanen			
Suoniemi	5	—	5
Karkku	6	—	6
Mouhijärvi	16	1 (Tavastkyro)	17
Ikalis	6	2 (Jämijärvi)	8
Tavastkyro	7	—	7
Summa	40	3	43
Gösta Munck och			
Axel Lindblom			
Vittis	32	21 (9 Alastaro, 2 Keikyä, 6 Kauvatsa, 1 Kjulo, 1 Loimijoki, 1 Mouhijärvi, 1 Vambula)	53
Kumo	22	3 (1 Harjavalta, 2 Kjulo)	25
Summa	54	24	78
Sammanlagt	132	34	166

Satakunta fronträtts tre avdelningar tycks således ha låtit arkebusera totalt 166 personer, men i tabellen ingår ett antal osäkra faktorer. Endast i Karkku kan man genom bevarade domlängder med absolut säkerhet konstatera vilka dödsdomar som avkunnats av fronträtten. I Tyrvis, Kiikka, Alastaro, Kauvatsa, Harjavalta och Kjulo är läget såtillvida tillfredsställande att de olika källorna leder till ett entydigt resultat. På andra håll har man dock blivit tvungen att föra de avrättningar som ägt rum på orten och tidsmässigt passar in i

Under reträtten från Tavastland och Satakunta använde de röda sig ställvis av den brända jordens iaktik. Vammala köpings centrum led ansenliga skador av en brand påtänd den 18 april 1918. Fotografi av A. Eriksson 1918. (Krigsmuseum, Helsingfors)

fronträttens verksamhet på dess konto. Detta är inte nödvändigtvis alltid en hållbar utgångspunkt. Om Munck och Lindblom verkligen inledde sin verksamhet i Lauttakylä i Vittis redan den 21 april, vilket har hävdats i frihetskrigslitteraturen, borde avdelningens konto ännu utökas med avrättningar av fem män från Vittis, sex från Vambula och åtta från Säskylä. Ifall massarkebuseringen i Siuro natten mellan den 25 och 26 april innebar en tjuvstart för Mattlars och Hautanens avdelning borde dess avrättningskonto utökas med ytterligare tretton eller enligt vissa uppgifter sexton personer. Å andra sidan kan någon utsocknes väl saknas i tabellen då det inte i detta sammanhang varit möjligt att granska materialet för hela landet. Den största osäkerhetsfaktorn utgör de massarkebuseringar av ordsbor som ägde rum under den tid fronträtten verkade, men utanför dess egentliga verksamhetsområde.

Skyddskåren i Anttola nära S:t Michel mottog i mitten av maj ett meddelande om att några suspekta män hade inkvarterats i ett avsides beläget torp. Skyddskåren sände en patrull till platsen under ledning av polisen Fr.Fr. Ahlfors; patrullen omringade en stuga och arresterade där sex tungt beväpnade män som höll på att bada bastu. Fångarna fördes till S:t Michel. Under

förhören framgick att man lyckats tillfångata chefen för Mouhijärvi röda garde Otto Metsänen och hans närmaste män. Från Mouhijärvi tillkallades ett par vittnen som lyckades ordna saken så att fångarna arkebuserades i S:t Michel den 17 maj.³⁴ Det är uppenbart att krigsdomaren vid staben för S:t Michels militärdistrikt Micha Gummerus deltog i behandlingen av fallet och att stadskommendanten i S:t Michel Onni Pesonen lät verkställa av domen.³⁵ Men eftersom Oskar Mattlars och Herman Hautanens avdelning befann sig i Mouhijärvi 16–18.5 är det inte omöjligt att fallet med de tillfångatagna männen i Anttola också kan ha behandlats bland andra fall i fronträtten.

Enligt Jaakko Paavolainen kunde fältdomstolar på andra håll skicka sina representanter till fånglägren, där röda från ifrågavarande orter sedan avrättades under samma dagar. Måhända tillämpade även Satakunta fronträtt denna metod i Toijala fångläger. Kommendanten i Toijala Hugo V. Lövgren, som hade överinseendet över lägret, tycks ha samarbetat intimt med fronträtten. Kommendanten förpassade män till fronträtten för behandling, och fronträtten belönade hans hjälpsamhet genom att döma åtminstone en röd från Tyrvis till straffarbete på Lövgrens egendom, som var belägen i Sääksmäki.

På order av kommendanten överlämnades den 5 maj sex Laviabor och den 13 maj elva Mouhijärvibor från Toijala fångläger till soldaterna. Uttrycket "överlämnade till soldaterna" innebar i detta sammanhang avrättning i Toijala. Från Toijala tycks Tyrvisborna ha hämtat en mekaniker Erkki Kallio, som varit kompanichef i Tyrvis röda garde. Lövgren låtsades förpassa honom till hemorten den 5 maj, men det framgår att hemresan inte blev lång. Avrättningsbesluten hade utan tvivel fattats antingen av skyddskårernas staber eller av Satakunta fronträtt. I det senare fallet utökas avdelning Laitinens och Wallins konto med ytterligare sju och avdelning Mattlars och Hautanens

³⁴ De avrättade var arbetaren Otto Metsänen, hemmansägaren Kalle Tuomisto, hemmansägarsonen Hugo Salminen (kyrkskriven i Karkku), backstugusittarna Kalle Lahtinen och Taavetti Hakala samt torparen Antti Vuorio. *Uusi Auru* 30.5.1918 s. 5 och *Helsingin Sanomat* 1.6.1918 s. 9. Terrorstatistiken, Mouhijärvi, AA. Brevväxling i november 1918 mellan polisinspektionen i S:t Michel och distriktscheferna i Anttola och Mouhijärvi om egendom som hade påträffats hos avrättade Mouhijärvibor. Sk 2432 kartong 14, Mouhijärvi skyddskår, Skyddskåren 1917–1918, KrA.

³⁵ En lapp där Kalle Tuomisto och Hugo Salminen nämns, G 1. n:ris 837–842 och K i), Staben för S:t Michels militärdistrikt, Frihetskrigsarkivet, KrA.

med elva personer.³⁶ Antalet personer som fronträtten har dömt till döden överstiger med detta tillägg klart 200.

Synnerligen otillfredsställande är forskningsläget beträffande Tavastkyro där diskrepansen mellan de kyrkliga källorna och den terrorstatistik som arbetarrörelsen lät insamla är stor och bilden på det hela taget oklar. Enligt terrorstatistiken skulle det ha funnits något slag av fältdomstol på orten redan i början av april. Jalmari Raipala som fungerade som skyddskårschef förklarade senare att fronträtten inte hade skickat någon till fånglägren, utan dömt nästan alla fångar från Tammerfors och Karkku till tredje gruppen, d.v.s. till tvångsarbete på orten. Han sade sig minnas att ”endast några blev mördade”.³⁷

Beträffande verkställandet av arkebuseringarna och de personer som verkställde dem har man så gott som uteslutande muntlig tradition att ty sig till. På grund av den dramatik som anslöt sig till händelserna har minnesbilderna av de ställen där avrättningar och begravningar ägt rum i regel bevarats väl. De dömda från Tyrvis och Vammala fördes till Tynnyrinmäki som låg i närheten av samskolan och sköts där. Arkebuseringarna verkställdes under flera dagar i följd så att minst fyra blev sköts den 5 maj, minst elva den 6 maj och fem den 7 maj. Liken lyftes upp på en hästkärra och kördes därefter till Roismala begravningsplats, där de staplades upp i bårhuskällaren som ved.³⁸

I Kiikka ägde arkebuseringen av tio ortsbor och två män från Kikois rum på begravningsplatsen natten mellan den 8 och 9 maj. I Mouhijärvi verkställdes de dödsdomar som fronträtten hade avkunnat på den gamla kyrkans begravningsplats, där de skjutna också begravdes. Enligt källor från Tavastkyro fördes åtminstone sju män den 13 maj från det lokala fängelset i riktning

³⁶ Paavola *in* 2, s. 288. – Längder över personer som mist livet p.g.a. kriget 1918 (RA) och terrorstatistiken (AA), Tyrvis, Lavia, Mouhijärvi. Militärfångväsendet Bb:59, Erik Edvard Kallio (Kallio var kyrkskriven i Helsingfors), och Toijala krogfångsläger Ba:2, s. 1, 2, 17 och 27, RA. DSF 21/1034, RA.

³⁷ Ack. 15384–15385/012 (Tavastkyro, Jalmari Raipalas berättelse), KrA. Den fältdomstol som verkade i april uppges ha haft Brynolf Kyrklund som domare och Joh. Heinemann, J.W. Tuokkola och kommandanten G.H. Klenberg som ledamöter, medan Kraakka-Virtanen svarade för arkebuserandet. I denna sammansättning skulle rätten den 11 april bl.a. ha dömt den röde länsmannen i Tavastkyro Kaarlo Leivo till döden. Tavastkyro, Terrorstatistiken, AA.

³⁸ Leo Linkamos berättelse, 1918 års samling 46 s. 223–229, SKS. Intervju med Saima Paunonen, Arbetarnas traditionskommittés saml. 125, AA.

mot järnvägen mellan Siuro och Björneborg och sköts sedan i enlighet med fälträttens beslut på ett ställe som man inte exakt känner till. Sex män från Ikalis och två från Jämijärvi, som dömts till döden i Ikalis, fördes morgonen den 17 maj från Ikalis till gamla begravningsplatsen i Lauttakangas i Jämijärvi och sköts. Avdelning Mattlar-Hautanens åtagande avslutades den 25 maj i Karkku med en samtidig arkebusering av sex personer i Simppa hemmans hage.³⁹

I Vittis skedde arkebuseringarna först på begravningsplatsen, men då prästerskapet inlade sitt veto flyttades exekutionerna till en närbelägen åker och in i skogen. Efter den 27 april, då avdelning Munck-Lindblom med säkerhet hade inlett sitt arbete, förefaller den första stora avrättningen att ha ägt rum den 3 maj 1918, då åtta Vittisbor och sex Alastarobor har antecknats som döda. Beträffande arkebuseringen av fem kauvatsabor den 18 maj finns en ögonvitnesskildring att tillgå, även om den upptecknats betydligt senare:

En kväll stod jag tillsammans med min kamrat vid gatan i Lauttakylä då Kauvatsaborna fördes iväg för att avrättas, de var fem avrättare och fem fångar som gick före och avrättarna vars gevärspipa var tryckt i ryggen på fångarna gick efter dem. Vi följde efter dem på ett litet avstånd. Då de nästan kommit fram till kyrkogårdsmuren såg det ut som om fångarna skulle ha vänt sig tillbaka, avrättarna sköt dem med sina gevär genom ryggen, några av dem föll snart och andra raglade och kröp men avrättarna sköt dem med sina fickvapen. Den gången blev fångarna inte misshandlade och inte gick jag någon annan gång för att se på och inte skulle det ha varit något vidare att se. Någon gång på morgonen gick jag till begravningsplatsen för att titta när fångar blivit avrättade på natten, liken hade dragits till graven, de var som uppstaplade vedklabbar, fula blodiga spår ledde till graven. Någons mössa hade blivit kvar och någons sko beroende på från vilket håll de blivit dragna till graven.⁴⁰

I Kumo skedde avrättningarna först i Saurio hemmans hage. Men då offrens skrik störde nattron för dem som bodde i närheten flyttades arkebuseringarna till ett operationsrum av sten invid begravningsplatsen. Liken begravdes

³⁹ Anna Vesanens berättelse från Mouhijärvi, 1918 års samling 59 s. 9, SKS. Längder över personer som mist livet i samband med kriget 1918 (RA) samt terrorstatistiken (AA); Mouhijärvi, Tavastkyro, Ikalis, Jämijärvi.

⁴⁰ Heikki Santanens berättelse och Artturi Laineojas berättelse, 1918 års samling 51 s. 30–33 och 12 s. 124–130, SKS. Längder över personer som mist livet p.g.a. kriget 1918 (RA) och terrorstatistiken (AA), Vittis och Kumo. Bägge källorna innehåller många hänvisningar till en fältdomstol.

först på kyrkogården och sedan på begravningsplatsen i Kooma som var belägen nära gränsen mot Kjulo socken.⁴¹

Namnen på de personer som verkställde arkebuseringarna antecknades inte någonstans, varför det i regel är omöjligt att fastställa deras identitet. Om det var fråga om utsocknes, vilket ofta var fallet, blev de inte heller nödvändigtvis igenkända av eventuella vittnen. Vid avrättningarna i Tyrvis skulle enligt broderns senare vittnesmål den lokala lantmätarens son Karl Sigurd Lindström ha deltagit. I Kiikka leddes avrättningarna enligt vad den muntliga traditionen berättar av fältväbeln Ville Kakko. Enligt uppgifter som hemmansägarsonen Kakko från Nykyrka i Viborgs län själv lämnat till jägarmatrikeln skulle han faktiskt ha utfört rensningsarbete i Kikois- och Kiikkanejden. I samband med massarkebuseringen i Lauttakangas i Jämijärvi nämner arbetarrörelsens insamlade terrorstatistik fyra personer vid namn. Enligt dessa uppgifter leddes exekutionsplutonen av studenten Valto Pajunen. Av skyttarna hade man identifierat hemmansägarsönerna Lauri Saunaluoma, Svante Uurasjärvi och skogvaktaren Virtanen. Den sistnämnde, som av någon anledning kallades Kraakka-Virtanen, dyker ofta upp även i andra källor som rör arkebuseringar av röda. Lauri Vira, som sedermera blev skyddskårschef i Karkku, medgav i en redogörelse som han nedtecknade efteråt, att han på befallning deltagit i avrättandet av sex röda i Simppa hemmans hage.⁴²

K.O. Markkula, som hade fungerat som chef för skyddskåren i Vittis, försäkrade ett år senare i ett utlåtande till justitiekanslersämbetet att den lokala skyddskårsstaben inte "på eget initiativ verkställt en enda arkebusering, och inte ens hade verkställt fronträttens domar, utan nämnda domstol hade egna män för detta ändamål". Traditionsmaterialen nämner dock även lokala arkebuserare, såsom skogspraktikanten Uuno Helava och Oskari Aaltonen. Å andra sidan nämns hemmansägarsonen Köhkerö från Tavastkyro som en återkommande arkebuserare, varför det är möjligt att arkebuseringsdetachmentet till en början åtminstone delvis rekryterades inom grupp Linders spaningsavdelning. Spaningsavdelningens A-pluton, under ledning av byggmästaren Uuno Ryti från Vittis, var utan tvivel en hårdför trupp med starka ner-

⁴¹ Edith Salomäkis berättelse, 1918 års samling 30 s. 180–181, SKS.

⁴² Leo Linkamos berättelse och Anna Vesans berättelse, 1918 års samling 46 s. 223–224 och 59 s. 9, SKS. Längder över personer som mist livet i samband med kriget 1918 (RA) samt terrorstatistik (AA); Mouhijärvi, Tavastkyro, Ikalis, Jämijärvi. Lauri Viras berättelse från Karkku, Arbetarnas traditionsutskott 195 n:o 787/4, AA.

ver. I längden över plutonen förekommer en viss Arvi Köhkerö i mars, april och maj 1918.⁴³

Eftersom protokoll saknas är det inte lätt att besvara frågan på vilka grunder fronträtten dömdde fångar till döden. Hur gärning och straff egentligen förhöll sig till varandra är också en svår fråga. I regel kan de arkebuserades ställning inom röda gardet och den röda förvaltningen fastställas, men deras stora antal tillåter inte detaljstudier. Här kan det endast konstateras att en dödsdom var sannolik, ifall fronträtten fick tag på en chef för röda gardet, en medlem av gardesstaben eller en ledamot av revolutionsdomstolen, en ordningschef, en livsmedelskommissarie, en medlem av proviantkommittén som beslagtagit livsmedel i gårdarna eller någon som kunde knytas till mord som ägt rum på orten under det röda herraväldet; över hundra dylika mord hade inträffat i det aktuella området.⁴⁴

Den vita terrorn hade inletts i varje socken strax efter de vitas ankomst. Inrättandet av Satakunta fronträtt innebar inte i detta avseende någon utgångspunkt för de militära myndigheternas och privatpersoners exekutionsverksamhet, men inte heller ett absolut slut på denna. Åtminstone två män sköts i detta område ännu efter att fronträtten hade avslutat sitt arbete. I längden över döda i Tyrvis har arbetaren Arvo Koivisto antecknats som avliden den 7 juni och i samma längd för Vambula den 13 juni finns Erkki Manto, som blev skjuten i Vittis. De vita hade fått uppgifter om att Koivisto i april hade mördat köpmannen Frans Lehtonen och att Manto varit kompanichef i röda gardet. Det kan påvisas att Munck och Lindblom den 29 april har behandlat Erkki Mantos fall och klassificerat honom som tillhörande andra klassen.⁴⁵ Det är oklart om fronträtten desto mer befattade sig med dessa två fall.

Av det utnyttjade källmaterialet framgår inte vilken tyngd de lagfarna ledamöternas respektive lekmännens åsikter hade i fronträttens arbete. Det är inte omöjligt att nämnden med stöd av sin sakkunskap dikterade domen och

⁴³ Paavolainen 2, s. 285. Justitiekanslersämbetets BD 786/159 1919, RA. Artturi Laineenojas och Heikki Santanens berättelser, 1918 års samling 12, s. 124–130, och 51, s. 31, SKS. Tuure Lohikivis berättelse, Arbetarnas traditionsutskott 46 n:o 612, s. 45–47, AA. Verifikat 27–29, 46–48, 76, kort 336, Frihetskrigets likvidationskommitté 129, RA. L o h i, s. 159 och 163.

⁴⁴ Paavolainen 1, s. 317–318.

⁴⁵ DSF 21/1034, Avdelning Munck-Lindbloms prot. nr 16, ÄklÄDSF Bj:1. Justitiekanslersämbetets BD 786/159 1919, RA.

att de lagfarna ledamöterna närmast hade till uppgift att hålla förhör och avfatta protokoll. Ett intermezzo hösten 1918 kastar en aning, om än osäkert, ljus över frågan.

Vicehäradshövdingarna Gösta Munck och Axel Lindblom hade i oktober 1918 rest till Björneborg för att tillbringa ett veckoslut i staden. Efter att ha förtärt stora mängder alkohol beställde de skjuts och anträdde hemfärden. För att få omväxling i tristessen beslöt de att roa sig på de andra resenärernas bekostnad. De tog fram sina revolverar och alltid då någon råkade komma i närheten avlossade de ett eller ett par skott samtidigt som de utslungade hotelser. Enligt ögonvittnen använde i synnerhet Lindblom flitigt sin revolver. Samtidigt fortsatte herrarna sitt supande, vilket resulterade i att Munck efter ankomsten till gästgiveriet i Norrmark måste bäras in till den väntande sängen.

Munck beskrevs ibland som "en aristokratisk gammal ungarl som stod alldeles ensam i livet och verkade rätt hjälplös".⁴⁶ Nu steg han dock upp, klev in hos gästgiveriets värdfolk, körde ut familjen under vapenhot och siktade med sin revolver genom fönstren på dem som befann sig därute. Lindblom för sin del tömde gästgiveriets gästsida, tidvis med hjälp av fysiskt våld och hotelser, på några få "stackare" som han senare uttryckte saken. Åtskilliga personer, enligt den lokala länsmannens bedömning främst röda och likasinade, kom till platsen för att följa med händelserna. Munck förkunnade för åhörarna att han var de rödas högsta domare i Satakunta och att han redan hade förpassat så och så många av dem till arkebusering, "och allt möjligt annat sådant" som enligt den lokale länsmannens bedömning "var ytterst olämpligt". I det tillståndet var Munck således beredd att axla en hel del av ansvaret för de dödsdomar som avkunnats av en av fronträttsavdelningarna. Tyvärr återgav länsmannen inte exakt de arkebuseringssiffror som Munck hade nämnt, utan utelämnade dem ur sin rapport.

Gästgivaren kallade på polis och denne i sin tur på länsmannen och skyddskårschefen. Då herrarna nyktrat till något började länsmannen förhöra dem. Som medlem av en gammal adelsätt ansåg sig Munck ha rätt att bete sig övermodigt och opassande mot förhørsledaren, vilket denne inte underlät att notera i protokollet. Gästgivaren inlämnade en stämning mot fridstörarna, men gick till slut med på Muncks och Lindbloms anbud om förlikning. Incidenten skulle kanske ha passerat utan värre följder om inte pressen hade

⁴⁶ Birger Brunila, *Arkitekter och annat folk* (Helsingfors 1966), s. 132–135.

uppmärksammat den och om inte nyheten hade noterats i länsstyrelsen. Lindblom, som fortfarande var länsman i Vittis distrikt, beordrades att infinna sig i Åbo landskansli för förhör. För att undgå att bli avskedad lämnade han in en avskedsansökan, men landshövdingen godtog den inte utan avskedade honom 19.11.1918 från länsmanstjänsten ”som olämplig”.⁴⁷ Lindblom flyttade till Helsingfors där han blev advokat och återinträdde i statstjänst först åtta år senare, som länsman i skärgårdssocknen Korpo.

De övriga juristerna som varit anknutna till Satakunta fronträtt var huvudsakligen advokater, som inte hade någon tjänstekarriär att slå vakt om. Det är möjligt att man vid inrättandet av fronträtten inte ens hade försökt närma sig ordinarie domstolsjurister. Munck och Lagus fortsatte som advokater och affärsjurister livet ut. Oskar Mattlar blev med tiden borgmästare i Idensalmi, K.O. Laitinen en hög tjänsteman vid justitieministeriet och Usko Wallin justitieråd i högsta domstolen.

Rättvisa eller ”rättvisa”?

Satakunta fronträtts och övriga samtida fältdomstolars verksamhet på olika håll i landet borde kanske inte över huvud granskas utgående från rättskipningsaspekter. Överbefälhavaren Mannerheim hade i slutet av februari förbjudit krigsdomstolarna att döma röda och förbjöd dem den 11 maj uttryckligen att verkställa avrättningar. Fältdomstolarna existerade trots överbefälhavarens förbud och deras sammansättning och verksamhet baserade sig inte på något specificerat lagrum. Det handlade om ett inbördeskrig och kuvande av ett uppror; det militära befälet använde metoder som ansågs bäst lämpade för ändamålet utan att fästa särskild uppmärksamhet vid legalitetsaspekter.

Om fronträtten ändå granskas ur rättskipningssynvinkel kan det inte förnekas att dess verksamhet i många avseenden var synnerligen bristfällig. Det fanns inte ens några ansatser till normer för fältdomstolarnas sammansättning eller verksamhet. Laitinens och Wallins avdelning med sin lagfarne ordförande och lekmananämnd påminde dock i någon mån om en häradsrätt. Avdelningarnas sätt att arbeta för tankarna närmast till de ståndrätter som omnämndes i strafflagen för finska militären. De anklagade fick inget tillfälle

⁴⁷ Landskansliets I avdelning, BD 315/401 1918 och SD 42/258 1918 samt brevkopiorna 3268–3272 19.11.1918, ÅLA. *Satakunnan Kansli* 16.10.1918 s. 2, 17.10 s. 4 och 24.11 s. 3. Inrikesexpeditionen BD 289/172 1918, RA.

att ordna sitt försvar, och för dem som hamnade i den första klassen fanns ingen möjlighet att söka ändring. Den socialistiska vänstern hade alltid anklagat rättsväsendet i borgerliga samhällen för att utöva "klassjustis". Under normala förhållanden skulle denna anklagelse ha kunnat avvisas, men för fältdomstolarnas del torde det kunna erkännas att den är berättigad. Under det röda väldet hade arbetarbefolkningen dömt borgare på sina egna villkor och på ett sätt som den ansåg lämpligt och nu var det borgarnas tur att döma arbetare. En gammal kommunalman drog senare en direkt parallell mellan Satakunta fronträtt och den röda rättskipningen. "Vi hade sedan vår egen revolutionsdomstol", påminde han sig.⁴⁸

Det är svårt att värja sig för intrycket att verksamhetens syfte vid sidan av hämnd och bestraffning var att kuva de upproriska. Om man redan i förväg hade beslutat att låta skjuta ett antal röda i varje kommun, helst ledande personer inom upprorsrörelsen, stred ett dylikt förhandsbeslut skarpt mot västerländska grundprinciper för rättskipning. I samband med Satakunta fronträtt och övriga fältdomstolar bör ordet "rättvisa" försees med citations-tecken.

Fronträtten intar en säregen ställning i gränstrakterna mellan det legala och det illegala, det officiella och det inofficiella. General Linder och hans stab, som tillsatte domstolen, hade fått sina fullmakter av överbefälhavaren Mannerheim och denne i sin tur av senaten. Länsmannen Axel Lindblom, som tillhörde domstolens avdelning i Vittis och Kumo, var statstjänsteman. För att helhjärtat kunna delta i fronträttens arbete ansökte han om en månads tjänstledighet för detta ändamål. Vicehäradshövding Ivar Aminoff, som vid denna tidpunkt verkade som landshövding i Åbo, beviljade tjänstledigheten – måhända utan att känna till vad Satakunta fronträtt var för ett organ. Länsstyrelsen i Åbo skickade föreskrivet meddelande om tjänstledigheten till senatens civilexpedition där det arkiverades utan vidare åtgärd.⁴⁹ Också Julius Lagus, Oskar Mattlar och Herman Hautanen lyfte lön av staten, Lagus för den krigsdomartjänst som han skötte med fullmakt av senator Alexander Frey, Mattlar och Hautanen åter för uppdraget som rannsakningsdomare. Fronträttens övriga medlemmar tycks inte ha fått någon annan ersättning för sitt omak än den eventuella tillfredsställelse som uppgiften gav. Då senator

⁴⁸ Jordbrukaren Kalle Knuutti (Tyrvis, Näntölä) 28.5.1969 till författaren.

⁴⁹ Åbo och Björneborgs landskansli I avdelningen SD 6/252 1918, ÅLA. Inrikesexpeditionen BD 51/143 1918, RA.

Tyrvis finska samskola klarade ödeläggelsen av Vammala köping. I maj 1918 höll Satakunta fronträtt sessioner i byggnaden. Fotografi av A. Eriksson 1918. (Krigsmuseum, Helsingfors)

Frey utfärdade en fullmakt för Lagus avsåg han säkert inte att den skulle inbegripa rätten att avgöra de röda fångarnas öde.⁵⁰

Fronträtten innebar ännu inte på något vis en återgång till lagliga förhållanden, men däremot nog ett steg mot mer ordnade förhållanden. Då en skyddskårsstab eller vem som helst inom befälet dittills enligt egen prövning hade kunnat skjuta eller låta skjuta vilken röd som helst, var beslutanderätten nu koncentrerad till några instanser. Först de domstolar för statsförbrytelser som inledde sin verksamhet i mitten av juni 1918 vilade på legal grund.

Få insåg emellertid på hur tvivelaktig grund fronträttens verksamhet vilade. Rektorn för Tyrvis samskola ansåg det lämpligt att i sin årsberättelse nämna att en krigsrätt hade fungerat i skolan. Då kyrkoherden i Tyrvis K.A. Heikel formulerade kyrkliga meddelanden som skulle läsas upp i predikstolen

⁵⁰ Avdelning Munck-Lindbloms protokoll 535–547, ÅklÅDSF Bj:1. Kassautgiftsverifikat 3564 och 3566 samt kort 336, verifikat 25 och 77, Frihetskrigets likvidationskommitté 26 och 129, RA.

och publiceras i den lokala tidningen antecknade han ibland att den avrättade blivit skjuten i enlighet med fronträttens beslut.⁵¹ För en lekman tedde det sig på alla sätt naturligt att det under krigstid fanns en fungerande krigsdomstol.

Vad hände med den tredje klassens fångar?

Vid den tidpunkt då Satakunta fronträtt kom till var det oklart vilken myndighet eller domstol som sist och slutligen skulle avgöra de röda fångarnas öde och enligt vilka principer detta skulle ske. Frågan skulle naturligtvis avgöras av lantdagen, men så länge den inte tagit ställning kunde man leva i föresällningen att de domar som avkunnades av fronträtten var slutgiltiga. Med tanke på denna möjlighet utmätte Oskar Mattlar i Karkku och K.O. Laitinen och Usko Wallin i Kiikka redan straff för dem som hänförts till den tredje gruppen. Straffen bestod av tvångsarbete i en till tolv månader under den lokala skyddskårens uppsikt. I Tavastkyro dömde Mattlar företrädarna för den tredje gruppen till straffarbete på obestämd tid. I Mouhijärvi följde han en vacklande praxis och antecknade ibland månaderna medan han andra gånger lät bli.⁵²

Då man placerade fångarna beaktades deras yrkeskunskap samt skyddskåristernas arbetskraftssituation. En ung kvinna, som tidigare hade varit renskrivare för domsagens domare och sekreterare vid revolutionsdomstolen under det röda väldet, fick nu sona sitt brott genom att under en månads tid renskriva Karkku skyddskårs protokoll.⁵³ Eftersom bråda såddtider stundade blev merparten av de dömda tilldelade hemmanen som arbetskraft. I Mouhijärvi utförde fångarna tvångsarbete t.ex. för Albert Saikkala som var medlem av fronträtten, i Kiikka åter t.ex. på hemmanen Oskura, Kytä, Ala-Pappila samt på Mäkelä i Kiimajärvi. Eftersom inga fångar från Tavastkyro skickades till fånglägren fanns det gott om arbetskraft för gårdarna, och dessutom sattes ett hundratal man att dika kärr och röja upp ett utfallsdike som rasat igen. En torpare som hade hört till de röda kunde ibland tillåtas att avtjäna sitt straff hemma och då kan man fråga sig vilken effekt straffet längre kunde ha. De

⁵¹ *Tyrvään Yhteiskoulu 1904–1954. Historiikki, muistelmia, matrikkeli* (Vammala 1954), s. 35. *Tyrvään Sanomat* 5–10/1918.

⁵² DSF 19/656–672 och 19/708–728, 142/343–378, RA. Oskar Mattlar 9.9.1918 till Mouhijärvi skyddskår, kartong 14, Sk 2432 Mouhijärvi skyddskår, Skyddskåreerna 1917–1918, KrA. Berättelse från Tavastkyro, terrorstatistik, AA.

⁵³ DSF 19/726, RA.

flesta som tillhörde den tredje gruppen utförde sitt straffarbete på hemorten, men en man från Kiikka förpassades till Harjavalta och en man från Tyrvis till Sääksmäki, där kommandanten i Toijala Hugo V. Lövgren hade sin gård.⁵⁴ Om en vit arbetsgivare konstaterade att den röde tvångsarbetaren var en god arbetstagar kunde han hålla honom i sin tjänst efter att straffet var avtjänat. Stabschefen vid Karkku skyddskår J.N. Lauri, som i fredstid fungerade som ägodelningsrättens ordförande, anställde den unga kvinna som varit revolutionsdomstolens sekreterare i Karkku som sin egen renskrivare efter att hon avtjänat sitt straff. Kapten Lövgren åter behöll mannen från Tyrvis i sin tjänst.⁵⁵

En grundprincip i västerländsk rättspraxis är att man inte får dömas mer än en gång för ett och samma brott. "Non bis in idem" hade de romerska rättslärda uttryckt saken. Då lantdagen stiftade lagen om domstolar för statsförbrytelser kom ingen uppenbarligen att tänka på att vissa röda redan helt eller delvis hade avtjänat frihetsstraff som de hade dömts till av en fältdomstol. Men då man på sensommaren 1918 småningom hade fått internerna i fängslägren dömda gav chefen för undersökningsärendena Gustaf Aminoff order om att man skulle väcka åtal mot personer som gjort sig skyldiga till mindre förseelser och ännu befann sig på fri fot. Tiotals röda från Karkku, Kiikka och Mouhijärvi som i maj dömts av Satakunta fronträtt till lokalt straffarbete instämdes i början av september till domstolen för statsförbrytelser i Tammerfors.

Mouhijärvi skyddskårister var kanske inte fullt på det klara med de romerska rättslärda tankegångar, men en ny dom för något som redan blivit sonat stred mot deras rättskänsla. Skyddskåren vände sig i denna sak till Oskar Mattlar och Oiva Sohlberg, vilka fungerade som rannsakningsdomare för de röda fångarna i Tammerfors. De utvecklade nu en tolkning, enligt vilken de domar som Mattlar hade avkunnat på våren hade varit av preliminär natur och att hans straffarbetsdomar hade svarat mot rannsakningsfängelse. Mattlar påpekade att om han inte då skulle ha dömt småförbrytarna till straffarbete borde han ha skickat också dem till fängslägren där ett flertal skulle ha avlidit. Han ansåg därför att de som dömts till straffarbete inte hade någon orsak att klaga över sitt öde. Fronträttens straffarbetsdomar hade dock nu visat sig

⁵⁴ DSF 52/854, 142/349–378, 142/432, 436 och 437 samt 21/1034, RA. Ack. 15384–15385/012 (Tavastkyro, Jalmari Raipalas berättelse), KRA.

⁵⁵ DSF 19/726 och 21/1034, RA.

vara alldeles för lindriga i jämförelse med de domar som hade avkunnats av domstolarna för statsförbrytelser. Domarna saknade t.ex. helt den förlust av medborgerligt förtroende, som sistnämnda domstolar aldrig underlät att inkludera i straffet. Förlust av medborgerligt förtroende innebar att man blev berövad val- och rösträtten vid kommunala och riksomfattande val. Mattlar och Sohlberg antog att inget hindrade domstolarna för statsförbrytelser att beakta redan avtjänade straffarbetsdomar då de fastställde det slutliga straffet.

I enlighet med ordern från Helsingfors väckte Sohlberg åtal också mot dem som frontdomstolen dömt till straffarbete. Domstolens för statsförbrytelser avdelningar i Tammerfors dömde dem som i Karkku, Kiikka och Mouhijärvi hade hänförts till tredje gruppen till sedvanliga tukthusstraff på två eller tre år med tillhörande förlust av medborgerligt förtroende under tre eller fem års tid. Domarna var villkorliga, vilket innebar att de dömda omgående fick återvända hem. Deras höstliga Tammerforsresa innebar i praktiken bara att tvångsarbetet under skyddskårens uppsikt ändrades till förlust av medborgerligt förtroende.

Som Mattlar och Sohlberg hade förutsett beaktades Satakunta fronträtts beslut åtminstone delvis av domstolarna för statsförbrytelser. Kvinnan som hade varit revolutionsdomstolens sekreterare i Karkku och sedermera hade avtjänat det tvångsarbete som fronträtten hade dömt henne till frikändes av domstolen för statsförbrytelser. Fronträtts beslut påverkade kanske mest de domar som avkunnades av domstolens 144:e avdelning. Ordförande för denna avdelning som inledde sin verksamhet i början av oktober 1918, var ingen annan än Oskar Mattlar, som nu på nytt dömde personer som han redan en gång dömt i maj.⁵⁶

Högkvarteret och den vita terrorn

Människolivet, och i synnerhet motståndarens liv, drabbas i krigstida förhållanden av inflation. Om tio- eller hundratals män, också ur de egna leden, dagligen stupar vid fronten tycks några fienders liv inte ha någon större betydelse. Dödsdomar i så omfattande och systematisk skala som de som avkunnades av Satakunta fronträtt och andra fältdomstolar krävde likväl ett visst mått av djärvhet eller visshet om att förfarandet skulle möta förståelse på högre nivå. Å andra sidan är det svårt att tro att det var en ren slump att fält-

⁵⁶ DSF 19/656–672 och 19/708–728, 19/972, 19/1002, 19/1265, RA.

domstolar inrättades mer eller mindre samtidigt överallt i de delar av södra Finland som hade varit i de rödas händer. Vem var sålunda ansvarig för arrangemangen och hur långt sträckte sig det inofficiella stödet för den vita terrorn?

Den Linderska stabens andel i Satakunta fronträtts verksamhet är uppenbar; den hade ju de facto inrättat domstolen. General Linder, veterinären Engdahl och hovrättsauskultanten Lagus kan inte på något sätt frias från ansvaret. Landshövding Collan, som i egenskap av stabschef i vanliga fall hade kontrasierat Linders dagorder, hade redan återvänt till sin civila tjänst. Dagordern för den 26 april, varigenom fronträtten inrättades, undertecknades av general Linders rikssvenske kårkvartermästare, överstelöjtnant Helge Malmberg.⁵⁷

De trupper som stannade kvar i västra Finland ställdes efter erövringen av Tammerfors under Västarméns stab, som var stationerad i Tammerfors. Från denna stabs sida behövde inte Satakunta fronträtt eller andra fältdomstolar befara några överraskningar. Grupp Linders stab hade, som tidigare framgått, anhållit om och erhållit arméstabens godkännande för sina åtgärder. Då man från Tavastkyro 2.5.1918 hörde sig för per telegram om vart en viss Johannes Heinemann som skulle ingå som ledamot av fältdomstolen i Tavastkyro tagit vägen, meddelade chefen för avdelningen för inre ärenden vid Västarméns stab Max Spåre i sitt svarstelegram: "Det finns inga fältdomstolar." Redan på basis av denna förfrågan visste Västarméns stab att fältdomstolar förekom, men den vidtog ändå inga åtgärder. Innebörden i överstelöjtnant Spåres svar var att den lokala staben i Tavastkyro och distriktsstabens i Åbo hade visat prov på oförstånd genom att ty sig till telegrafan, vilket inte fick upprepas.⁵⁸

Då Egentliga Finlands regemente hade erövat Forssa och tagit 900 röda fångar bad regementschefen Rolf Carpelan den 30 april Västarméns stab om instruktioner beträffande behandlingen av fångarna. Man bad också staben tillsätta en krigsdomstol i Forssa. Spåre lät Carpelans begäran gå vidare till högkvarterets polisavdelning och gjorde till slut en kort anteckning om att auditören vid Västarméns stab hade utfärdat de begärda instruktionerna 2.5.1918.⁵⁹ Kort därefter fanns det en fungerande fältdomstol i Forssa, vilket

⁵⁷ Satakuntagruppens stabs dagorder 26.4.1918, Dagordersamlingen, KrA.

⁵⁸ Informationsavdelningen vid staben i Åbo 2.5.1918 till Västarméns stab, Ankomna och avsända brev VI, nr 325, Västarméns stab 6, Frihetskriagsarkivet, KrA.

⁵⁹ Carpelans telegram 30.4.1918, ankommet nr 303, Ankomna och avsända brev VI, Västarméns stab 6, Frihetskriagsarkivet, KrA.

visar att Carpelan på något sätt snabbt hade fått instruktioner om hur saken bäst skulle skötas. Fältdomstolen tillsattes med största sannolikhet av Carpelan själv, eftersom den leddes av hemmansägaren Viktor Schauman från Nagu och man bland dess ledamöter finner löjtnanterna Reinhold Stackelberg och E.A. Kanninen. Schauman var kassör vid Carpelans regemente, medan Stackelberg var chef för fjärde kompaniet och Kanninen chef för andra kulspruteplutonen. Även om den vita armén nyligen hade stampats fram ur marken är det knappast troligt att regementsbefälet på egen hand, utan sin kommandörs direktiv eller godkännande, skulle ha börjat avkunna domar i en fältdomstol. Skuggan av en misstanke faller därvid på Carpelan och Spåre, men även på vicehäradshövding Per Antell som var krigsdomare d.v.s. auditör vid Västarméns stab.⁶⁰

I Villmanstrand tillsatte chefen för Karelska arméns 3:e regemente, jägar-kaptenen U.B. Sarlin, den 28 april en krigsdomstol som skulle döma röda. Lagfaren ordförande var hovrättsauskultanten K.B. Laukkanen och ledamöter var regementsordonnansen Uno Serenius, vaktkompaniets chef Rafael Ekholm och en rådman. Rätten skulle inleda sin verksamhet omedelbart.⁶¹

Av exemplen att döma tillsatte förbands- och enhetscheferna fältdomstolar, medan de högre staberna såg genom fingrarna beträffande deras verksamhet. Det är möjligt att de praktiska arrangemangen ofta föll på krigsdomarnas lott. Även i högkvarteret i S:t Michel fanns det bevisligen personer som förhöll sig förstående till avrättningarna.

Efter den tyska erövringen av Helsingfors sände etappchefen Rudolf Walden generalintendenten Gösta Serlachius från S:t Michel till huvdstaden för att ta reda på hur fångarna behandlades. Efter ankomsten kom Serlachius snart till att metoderna i Helsingfors var allt för slappa. Han telegraferade till sina förmän 24.4.1918 att tyskarna, som till en början hade förfogat över alla fångar, inte bestraffade ens mördare och att behandlingen även i övrigt var ”ytterst slapp, många banditer sluppet lösa”.⁶² Två dagar senare telegraferade Serlachius till Walden och militärpolischefen Procopé att tyskarna ville bli av med bevak-

⁶⁰ Ludvig Lindström, *Skärgårdens frikår* (Åbo 1918), s. 18, 39, 147, 151, 184–185. Prokuratorsexpeditionen BD 652/154 1918, RA. Paavola inen 2, s. 86–289. – Överstelöjtnant Spåres bror, löjtnanten W.Hj. Spåre, verkställde 5.5.1918 massavrättningar i Karhula på överbefälhavarens för Östarmén general Löfströms och överste Hj. v. Bonsdorffs order. Högekvarteret 171 fol. 92818–92819, Frihetskrigsarkivet, KrA. Paavola inen 2, s. 46.

⁶¹ Paavola inen 2, s. 292–293.

⁶² Högekvarteret 52 fol. 17187, Frihetskrigsarkivet, KrA.

ningen av fångar och att alla finländska fångar kunde överföras till de vita militärmyndigheterna. Tyskarna behöll de ryska fångarna tillsvidare, men man kunde få överta dem som hade deltagit i kriget. "Vid sammanträde med jurister här uttalades enhälligt absolut önskan att domstolar genast tillsättas som döma de grövsta till arkebusering utan afvaktande af lagstiftningsåtgärder".⁶³

Serlachius uppgifter om de ryska fångarna kan knappast tolkas på annat sätt än att Walden, Procopé och han själv planerade samma öde som Mannerheim givit order om för de ryssar som tagits till fånga i Helsingfors – arkebusering. De jurister som generalintendenten hade träffat tillhörde säkert den undersökningskommission bestående av ett trettiotal jurister som förhört röda fångar i Helsingfors sedan mitten av april.

Kommendören för trupperna i södra Finland Paul v. Gerich och högkvarterets militärpolischef Procopé flyttade nu till Helsingfors. I huvudstaden hade senatorerna på eget bevåg redan börjat ordna frågan om fångarna under juris doktorn Antti Tulenheimos ledning. Serlachius och Procopé åsidosatte Tulenheimo och meddelade att krigsfångarna tillhörde armén. Tillsammans med v. Gerich utarbetade de ett annat, mer detaljerat förslag till reglering av frågan om fångarna som Procopé 28.4.1918 telegraferade till Walden i St Michel:

Efter de rödas våldsdåd i Riihimäki, Wesilahti m fl orter, där bränt och mördat ohyggligt, allmänt önskemål om ledares arkebusering likasom massmördares, detta också då bland fångarne försports symtom af fräckhet. General Gerich af samma åsikt. Då pacificeringen herigenom underlättades, beder Eder fråga Överbefälhafvaren om någon militär eller annan domstol kunde redan nu, oberoende af dem som i lagstiftningsväg tillsättas, förordnas för konstaterande af ledareställning och massmördare samt direktör lemnas för dessas arkebusering.

Högkvarteret telegraferade till Procopé att de tidigare utfärdade direktiven om behandlingen av fångar fortfarande var i kraft. Huvudstadspressen som i slutet av april behandlade frågan utgående från uppgifter från regerings-, jurist- och militärhåll bibringade dock sina läsare uppfattningen att de röda fångarnas öde skulle avgöras av krigsdomstolar som armén skulle tillsätta.⁶⁴

⁶³ Högkvarteret 52 fol. 17236–17237, Frihetskrigsarkivet, KtA. Paavola inen 2, s. 318–323.

⁶⁴ Högkvarteret 52 fol. 17272 samt 51, register över från etappstaben sända brev, nr 1612, Frihetskrigsarkivet, KtA. *Dagens Press* 25.4.1918 s. 1, *Uusi Suometar* 26.4 s. 3, *Helsingin Sanomat* 28.4 s. 8.

Landets regering var vid denna tid delad i två avdelningar. Senatens ordförande P.E. Svinhufvud och fem ledamöter befann sig i Vasa och de övriga senatorerna i Helsingfors. I syfte att förenhetliga de båda halvornas verksamhet sände Vasasenenaten den 29 april telegrafledes till Helsingfors sitt program för den närmaste framtiden, inklusive ett utkast till lösning i frågan om fångarna. Enligt detta skulle de röda fångarna dömas i särskilda domstolar för statsförbrytelser. I Vasa hade man redan ett färdigt lagutkast i frågan. Överstelöjtnant Harald Åkerman, som var högkvarterets förbindelseofficer i Vasa, sände omedelbart regeringens program till Mannerheim i S:t Michel.⁶⁵ Även högkvarteret intog nu motsvarande officiell hållning i fångfrågan. Generalstabschefen Gösta Theslöf telegraferade den 2 maj till Serlachius, Procopé och general v. Gerich i Helsingfors att senaten kort efter ankomsten till Helsingfors skulle tillsätta domstolar för att döma de röda fångarna. De av Serlachius och Procopé föreslagna undantagsåtgärderna var inte av nöden, eftersom problemet därmed skulle kunna lösas på laglig väg.⁶⁶

Försöken att med något slags ständrätter hinna före den av regeringen planerade rättsproceduren fortsatte emellertid också efter detta. Den undersökningskommission som i Helsingfors hade förhört röda fångar och vars ledamöter Serlachius uppenbarligen hade diskuterat med utarbetade ett skriftligt förslag i saken avsett för senaten. Enligt detta förslag borde upprovsrörelsens ledare, agitatorer och uppviglare samt röda gardets befäl ända ner till kompanichefsnivå avrättas. Dessa Helsingforsjurister ansåg att åtgärderna kunde genomföras utan någon ny lagstiftning, helt enkelt genom en dagorder från överbefälhavaren, på uppmaning av senaten. Av överbefälhavaren tillsatta exekutionskommittéer skulle efter kort rannsaking dela in de röda fångarna i fyra klasser, varvid den första klassen skulle innebära avrättning utan rätt att besvära sig. Juristernas skrivelse blev färdig den 7 maj, men skickades inte iväg, säkert p.g.a. att de som hade utarbetat den upplystes om att regeringen ämnade hantera frågan på annat sätt.⁶⁷ Borgmästaren Gustaf Aminoff, som i egenskap av chef för undersökningsärenden var underställd Walden och Procopé, föreslog dock i en promemoria daterad så sent som den 12 maj att man

⁶⁵ Harald Åkerman 29.4.1918 till Mannerheim, Högkvarteret 12 B, Frihetskriagsarkivet, KrA.

⁶⁶ Högkvarteret 171, fol. 92674–92675, Frihetskriagsarkivet, KrA.

⁶⁷ Juristernas skrivelse till senaten 7.5.1918, ÅklÅDSF Aa:35, RA. Jaakkola-Piilonen, *Vankileirit Suomessa* (Helsinki 1971), s. 93. – Någon anteckning om denna skrivelse kan inte påträffas i senatens ekonomiedepartementets eller inrikes- och justitiedepartementets diaries.

skulle tillsätta särskilda kommissioner i fånglägren med en lagfaren ordförande och två militärledamöter, vilka skulle döma huvudgärningsmännen till döden.⁶⁸

Regeringen valde en annan väg. Varje röd fånge skulle få en sedvanlig rättsbehandling, om än kortare än vanligt och mer summarisk. Men innan lagen om domstolarna för statsförbrytelser var färdig hade det förflutit en månad och under dessa veckor utspelade sig huvuddelen av den vita terrorn.

Procopé, som var chef för polis- och undersökningsärenden vid högkvarteret, frågade i något skede general Mannerheim om inte de röda borde sona vad de brutit, men fick svaret: "Det har flutit nog blod. Jag vill inte heta Finlands bödel."⁶⁹ Orden visar att Pariskommunens historia som de röda hela tiden hade varit medvetna om även påverkade den vita sidan. General Galliffet hade våren 1871 kuvat parisarnas uppror på ett så blodigt sätt att han av sina kritiker fick öknamnet "Paris bödel". Mannerheimarnas vapen bar valspråket "med rena vapen för en ren sak". Den vite generalen ville inte befläcka sin friherrliga vapensköld på samma sätt som markis Galliffet i tiden gjort med sin.

Mannerheim var ännu flera år senare övertygad om att hans målmedvetna motstånd hade hindrat tillsättandet av ståndrätter och ett veritabelt blodbad. Han förmodade att blodet skulle ha flutit i strömmar om han hade tillåtit ståndrätter. När han sedan upplystes om att fältdomstolarna i själva verket hade dömt röda till döden längs hela fronten ända från Satakunta till Karelen blev han förvånad: "Jag kunde icke göra mig något begrepp om detta, att det skulle taga en sådan omfattning."⁷⁰

Mannerheim hade nog gett order om arkebusering av de ryssar som deltog i kriget, men med tanke på sitt rykte var han inte beredd att ta ansvaret för massarkebuseringar av röda. Han var beredd att låta regeringen avgöra frågan om fångarna.⁷¹ Mannerheim var dock omgiven av personer, som förbehålls-

⁶⁸ Paavolainen 2, s. 318–323.

⁶⁹ Intervju med Mannerheim gjord av Kai Donner 1930 s. 1, Släkten Donners arkiv H 3 (12), RA.

⁷⁰ Intervju med Mannerheim gjord av Kai Donner år 1930 s. 9 samt intervju med Mannerheim och Walden gjord av Bernhard Estlander 7.3.1930, Släkten Donners arkiv H 3 (12), RA. – Kai Donner, *Fältsmarskalken friherre Mannerheim* (Helsingfors 1934), s. 152–155.

⁷¹ Ohto Manninen har i artikeln 'Mannerheim ja punavangit' grundligt behandlat den vita överbefälhavarens förhållande till frågan om fångarna. *Historiallinen Aikakauskirja* 3/1981 s. 195–206.

Våren 1918 tog de anhöriga sig an skötseln av de avlidna rödas gravar. Arbetarorganisationerna reste vanligtvis senare minnesmärken på platserna. Graven för de på Kiikka gravgård natten mot den 9 maj skjutna ligger, enligt uppgift, på avrättningsplatsen. (Arbetarrörelsens arkiv, Helsingfors)

löst godkände den vita terrorn. Etappchefen Walden, generalintendenten Serlachius, militärpolischefen Procopé och chefen för undersökningsärenden Aminoff stödde en procedur där man gick rakt på sak och arkebuserade ledare, mördare och rånare. Walden som var direkt ansvarig för fångfrågan, först i egenskap av etappchef och senare som chef för den avdelning som skulle upprätthålla säkerheten i de erövrade områdena, försvarade efteråt den vita terrorn nästan som om den varit hans eget verk:

All arkebusering av röda har skett på eget bevåg. Huru skulle det se ut i landet om icke dessa arkebuseringar varit, denna skräck, så skulle denna skräck aldrig funnits och Finland skulle vara rött och rödare än det ännu i dag är. De skedde utan några former. Men det var en stor fosterländsk gärning.⁷²

⁷² Intervju med Mannerheim och Walden gjord av Bernhard Estlander 7.3.1930, Släkten Donners arkiv H 3 (12), RA. – Donner, s. 152–155. Einar Juva, *Rudolf Walden 1878–1946* (Porvoo 1957), s. 89, 97, 106–110.

Det låg generalstabens chef Gösta Theslöf att å tjänstens vägnar förmedla överbefälhavarens vilja till fältet. Efter att Serlachius och Procopé framfört sina förslag om arkebusering av ledare och mördare var det Theslöf som måste skicka det avböjande svarstelegrammet. När ryktena om fältdomstolar och arkebuseringar nådde Mannerheim var det Theslöf som skulle utdela repri-mander och varningar. Denna uppgift skötte han utomordentligt finkänsligt. Rent objektivt måste han ha varit av samma mening som de fyra tidigare nämnda personerna. I maj då han var kommandant på Sveaborg och över-ståthållare i Helsingfors lät han själv arkebusera en mängd röda.⁷³ I högkvar-teret utgjorde Walden, Serlachius, Procopé, Aminoff och Theslöf ett filter runt överbefälhavaren som gjorde att han inte tydligt kunde uppfatta vad som pågick i landet. Man har inte påträffat några bevis för att de uttryckligen skulle ha organiserat fältdomstolarna, men vad dem angick fick domstolarna verka ostört.

Av de tidigare nämnda namnen skulle man kunna dra slutsatsen att det särskilt var svenskspråkiga och svensksinnade personer som stod bakom fält-domstolarna, men detta är en sanning med modifikation. Till exempel Julius Lagus, Oskar Mattlar och B.U. Wallin var enligt matrikeluppgifterna finsk-språkiga. Namnen Aminoff, Antell, v. Bonsdorff, Carpelan, Linder, Munck, Schaman, Spåre och Stackelberg vittnar däremot om att den svenskspråkiga aristokratin, som under inbördeskriget lidit kännbara förluster, energiskt del-tog i arrangemangen.

Jaakko Paavolainen antog att de fältdomstolar som tillsattes av militärbefä-let spelade en central roll i den vita terrorn. Granskningen av Satakunta fronträtt ger delvis, men endast delvis, samma resultat. Som tidigare påvisats kan inte mer än drygt 200 arkebuseringar skrivas på fronträttens konto, men enligt Paavolainens beräkningar blev sammanlagt över 500 röda skjutna i det område där domstolen verkade.⁷⁴ Paavolainen fann inte någon sammanhäng-ande plan eller ledning bakom arrangemangen, och någon sådan har inte heller kunnat påvisas här. Rudolf Walden om någon borde ha känt till bak-grunden, och han försäkrade att allt skett "på eget bevåg". Det faktum att fältdomstolar uppkom samtidigt längs hela frontlinjen från Satakunta till

⁷³ Theslöf 28.5.1918 till chefen för Västarmén, ankommet brev 285, Västarméns stab 5, grupp 3, Frihetskriagsarkivet, KrA. Civilkommendanten på Sveaborg 2, brevkopiorna 82, 103, 109, 113, 124-130, 143-144, Frihetskriagsarkivet, KrA.

⁷⁴ Paavolainen 2, s. 168-170 och 293.

Karelen och i anslutning till stora fångläger har av allt att döma en annan förklaring. Då kriget var över och de röda hade förlorat behövde man inte längre frukta motåtgärder från deras sida. Huvudstadspressen, som spelade en viktig roll genom att ange riktningen, trodde och lät i slutet av april uttryckligen förstå att frågan om fångarna skulle lösas med hjälp av krigsdomstolar. Den vita ledningen bestod av personer som i regel kände varandra sedan gammalt. Informationen om de metoder som skulle tillämpas vid behandlingen av de röda fångarna spreds tydligen genom de tidigare Fredrikshamnskadetternas och jägarnas nätverk på ett sätt som antyds av telegramväxlingen mellan Rolf Carpelan och Max Spåre.

GRANSKNINGAR

Finlands nationalbibliografi 1488–1700

Suomen kansallisbibliografia – Finlands nationalbibliografi – Finnische Nationalbibliographie 1488–1700. [I–II], Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 642–643 – Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter 59–60. Red. av Tuija Laine & Rita Nyqvist. Helsingfors universitetsbibliotek & Suomalaisen kirjallisuuden seura. 803 + 621 s. Helsingfors 1996.

I Holger Nohrströms innehållsrika arbete *Helsingfors universitetsbiblioteks Fennica-samling* (1918) ingår bl.a. en i senare tid då och då åberopad redogörelse för hur begreppet "Finlands nationallitteratur" ("Fennicalitteratur") uppfattats under olika tider och för hur denna litteratur genom olika slag av bibliografier förtecknats ända sedan slutet av 1600-talet. Till vad Nohrström hade att anföra om äldre sådana förteckningar och deras innehåll har under senare decennier kunnat fogas enskilda upplysningar, men intet nytt av större betydelse. En annan sak är att den inhemska bibliografiska litteraturen sedan 1918 ökat med många förtjänstfulla arbeten av både national- och specialbibliografiskt innehåll. Självfallet är att uppmärksamheten då i första hand har riktats mot landets moderna litteratur, mot den som utkommit en kort eller relativt kort tid innan den blivit bibliografiskt förtecknad.

Emellertid har ett stort intresse, glädjande nog, kunnat observeras också för vårt lands äldre litteratur, för sådant tryck, som visserligen inte undgått tidigare bibliografers uppmärksamhet, men nu visat sig vara i behov av ytterligare granskning och komplettering. Främst är i detta sammanhang att märka Toini Melanders *Personskrifter hänförande sig till Finland 1562–1713* (1951–1959) och J. Vallinkoskis *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828. Die Dissertationen der alten Universität Turku (Academia aboensis) 1642–1828* (1962–1969). Båda dessa arbeten innehöll mycken, delvis ny information om äldre Fennica-litteratur. De beredde vägen för det senaste stora verket inom genren, för en såvitt möjligt heltäckande nationalbibliografi för åren 1488–1700. Planer på en sådan hade uppgjorts långt tidigare; det egentliga arbetet påbörjades år 1986 som en viktig del av ett ännu större projekt, vars mål är en kartläggning av hela den finländska litteraturen fram till år 1800. Under arbetets gång har planerna då och då ändrats;¹ beslut har fat-

¹ Jfr t.ex. Jussi Nuorteva, 'Från bibliografier till bibliografi. Finlands nationalbibliografi (1488–1827) under utarbetning', *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 1991, s. 3–

tats om att nationalbibliografins material för 1700-talet kommer att framställas endast i elektronisk form.

En av de första frågorna man ställs inför vid en granskning av det nu föreliggande verket är vad projektets ledningsgrupp och redaktörerna inrymt i begreppet "Finlands nationallitteratur". Det har, såsom redan antydde, under tidernas lopp alltifrån Porthan och senare genom framför andra S.G. Elmgren och Georg Schauman varit föremål för varierande tolkningar, vilka med åren snarast tenderat att få en allt vidare innebörd. Utan att här gå in på en diskussion av begreppet, kan i korthet konstateras att i bibliografen införts 1) alla publikationer som utgetts inom finländskt område, 2) alla publikationer av finländska upphovsmän som utkommit utomlands (även i Sverige) samt alla publikationer som utgetts på finska oberoende av upphovsman och 3) andra än ursprungligen Finlandsfödda personers utomlands utgivna produktion, om författarna innehaft tjänst i Finland och om publikationerna ansluter sig till deras tjänsteåligganden. I konsekvens härmed har inte beaktats ett av Schauman anfört kriterium som ofta getts vitsord, då det gällt att utstaka gränserna för vad som skall hänföras till Fennica-litteraturen (eller i andra länder på motsvarande sätt till deras nationallitteratur), nämligen i utlandet på andra språk än finska utkommen "litteratur [...] berörande Finland och dess invånare, dess häfder och dess språk".

Vad här har återgivits stöder sig, i förkortad form, på uppgifter i bl.a. överbibliotekarien Esko Häkli:s inledande översikt 'Nationalbibliografen över Finlands äldsta litteratur' och redaktörernas 'Inledning', båda två jämte ett förord publicerade på såväl finska och svenska som tyska, dock med vissa variationer beroende på vilka läsare man vänder sig till. (Tyska, ej engelska, har uppenbarligen valts som tredje språk i konsekvens med bl.a. Vallinkoskis val av språk). Överhuvudtaget torde en läsare som inte behärskar finska utan svårighet kunna tillgodogöra sig innehållet; vissa kompletterande hänvisningar rörande främst institutionsnamn hade dock varit välkomna. I sin historiska återblick uppmärksammar Häkli främst, utom uttalanden av Porthan, arbeten av Johannes Schefferus (1680), A.A. Stiernman (1719), C.N. Keckman (1821), F. W. Pipping (1856–57), S.G. Elmgren (1861), Valfrid Vasenius (1878) och Isak Collijn (1927–1946), dessutom Toimi Melanders och J. Vallinkoskis redan nämnda bibliografier. (Ett kort uttalande om Johan Bilmark är bättre formulerat på finska och tyska än på svenska). De nämnda bibliografernas publikationer utgör en viktig grund för den ambitiöst redigerade, i flera avseenden märkliga nationabibliografi som nu utgetts och vars material självfallet granskats mot och kompletterats med Helsingfors universitetsbiblioteks (och ett stort antal andra biblioteks) bestånd av tryck från den ifrågavarande perioden. Häkli avsnitt avslutas med en litteraturförteckning, upptagande här ovan redan nämnda författarnamn jämte några andra arbe-

11. Esko Häkli, 'Kansallisbibliografian pitkä taival', *Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti* 1996, s. 97–102.

ten som belyser frågor av intresse i Fennica-sammanhang, redaktörernas av en förteckning över de bibliografier, till vilka hänvisas i de mångsidigt informerande anmärkningar som är fogade till flertalet nummer i *Finlands nationalbibliografi 1488–1700*.

Första bandet av bibliografin innehåller dess centrala stoff, en alfabetiskt disponerad förteckning över de 4463 Fennica-tryck, som det nu har varit möjligt att registrera (s. 49–803), det andra register av olika slag: ett s.k. normativt namnregister (s. 7–374), varmed avsikten – kort sagt – är att underlätta sökningen och identifieringen av personer som i del I eller annorstädes förekommer under olika namnformer, ett personregister, ett titelregister, dock inte upptagande i bibliografidelen på titeln katalogiserade skrifter, ett kronologiskt register, varav framgår bl.a. att före 1642, då boktryckarverksamhet inleddes i Finland, inemot 300 till Fennica-litteraturen hörande alster blev framställda, av dem flertalet i Stockholm och Uppsala, resten i tyska städer, men även i t.ex. Riga och Dorpat, vidare ett systematiskt register med en inledning uppgjord enkom för detta ändamål, ett tryckortsregister och ett boktryckarregister. Genom dessa register har alla rimligen tänkbara hjälpmedel för sökning i bibliografin ställts till användarnas disposition.

Det gagn en till fullständighet syftande, välredigerad nationalbibliografi kan erbjuda som hjälpmedel vid kultur-, person-, lärdoms- o.a. historisk forskning torde knappast bestridas av någon. Att också den bokhistoriska forskningen i flera avscenden kan dra nytta av den säger sig självt, särskilt om – såsom i nu föreliggande fall – hänvisningar till tidigare utgivna, stora delar av materialet omfattande bibliografier har gjorts. Läsaren bibringas ett intryck av att redaktörernas strävan har varit att påvisa hur allt större delar av vår äldre litteratur med tiden blivit bibliografiskt allt noggrannare registrerade och därigenom allt bättre kända. Å andra sidan sägs emellertid (s. 38 i den svenska inledningen), att hänvisningarna till andra, äldre (special)bibliografier har införts med tanke på att dessa vid behov skall kunna stå till tjänst med viktig tilläggsinformation och att endast de som ger sådan har observerats.

Till detta kan sägas att A. A. Stiernmans mycket ofta i anmärkningarna återopade *Aboa literata* av 1719, ett för sin tid märkligt, rent av epokgörande arbete, i allmänhet om enskilda skrifter meddelar endast kortfattade uppgifter, innehållande föga av intresse utöver vad som antecknas i *Finlands nationalbibliografi 1488–1700* – det skulle i så fall vara att här, i motsats till hos Stiernman, inte har anförts uppgifter om auktorers och andras landskaps-tillhörighet o.dyl. (Beaktas också den finska översättningen av Stiernmans arbete, 1990, till vilken dock inte hänvisas, bör noteras att i den ingår värdefull information för alla dem som i våra dagar har bristfälliga insikter i latin).

Andra i anmärkningarna upprepat återopade arbeten är F. W. Pipping's *Förteckning öfver i tryck utgifna skrifter på Finska. Luettelo suomeksi prääntäytystä kirjoista* (1856–1857) (jämte Irja Rämäs Tillägg 1984), Isak Collijns fyra band starka *Sveriges bibliografi* (1927–1946), täckande tiden intill år 1700, samt Melanders och Vallinkoskis här ovan nämnda

bibliografier. Vad som i dessa anförs av rent bibliografisk karaktär har ofta inarbetats i den nu utgivna stora katalogen. Men visst innehåller de också viktiga tilläggsupplysningar, framför allt Melanders (och Collijns) arbeten. En jämförelse mellan dem å den ena sidan och den nu utgivna nationalbibliografien å den andra visar att i de förra införts bl.a. bibliografiska hänvisningar i märkbart större utsträckning än i den senare. För att effektivt kunna utnyttja dem måste den som utgår från nationalbibliografien således leta sig fram via de andra bibliografierna, ett redaktionellt förfarande till vilket man kan ställa sig frågande.

De arbeten, till vilka nyss hänvisades, finns alla förtecknade i nationalbibliografins band I (s. 46 f). Vad som däremot inte återfinns i den är åtminstone fyra i anmärkningarna till enskilda skrifter upptagna arbeten (s. 160 f, 420, 438, 446). I flertalet fall är de här noterade skrifterna (bibliografierna) lätta att identifiera – låt vara att tryckår för dem saknas. I ett fall ligger det sämre till. Under nr 754 och 755 hänvisas det kort och gott till "Lagus 12". Något arbete av Lagus är likväl inte upptaget vare sig bland bibliografierna, del I, s. 46 f, eller i litteraturförteckningen, del I, s. 30.

I det föregående har de bibliografiska hänvisningarna i *Finlands nationalbibliografi* blivit föremål för särskild uppmärksamhet. Mera finns om dem att ytterligare tillägga, särskilt om antagandet om deras bokhistoriska funktion har fog för sig. I sådant fall frågar man sig varför de huvudsakligen hämtats endast från verk av mer eller mindre överblickande karaktär. Hade det inte funnits orsak att i olika sammanhang beakta också äldre, av framför allt Melander åberopade bibliografier och andra arbeten? Jag tänker, för att nämna endast några exempel, på sådana för sin tid märkliga, för oss odiskutabelt intressanta förteckningar som Jacob Tengströms över Johannes Elai Terserus' skriftliga produktion (1795) och J.J. Tengströms över Gezeliernas (1825, 1833), alla tre högst ambitiösa, "resonerande" personbibliografier, som f.ö. inte observerats heller i *Suomen kirjainhistorian bibliografia. Bibliografi över Finlands bokhistoria 1488–1850* (1993). Och varför inte hänvisa till avsnitt av bibliografiskt intresse i arbeten om personer, verksamma på 1500- och 1600-talet, vilka blivit föremål för monografiska studier under senare år,² varför inte till Eric Holmbergs 'Program utgivna vid Åbo akademi. I' (*HUB:s skrifter* XV, 1930), varför inte också – så pass sällan som skrifter från 1600-talet hittills observerats i vår litteratur och i vår forskning – till *Åbo universitets lärdomshistoria* 1–10 (1890–1908), där inte få av de nu förtecknade arbetena är föremål för uppmärksamhet, visserligen inte från strikt bibliografisk

² På enstaka ställen förekommer i anmärkningarna under beteckningen Ref. hänvisningar till nyare litteratur, dock utan att urvalsprinciperna för dem är angivna, utan fullständiga titlar för de åberopade studierna och utan förklaring av här använda förkortade seriebeteckningar. En sådan referens har jag granskat (nr 3446 i bibliografien: Hultin, Arvid, SLFS 24, s.17), men utgående från att här är fråga om Svenska litteratursällskapets skrifter inte lyckats finna några uppgifter med anknytning till det ifrågavarande numret i bibliografien.

synpunkt, men genom bl.a. innehållsreferat, vilka i flera avseenden ger en mer talande bild av de ifrågavarande skrifterna än de detaljupplysningar man nu gjort sig mödan att i riklig mängd samla in. Att vara noggrann med dem är självfallet viktigt, men kan man ge ett förtjänstfullt bibliografiskt arbete ett innehåll, som tar sikte också på andra aspekter än de rent bibliografiska, sköndar man ytterligare en vinst som kan främja samarbetet mellan bibliografer och andra forskare.

Frågor sådana som dem som jag här har framkastat kan självfallet bemötas med att en utökning av litteraturhänvisningarna hade sprängt ramarna för verket och med att arbetsekonomiska synpunkter har talat för en begränsning. Men hade det inte fått en ny och stimulerande, kultur- och lärdoms-historiskt givande dimension om en utvidgning av här antytt slag hade gjorts?

I *Finlands nationalbibliografi 1488–1700* finns mängder av enskildheter som ytterligare inbjuder till diskussion. För det mesta anknyter de till bibliografiska och bokhistoriska specialfrågor. Här är jag i tillfälle att kort beröra blott en av dem.

Ett inte obetydligt antal, enligt uppgift 215, av de nu registrerade skrifterna är inte bevarade till våra dagar i kända exemplar. Hur vet man då att flertalet av dem verkligen blivit tryckt?³ Detta är en fråga som inte närmare dryftas i nationalbibliografien. Man har tydligen litat på "auktoriteterna". Har ett tryck förtecknats av en eller annan tidigare bibliograf, av Stiernman, Pipping, Collijn, Melander eller någon annan, har man, förefaller det, helt enkelt tagit hans/hennes uppgifter för goda, visserligen efter att med en asterisk ha utmärkt ifrågavarande skrift, oftast försett dess titel m.m. med klammer och i samband därmed i anmärkningsfältet med en kommentar om dess otillgänglighet. Men är alla dessa äldre uppgifter säkert tillförlitliga? Kan inte i dem ha insmugit sig misstag? Hur skall man förklara att t.ex. Pipping uppenbarligen sett ett antal tryck som nu är försvunna?

I nationalbibliografins inledande översikt omtalas planer på att framdeles i anslutning till den ge ut en samling bokhistoriska uppsatser. Förmodligen har redan nu ett intressant material samlats för den bok man förbereder. Många frågor anmäler sig, som i den borde få en sakkunnig behandling. Att förvänta är att i åtminstone en av uppsatserna skall behandlas de delikata problem som anknyter till de nu registrerade, men för oss i dag likväl obekanta skrifterna. Ett så omfattande och gediget verk som *Finlands nationalbibliografi 1488–1700* är förtjänt av all den uppmärksamhet och alla de kommentarer som kan komma det till del.

Olof Mustelin

³ Om några sägs uttryckligen att de kanske inte befordrats till trycket.

Kronan, staden och landsbygden samt marknadskrafterna under Vasatiden

Åke Sandström, *Plöjande borgare och handlande bönder. Mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och Vasatidens Sverige*, Studier i stads- och kommunhistoria 15 (utgivare: Lars Nilsson). 222 s. Stockholm 1996.

Föremål för Åke Sandströms undersökning är växelverkan mellan kronan och marknaden samt den europeiska urbana ekonomins "svenska modell". Undersökningen består av fyra delar som behandlar förutsättningarna för ekonomisk stadspolitik, kronans medel att utöva inflytande på städerna, marknadskrafternas reaktioner samt marknadernas integrering inom den europeiska ekonomin. Sandström fokuserar på hela det svenska riket, vilket är till stor fördel. Av den tidigare forskningen kritiserar han dock onödigt hårt *Stadsväsendets historia i Finland* (Helsingfors 1987), som enligt hans mening behandlar Vasatiden för kort och snävt, d.v.s. endast ur ett finländskt perspektiv. Tvärtom beaktar verket faktiskt ovanligt väl hela rikets utveckling.

Sandström konstaterar att staden och landsbygden inte var från varandra ekonomiskt åtskilda enheter. Mellan land och stad fanns ofta en grå zon. Genom detta perspektiv har Sandström fått fram många nya och intressanta resultat. Boken innehåller många fascinerande upptäckter och den ifrågasätter mycket som tidigare tagits för givet. Å andra sidan faller t.ex. järnbruken i skymundan p.g.a. denna land-stad problematik. Åtminstone i Finland hade bruken en viktig betydelse både för handel och hantverk. Om detta har t.ex. Kustaa H. J. Vilkuna skrivit i *Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi, ruukinpatruunan hyödyksi* (med en resumé på engelska, Tampere 1994).

Hantverket har också lämnats utanför undersökningen, vilket inte är en lyckad lösning. Sandström är nämligen ändå tvungen att flera gånger hänvisa till hantverkets betydelse som en viktig näring i städerna. Dessutom behandlade kronan hantverk och handel som ett enhetligt problem, speciellt under den senare Vasatiden. Sin begränsning av ämnesområdet motiverar Sandström med att det redan finns flera nya och grundliga undersökningar om hantverket som näring. Å andra sidan kunde man med hjälp av dessa kanske ha uppnått ett ännu bredare perspektiv på detta viktiga tema.

Sandström analyserar tidigare forskning och tidigare använt forskningsmaterial väldigt kursoriskt. Han berättar t.ex. att Eva Österbergs syn på växelverkan och dialog mellan stat och lokalsamhälle har varit en viktig inspirationskälla för undersökningen, och i följande mening presenterar han det inflytande Sven A. Nilssons forskning har haft. Dessa två forskares synsätt skiljer sig som känt rätt mycket från varandra, och Sandström bedö-

mer inte värdet av deras tolkningar i ljuset av sitt eget arbete. Presentationen av källmaterialet saknar tyvärr en källkritisk diskussion och läsaren får intrycket att allt material har varit lika viktigt för skribenten. Över huvud taget förefaller primärmaterialet nästan slumpmässigt valt.

Enligt Sandström var de flesta av städernas borgare allproducenter som var beroende av flera näringar, t.ex. boskapsskötsel, jordbruk, fiske, trädgårdsodling, lantbruk på en gård på landsbygden samt naturligtvis handel och hantverk. Så var det säkert, men redan under tidig ny tid ingick i stadslagen ett förbud mot innehav av två yrken som både kronan och borgarna själva strävade att övervaka. T.ex. denna fråga kunde Sandström ha studerat ur hantverkets perspektiv. En borgare som "officiellt" livnärde sig på handel kunde knappast, åtminstone i försäljningssyfte, idka ett hantverk som krävde stor skicklighet. Däremot var det vanligt att hantverkare beskyldes för att vid sidan av sitt egentliga yrke också idka handel.

Det fanns också andra näringar för städernas borgare. Inkvartering av resenärer, krögarverksamhet, ölbryggande samt tillverkning och försäljning av andra livsmedel gav viktiga tillskott i kassan, viktigare än Sandström låter påskina. Speciellt krögarverksamhet och ölbrygging gav stora inkomstmöjligheter. Bägge näringarna var viktiga orsaker till att landsbygdsbefolkningen över huvud taget ville komma till städerna. Sandström konstaterar att bönderna inte nödvändigtvis behövde städernas tjänster. Han sluter sig till att varken borgaren eller bonden var outhärlig för den andre och betonar betydelsen av den grå zonen. Bonden behövde endast komma till staden för att köpa salt, betala skatter och sköta administrativa ärenden. Möjligheten till dryckenskap utanför hemtrakten bidrog säkert också till stadens dragningskraft. Annars vore det svårt att förklara mängden av utskänkingsställen i småstäderna.

Sandström betonar att kronans grepp om handel och ekonomi hårdnade fr.o.m. 1610-talet, men regeringens inställning till ekonomin övergick från att ha varit idealistisk till att bli pragmatisk. Från villkorlösa krav som var omöjliga att övervaka gick man över till en mera flexibel linje. Sandströms analys av den förändrade inställningen är grundlig och trovärdig. Man kunde tillfoga att kronan på 1600-talet, åtminstone i den finska rikshalvan, också gav efter för järnbruken eftersom man märkte att ingenting annat hjälpte. Regeringen svarade på borgarnas klagomål genom fördömande av landsortshandel, men godkände ändå i stillhet brukens stora handel. Som Vilkuna skriver ansågs järnbruken vara viktigare än borgare i små landsortsstäder.

Den flexibla hållningen gentemot de ekonomiska realiteterna syntes också i den försiktiga politik som fördes i fråga om utländska köpmän. I praktiken måste alla inhemska marknadssektorer böja sig under kronans strängare krav medan de utländska inte behövde göra det. Enligt Sandström berodde detta i första hand på att hårda tag mot utländska köpmän ledde till samma behandling av svenska köpmän i utlandet. Ännu på 1600-talet behandlades utländska köpmän med silkesvantar så att de inte skulle skrämmas av höga tullar el-

ler andra hinder. "Det kosmetiska bullret" mot de utländska köpmännens olagliga handel tystnade under seklets lopp nästan totalt. En bakgrundsfaktor torde också ha varit statsmaktens antagande att de få svenska köpmän som sysslade med utlandshandel knappast kunde ta hand om hela den stora exporten och importen. Dessutom kunde de rika, utländska handelsmännen också ge kredit under de många krigen. Sandström kunde gärna ha knutit sina observationer klarare till frågan om hur Sverige försökte finansiera sina krig, vilket skulle ha placerat in diskussionen i ett vidare sammanhang.

Kapitlet "Kronans instrument för marknadens anpassning" är inte helt genomarbetat. När Sandström presenterar kronans sanktionsmöjligheter negligerar han det, som han säger "traditionella", domstolsväsendets möjligheter att fungera som övervakare av handelsförordningar. I stället betonas mindre ämbetsmän (som tulltjänstemän) som ofta var redovisningsskyldiga inför rättsväsendet. I kapitlet diskuteras inte tillräckligt frågan vem i lokalsamhället det var som genomdrev kronans förordningar. Enligt Sandström var det uttryckligen olika slags tullmän som uppfyllde kronans önskemål, vilket inte torde ha varit fallet. I praktiken var det de kungliga borgmästarna som med större eller mindre framgång såg till att kronans befallningar åtlyddes och utfördes. För dem var det viktigt att skapa en fungerande ekonomi i staden, eftersom statsmakten uttryckligen krävde det. För att uppnå detta måste man förnya förvaltningen och rättsväsendet. Råden professionaliserades och utvecklades till statens redskap. En diskussion kring stadsförvaltningen och rättsväsendet hade kunnat stöda Sandströms slutsatser om statsmaktens hårdare grepp om städerna och ekonomin överlag på 1610-talet.

I kapitlet kritiserar Sandström Eva Österbergs uppfattning att den ekonomiska brottsligheten (olaglig handel m.m.) uttryckligen på grund av kronans ökade intresse för och övervakning av ekonomin hade vuxit i städerna fr.o.m. medeltiden till nya tiden. Sandström menar att denna utveckling inte är tydlig. Jag håller med Sandström i detta och har själv kommit till liknande slutsatser tidigare (se t.ex. *HTF* 1994/1 och *Historisk tidskrift* 1995/1). Sandströms metoder är dock kritiserbara. Han använder sig av stickprov eller snarare av exempel. Nedre Satakunda har han t.ex. undersökt endast för åren 1623, 1626, 1646 och 1649. I Finland började man dock övervaka ekonomiska brott först under slutet av Per Brahes andra generalguvernörskap, d.v.s. efter Sandströms exempelår. Av någon anledning har Sandström inte alls använt sig av stadsmaterial även om sådant finns tillgängligt just i fråga om Satakunda. (I Björneborg och i Raumo kan man t.o.m. år 1650 inte skönja någon tillväxt av ekonomisk brottslighet.) Det enda vetenskapligt vederhäftiga sättet att undersöka denna typ av frågor är vad jag kan förstå en systematisk genomgång av hela materialet, vilket egentligen inte kräver så mycket mera tid än några stickprov som ger mycket diffusare resultat.

Sandströms tolkningar är välgrundade framför allt när han behandlar den ekonomiska politiken och näringslivets olika delområden. I dessa avsnitt utnyttjas det kvantitativa och det kvalitativa materialet väl. Undersökningen

kunde ändå ha kopplats till en bredare diskussion kring statsbildning och ekonomisk historia. Charles Tilly klassificerar Sverige som ett tvångsvälde, en stat med få städer och med lantbruket som den viktigaste näringen. Tilly menar att statsbildningen rätt långt grundade sig på förberedelser för krigföring eller på själva kriget. (Se t.ex. *Coercion, Capital and European States, AD 990–1990*, 1990.) Douglas C. Norths ekonomisk-historiska undersökning om skyddet av äganderätten kunde också ha gett Sandström vidare perspektiv. (Se t.ex. *The Rise of the Western World. A New Economic History*, 1973, och *Structure and Change in Economic History*, 1981) I Sverige var ju staten starkt involverad i äganderättskyddet. Genom att jämföra dessa teorier med Sven A. Nilssons och Eva Österbergs uppfattningar om samhället under tidig ny tid kunde Sandström utgående från sin egen undersökning ha kunnat diskuteras dessa frågor som är så centrala för mötet mellan Vasatidens Sverige och den europeiska stadsekonomin.

Petri Karonen

Var bor Homo Economicus?

John P. Maarbjerg, *Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570–1625. Some Local Evidence of Economic Integration*. American University Studies Series IX. History Vol. 169. Peter Lang 300 s. New York 1995.

Den dansk-amerikanske ingenjören och Yale-baserade historikern John P. Maarbjerg är bekant i Norden genom sitt inlägg i debatten om Klubbekriget i *Scandinavian Journal of History* (17/1992). Hans ambition är att förklara en del av konflikten utifrån extern ekonomisk påverkan på lokala sociala relationer – eller konkret, med världsmarknadsprisernas inverkan på österbottniska ekonomiska och sociala förhållanden. Sjunkande exportpriser och minskande marknader ses av Maarbjerg som en bidragande faktor till att det ekonomiska utrymmet för bönder och handlare snabbt krympte i slutet av 1500-talet, med oro och slutligen uppror som resultat.

I sin senaste bok, en omarbetad doktorsavhandling, återvänder Maarbjerg till 1500- och 1600-talets Norden med samma ambition, men med en bredare ansats. Hans syfte är att studera två utvalda regionala ekonomiers integrering i den "europeiska världsekonomin" under en relativt kort period, under åren 1570–1625. Maarbjergs val har fallit på Fyn-Langeland och södra Österbotten, som han menar att redan under 1500-talet var integrerade i världsekonomin, åtminstone i viss utsträckning.

Boken innehåller omfattande bakgrundsteckningar över Östersjöområdet i allmänhet, över de studerade staterna, och över de studerade regionerna. För

en nordisk läsare är dessa bakgrundsteckningar väl tilltagna, men med tanke på att arbetet snarare riktar sig till en icke-nordisk läsekrets, torde de likväl vara motiverade. Själva analysen omfattar alltså två nordiska regioner, eller som Maarbjerg föredrar att definiera dem, två ekonomiska landskap (economic landscapes). Både på Fyn och i Österbotten finner Maarbjerg ett marknadsberoende som han anser hade effekter på de lokala sociala relationerna. Någon komparation i begreppets metodologiska betydelse gör han inte; analysen har som syfte att illustrera olika grader och olika aspekter av ekonomisk integrering inom Norden.

För Fyns del kommer Maarbjerg fram till att regionen relativt sett var en självständig ekonomisk entitet där den lokala adeln riktade sin handel och produktion på ungtjurar och spannmål som sedan via lokala köpmän hamnade på europeiska, särskilt tyska och nederländska, marknader. Periodens början, 1580-talet, karakteriserades av upproret i norra Nederländerna och den därav följande spanska blockaden som i pratiken stängde till de danska exportvägarna. På 1590-talet ökade emellertid efterfrågan åter med stigande priser och inflation, och därmed sjunkande relativa jordräntor, som resultat.

Den ekonomiskt starkare delen av adeln tycktes bättre ha klarat av de investeringar som behövdes för att återskapa ekonomiskt lönsamma boskapsbesättningar på 1590-talet. En omfattande spekulation i jord började. Också här gynnades den resursstarkare delen av adeln som kunde utöka sitt jordinnehav. Produktiv jord inriktad på marknadsproduktion blev, anser Maarbjerg, den faktor som starkast bidrog till en fortsatt skiktning inom adeln. Här antyds alltså ett direkt samband mellan adelns ekonomiska situation och dess marknadsproduktion. Detta ledde emellertid också till att beroendet av marknaderna ökade. Eftersom marknadssituationen, som alltid vid denna tid, fluktuerade kraftigt, medförde spekulativa satsningar i marknadsproduktion även betydande risker. Spekulationer i jord kombinerat med adelns tilltagande lyxkonsumtion kunde också leda till stora ekonomiska problem för risktagarna.

Maarbjerg tecknar emellertid ingen entydig bild. De som exporterade mycket profilerade naturligtvis också mest, men de som var försiktigare var å andra sidan inte lika utsatta för variationer i marknadspriser. Marknadens effekter, som Maarbjerg trots allt är ute efter att studera, förblir oklara. Nivån på den enskilda adelsmannens lyxkonsumtion tycks, i ekonomiska termer, ha fungerat som en modererande variabel. Här blir sambandet mellan adelsmannens ekonomiska situation, och hans behov att manifesteras sin sociala position med yttre attribut, mycket starkare än sambandet mellan marknadsproduktion och ekonomisk situation. Också andra förklaringar till sociala förändringar ter sig mer plausibla än marknadsberoendet. Den politiska skiktningen av den danska adeln, som manifesterades genom tillgången till höga tjänster, samt förändringar i ränterelationerna, kan ge lika goda eller bättre förklaringsunderlag. Möjligt är att Maarbjerg har rätt, men han lyckas

inte isolera den externa marknaden som en självständig faktor, och kan därför inte heller mäta dess faktiska sociala effekter.

Detta problem blir ännu tydligare i hans närstudie av södra Österbotten. Handeln var en viktig näring i denna region, ett faktum som sedan länge är känt. Den bestod på importsidan huvudsakligen av subsistensprodukterna salt och spannmål samt på exportsidan, fram till 1620-talet, av hudar, jordbruksprodukter och fisk. Handeln var en allmän företeelse som de flesta som hade möjlighet deltog i; den bedrevs av bönder och småhandelsmän. Detta faktum betyder, enligt Maarbjerg, i sig, att den österbottniska bonden var beroende av handel för sin grundförsörjning. Mellan åren 1550 och 1600 försämrades emellertid bytesrelationerna kontinuerligt. Priset på salt steg, vilket ökade böndernas kostnader för att salta både smör och fisk. Samtidigt som saltpriserna gick upp gick priserna på österbottniska exportprodukter ner. Denna försämring förstärktes ytterligare av att värdet på en mark örtug sjönk. Effekten av allt detta blev, enligt Maarbjerg, att bönderna återgick till en större grad av självförsörjning, något som i sig tyder på mycket lågt marknadsberoende. Lanthandlarna klarade sig också relativt bra eftersom även de i större utsträckning än tidigare kunde stödja sig på egen produktion. Därtill fanns en annan öppning för de mera välbärgade, att sätta upp ett rusthåll som medförde befrielse från skatt.

Både bönderna och lanthandlarna uppvisade alltså mycket stor flexibilitet och en förmåga att öka eller minska den externa handeln allt efter prisvariationerna. Inga tecken på strukturellt marknadsberoende går att finna. Både bönderna och lanthandlarna klarade sig relativt bra genom den externa marknadens prisvariationer. H e i k k i Y l i k a n g a s förklaring till Klubbekriget i *Nuujasota* (1977) ter sig därför mycket mer sannolik. De betungande borglägren hotade böndernas grundläggande försörjningsmöjligheter, vilket de naturligtvis måste reagera på.

Inget motsäger att den danske adelsmannen eller den österbottniske bonden var prismedvetna, men var de också i modern mening rationella i sitt handlande i relation till prisvariationer? Kanske i viss mån, men som Maarbjerg konstaterar om den danska adeln, så ökade lyxkonsumtionen bland adelsmän under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Detta ser Maarbjerg som icke-produktivt, men kan man ta för givet att den dåtida adeln också tyckte det? Lyxkonsumtionen kan mycket väl tänkas ha varit ett rationellt sätt att med kulturella och sociala attribut manifesteras ståndets position i samhället. Å andra sidan är inte, och blir väl inte heller, allt mänskligt handlande ekonomiskt rationellt.

Också den österbottniske bondens ekonomiska situation kan tolkas ur andra synvinklar än de som Maarbjerg anlägger. I sin intressanta analys av polska gods, i *An Economic Theory of the Feudal System* (1976), visar W i t o l d K u l a, att när marknadspriserna på spannmål var låga mätte bönderna betydligt bättre eftersom produktionen då var större och matkonsumtionen kunde öka. Detta trots, eller snarare på grund av, lägre efterfrågan på

de externa marknaderna. Måhända ledde tiden efter 1570 till att färre österbottniska produkter fann sin väg till världsmarknaden, men hur mycket säger detta om böndernas situation? För att priserna skall ha någon betydelse krävs att de berörda grupperna verkligen är marknadsintegrerade, att de verkligen var beroende av denna marknad för sitt uppehälle, och en sådan integration kan Maarbjerg inte påvisa.

Maarbjergs brist på entydiga resultat påverkas säkerligen av hans val av period. Åren 1570 till 1625 utgör både för Danmarks och det svenska rikets del en "mellanperiod". Visserligen kan vissa grupper, adeln i Danmark och lanthandlare eller bondehandlare i det svenska riket, dra nytta av 1500-talets ekonomiska uppgång, men om man verkligen vill studera en ekonomisk integration av Norden utgör de därpå följande hundra åren en mycket intressantare period. I Sverige ökade exporten av järn, koppar och tjära mycket snabbt efter år 1625. Dessa produkter var inte enbart mycket betydelsefulla för rikets ekonomi. På de orter där de producerades förändrades även de sociala relationerna, vilket Anders Florén har visat i *Disciplinering och konflikt* (1987). Åke Sandström har i *Plöjande borgare och handlande bönder* (1996) påtalat ytterligare en stark kraft i integrationsprocessen, nämligen stapelstadspolitiken. Den ledde möjligen till regionala problem eftersom varuströmmarna genom statliga dekret omdirigerades till specifika orter och grupper, men den skapade betydande kontaktytor för integrationsprocessens fortsatta utveckling.

Också utifrån dansk synvinkel leder Maarbjergs periodval till en skev bild av utvecklingen. Den explosivt ökande sjöfarten genom Sundet med stora tullinkomster som följd, liksom den norska trävaru- och fiskehandeln, innebär för dansk del en mycket starkt integrerande kraft. Den danska adelns handel var naturligtvis betydande, men som integrerande kraft obetydlig jämfört med de nyss nämnda. Man frågar sig om den danska adeln hade kunnat bibehålla sina rättigheter ända fram till enväldet om inte kronans inkomster hade varit så stora?

Begreppsparet centrum-periferi, innovativa på sjuttioalet då André Gunder Frank och Immanuel Wallerstein sökte förklara den europeiska ekonomiska hegemonins uppkomst och mekanismer, har visat sig vara mindre belysande för samhällelig dynamik. Maarbjerg är visserligen medveten om detta, och han tar avstånd särskilt från Wallersteins hypotes om en världsomspännande arbetsdelning, men han erbjuder inget fungerande alternativ. (s. 10 ff) För honom utgör centrum en abstrakt entitet som styr prisvariationer samt kapitalflöden på en överstatlig nivå. Anknytningen, eller snarare anpassningen, till denna entitet avläser han i hur allmänna prisvariationer återspeglas i regional prisbildning (*price integration*), hur den externa efterfrågan påverkar lokal produktion (*product integration*) och slutligen i graden av "utländska" köpmäns penetrering av lokala marknader (*commercial integration*). Enligt Maarbjergs uppfattning utgör dessa tre integreringsformer, i här angiven ordning, kvalitativt olika steg i integrationsprocessen.

Det sista och mest avgörande steget, alltså externa entreprenörers intrång i lokala produktionssystem, har Maarbjerg helt oproblematiserat placerat inom steg två. (s. 12 f). Detta är anmärkningsvärt särskilt eftersom forskningen generellt betraktar förändringar inom produktionen, och därmed inom de sociala reproduktionsmönstren, som den mest kraftfulla dynamiska samhällsfaktorn.

Här kan åter den svenska järnproduktionen anföras som exempel. Det svenska brukssamhället var inte ett perifert fenomen utan en del av en ekonomiskt utvecklad sektor som sträckte sig från London–Amsterdam till Bergslagen. Järnbruksteknologin utvecklades också vidare i Sverige, och järnet bearbetades till t.ex. vapen och kanoner inom riket. Inget assymetriskt flöde av resurser från en svenskt periferi till ett utländskt centrum ägde rum, i en wallersteinsk mening – järnsektorn var fullt integrerad i en allmän europeisk ekonomi och därför en "centrum"-företeelse. Samma gäller väl senare för tjärproduktionen i Österbotten, som också var en fullt integrerad sektor. Här kan man inte heller tala om ett centrum-periferi förhållande i Maarbjergs mening. Periferin befann sig inom Sverige, utanför t.ex. bruksproduktionen eller tjärbränningen och om den skall studeras måste den relateras, inte till en överstatlig extern marknad, utan till den redan närvarande dynamiska sektorn.

Man kan förövrigt inte heller tala om en motsättning mellan städer i centrum och städer i periferin; Stockholm, Viborg, Göteborg och i viss mån även Åbo var integrerade i ett europeiskt stadssystem, alltså innanför centrum, inte utanför. För Viborgs del var detta inte något nytt, för vad var inte Hansan annat än ett ekonomiskt centrum, och i den var staden fullt integrerad redan på 1400-talet. Samma gällde naturligtvis för många danska och norska städer som Ribe och Bergen. Att betrakta Amsterdam, eller senare London som centrum är därför delvis en chimär.

Enligt Maarbjerg kan alltså människans handlande analyseras utifrån hennes reaktioner på yttre ekonomisk påverkan, som t.ex. på prisvariationer på de produkter som hon köper och säljer. Det tycks för tillfället vara opportunt att tillmäta marknadskrafterna en stor betydelse för samhällsutvecklingen – i min mening alltför stor betydelse. I den av Nobelkommittén så favoriserade Chicago-skolan och dess 'rational-choice theory' uppnår denna utgångspunkt sina mest absurda höjder. Men det som oroar är att också vissa historiker har börjat ta intryck av tanken om människan som *Homo Economicus* – en i grunden ekonomisk varelse som ständig strävar mot ekonomisk rationalitet i sitt handlande. Tanken finns redan hos A d a m S m i t h och synsättet är inte främmande för historisk forskning, den förfäktas ivrigt t.ex. av H e n r i P i r e n n e i *Economic and Social History of Medieval Europe* (1978). Att sådana tankar behandlas i tidigare forskning leder emellertid inte till att man med hjälp av dem kan skapa goda förklaringsmodeller. Istället tycks de öppna vägen för mycket enkla, oproblematiserade samband som förbigår människan som en huvudsakligen social och kulturell varelse, och som misslyckas

med att förklara mänskligt handlande utifrån samtida sociala och kulturella kategorier.

Betecknande är att denna syn omfattas av nyliberala tänkare, inte av marxister, även om de förra oftast beskyller de senare just för detta. Maarbjerg gör exakt denna kullerbytt; han understryker yttre ekonomiska faktorerers dominerande betydelse, han baserar sin analys på kategoriseringar som betecknas 'economic landscapes' och han ser ett direkt nödvändigt samband mellan ekonomi och sociala yttringar. Och han tar, i samma andetag, avstånd från vad han kallar för marxistisk ekonomisk determinism! (s. 10 f) Jag vänder mig mot tanken om människan som Homo Economicus eftersom synsättet är anakronistiskt såtillvida att man projicerar nutida företeelser bakåt i tiden med teleologiska resonemang som resultat. Såväl adelns som bondens marknadsbeteende på 15–1600-talen måste, anser jag, relateras till de under samtiden dominerande sociala relationerna. Frågan om hur yttre marknader påverkar lokala sociala förhållanden blir dock inte mindre intressant även om man intar en sådan ståndpunkt, men marknaden som självständig dynamisk faktor blir som konsekvens av detta av mindre betydelse. Kanske just därför blir Maarbjerg resultat så mångtydiga.

Jag anser inte att Maarbjergs resonemang är särskilt övertygande. Varken på Fyn eller i Österbotten har han kunnat påvisa ett tydligt beroende av extern efterfrågan eller prisbildning. Överhuvudtaget är det tveksamt om Maarbjerg egentligen kan uppvisa några resultat. För det första för att han förklarar komplicerade sociala relationer med enkla ekonomiska samband och för det andra, och delvis som en följd av det förra, för att hans teoretiska begrepp – ekonomisk integrering och centrum-periferi – hanteras på ett sätt som har ett lågt förklaringsvärde. Jag ställer mig tveksam till båda begreppen, åtminstone i den utformning som Maarbjerg ger dem.

Utifrån en nordisk synvinkel utgör Maarbjergs avhandling inget betydande bidrag, mycket bättre och aktuella forskning finns att tillgå på våra egna språk. Trots min kritiska hållning ser jag ändå två förtjänster i hans arbete: För det första fokuserar han blicken på ett intressant problemkomplex, d.v.s. relationen mellan extern ekonomisk påverkan på lokala sociala relationer. Även om Maarbjergs hantering av problemet inte övertygar, pekar den ändå på intressanta sammanhang som är väl värda att diskuteras, men utifrån andra synvinklar. För det andra kan boken bidra till att en utländsk läsekrets uppmärksammar två för den internationella forskningen perifera regioner som hade stor betydelse både för de berörda rikenas och Västeuropas ekonomiska utveckling. De finska skogarnas betydelse i detta avseende har nyligen på ett mycket förtjänstfullt sätt påvisats av Markku Kuisma i *Metsäteollisuuden maa* (1993).

Jämförelsen med just Kuisma, som skriver på finska, och Maarbjerg, som skriver på engelska leder mig vidare till en mera allmän reflektion om historieskrivningens förutsättningar i de nordiska länderna. Som jag ovan har konstaterat har begreppsparet centrum-periferi mycket liten tillämpbarhet

för historiska analyser, men vad gäller historieproduktion kan dessa begrepp med fördel användas. Ur denna synvinkel befinner vi oss helt klart i periferin – de internationellt mest spridda arbeten om Norden skrivs av icke-nordiska historiker, sådana som Michael Roberts, David Kirby, Michael Metcalf och Arnold H. Barton. Trots att de inte nödvändigtvis befinner sig i forskningsfronten blir de tongivande, inte bara internationellt utan också hos oss, som om själva faktum att de inte är nordiska skulle ge ytterligare tyngd åt deras argument. I princip förvägras vi rätten att representera oss själva. Tragiskt, särdeles som sådana, även internationellt sett, mycket tunga bidrag som Markku Kuismas ovan nämnda undersökning, för att ge ett finskt exempel, faktiskt produceras. Jag vet inte om skälet till vår perifera status inom historieskrivningen beror på strukturella hinder, resursbrist eller vår egen oförmåga att presentera våra resultat för en internationell publik, men vi får hoppas att de kommande tre volymerna av *Cambridge History of Scandinavia* råder bot på detta förhållande och lyfter fram de nordiska historikerna från periferins skuggor i centrumets ljus där de förtjänar att vara.

György Nováky

Rätts- och förvaltningsväsendets historia på 1600-talet

Petri Karonen, *Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvalta-ajan alkupuolella (noin 1620–1660)* [Kämnersrätterna i de finska städerna under stormaktstidens första hälft (ca 1620–1660)]. *Studia Historica Jyväskylensia* 48. 217 s. Jyväskylä 1994.

Petri Karonen, "Raastuvassa tavataan". *Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana* ["Vi ses i rådsturätten". Verksamhet och tjänstemän inom de finska städernas förvaltnings- och rättsväsen]. *Studia Historica Jyväskylensia* 51. 134 s. Saarijärvi 1995.

Det statliga rättsväsendets uppkomst, brottslighet och kontroll samt de rättsliga institutionernas verksamhet under början av nya tiden är föremål för en livlig forskning i Norden i dag. Också i Finland har under de senaste åren publicerats arbeten som behandlar rättsväsendet under 1600-talet. Nämnas kan t.ex. Seppo Aaltos undersökning om sexualbrottslighet och sexualkontroll, Pia Letto-Vanamos undersökning om advokatväsendet, Anu Pylkkänen's undersökning om kvinnors rättsliga ställning samt Heikki Ylikangas många undersökningar om 1600-talets rättsliv.

Petri Karonens avhandling behandlar kämnersrätternas tillkomst och verksamhet under åren 1620–1660. Kämnersrätter grundades i städerna i Sverige och Finland under första hälften av 1600-talet. De skulle fungera under rådsturätterna. I kämnersrätterna behandlades smärre tviste- och brottmål samt medlades mellan parterna. Karonen har genom de finska städernas domböcker undersökt kämnersrätternas tillkomst och tidiga verksamhet. Speciellt har han koncentrerat sig på de två största städerna i Finland, Åbo och Viborg. Han menar att stormaktstidens städer är intressanta studieobjekt eftersom kronan på 1600-talet effektivt började kontrollera deras ekonomi, förvaltning och rättsväsende.

Största delen av Karonens undersökning är en detaljerad beskrivning av kämnersrätternas tillkomst samt olika tjänstemäns del i rätternas grundande och verksamhet. Som perspektiv för sin undersökning har Karonen valt kronans kontroll- och styrningspolitik och han ställer bl.a. frågan om grundandet av kämnersrätterna var ett onödigt utvidgande av förvaltningen eller om det var en nödvändig lösning. Kort – men informativt – har Karonen behandlat kämnersrätten som domstol samt de lösta fallens antal och art. Han har kunnat konstatera att två av tre fall som har behandlats i kämnersrätten är tvistemål som i de flesta fall har handlat om ekonomiska förhållanden. Antalet fall som behandlades av kämnersrätten var omfattande i jämförelse med antalet fall som kom upp i rådsturätten. I Åbo behandlade kämnersrätten tre fjärdedelar av alla civil- och tvistemål, i Viborg behandlades 80–90% av fallen i kämnersrätten. I Vasa och Raumo var motsvarande siffror 10–30%.

Karonen drar slutsatsen att grundandet av kämnersrätterna var knutet till planer att i rikets städer skapa ett domstolsväsende på två nivåer. Den första tillkomstfasen var på 1620-talet då grundandet av kämnersrätter var under påverkan av landets högre tjänstemän. Den andra fasen, på 1640-talet, förknippar Karonen med borgmästarnas verksamhet. Största delen av de finska städerna behövde ändå inte kämnersrätter, hävdar han, eftersom domstols- och förvaltningsväsendet redan kunde tillfredsställa behovet av rättstjänster. I de större städerna, Åbo och Viborg, kunde rådsturätten, efter grundandet av kämnersrätter, koncentrera sig på de uppgifter som förespråkarna för ett differentierat domstolsväsende hade planerat för dem. Rådsturätten fattade förvaltningsmässiga beslut och fungerade som magistrat och förvaltningsorgan.

Personligen saknar jag i avhandlingen en bredare summeringar av kämnersrätternas funktion och verksamhet. Arbetet lyfter fram att kämnersrätterna behandlade mindre fall och betonar att kronan i städerna eftersträfvade ett underrettssystem på två nivåer. Karonen har ändå inte gått in för att noggrannare undersöka eller analysera dessa företeelser, eller bakgrunden till dem.

Rättshistorisk forskning har visat att man genom reformer inom underrätterna (häradsrätterna och rådsturätterna) från 1600-talet till våra dagar i första hand har strävat efter att försnabba rättsprocesserna. Framför allt civilprocesserna förefaller ha varit behäftade med kronisk långsamhet. Detta försökte man åtgärda med olika summariska rättsprocesser – målen avgjordes

genom ett förenklat förfaringssätt och med en enklare sammansättning – och genom att främja förlikning. Civiltvister förekom mest frekvent i områden där ekonomin och varuutbytet var utvecklat. Mot bakgrunden av detta hade det varit intressant om grundandet av kämnarsrätter också hade undersökts ur ett ekonomiskt perspektiv. Man kunde ha jämfört de rättsliga reformerna med utvecklingen inom ekonomin och gäldförhållanden. Det ökade varuutbytet och skuldsättningsutvecklingen under nya tiden gjorde att behovet av billigare och snabbare rättsliga processer ökade.

Rent rättshistoriskt hade jag önskat en bredare analys av förhållandet mellan kämnarsrätten och rådsturätten. Det skulle ha varit intressant med en diskussion om huruvida det verkligen på 1600-talet handlade om ett rättssystem på två nivåer, i vilket kämnarsrätten fungerade som en skild domstol, eller om kämnarsrätten snarare fungerade som en del av rådsturätten, med enklare procedurer och sammansättning.

Avhandlingens terminologi är inte alla gånger helt exakt. Som konstaterats skriver Karonen att rådsturätten fungerade som magistrat. I början av boken talar han dock om "rådet d.v.s. magistratet". Det anses allmänt att det i städernas fanns ett råd som fungerade både som verkställande myndighet, magistrat, och som domstol, rådsturätt. Vidare förväxlingar kan uppstå av att Karonen ofta använder begreppet "underrätt" för kämnarsrätten. Också häradsrätterna och rådsturätterna var underrätter och oftast används begreppet underrätt för dessa domstolar. Motsatsparet till "underrätt" är "överrätt", d.v.s. hovrätterna och andra instanser där utslag kan överklagas.

I sin helhet är Karonens bok välkommen grundforskning i den tidiga nya tidens rättsutveckling och stadshistoria. Bredare samhällelig koppling hade ändå gett en bättre helhetsbild av reformerna i relation till andra förändringar i tiden.

Karonen har efter doktorsavhandlingen fortsatt sin stadshistoriska forskning och har sedermera publicerat boken "*Raastuvassa tavataan*". Här ger han avhandlingens ämne ett bredare perspektiv genom att undersöka utvecklingen av städernas förvaltnings- och rättsväsende under 1600-talet. Också i detta arbete använder sig Karonen primärt av domböcker. I denna undersökning koncentrerar han sig främst på systemet för utnämning av borgmästare som kronan på 1600-talet kom att dominera. Därutöver behandlas städernas lägre tjänstemän samt deras uppgifter och antal. Karonen har delat in det svenska rikets stadspolitik i fyra skeden.

Det första skedet sträcker sig ungefär från år 1614 till 1630-talets slut. Karakteristiskt för denna tid var strävan att skärpa övervakningen av domstolsväsendet och att koncentrera handeln till vissa städer. Vid denna tid lades betoningen främst på att utveckla de större städerna – i Sverige speciellt Stockholm och i Finland Åbo och Viborg. Det andra, och mycket centrala, skedet inföll mellan slutet av 1630-talet och 1650-talets slut. Då förverkligades reformerna främst av borgmästare utnämnda av kronan. Med deras hjälp sökte kronan att kontrollera förvaltningen och domstolsväsendet. Utvecklingspoli-

tiken spreds också till mindre städer. Det tredje skedet varade från slutet av 1650-talet till slutet av 1670-talet. Denna tid, menar Karonen, är ett skede av regression. Karonen ser kronans ökade koncentration på de av Danmark erövrade områdena som en central orsak till den retarderande utvecklingen inom förvaltningen. Det fjärde skedet varade från 1680-talet till 1710-talets slut. Tiden präglades av Karl XI:s reduktion och strävan att dra in vissa städer.

Karonens bok om städernas förvaltnings- och rättsväsende är detaljerad grundforskning. Framställningen av städernas lägre tjänstemannakår och dess uppgifter är t.ex. mycket informativ och upplagd så att den lämpar sig som handbok för fortsatt forskning. Trots detta känns det som en brist att "*Raastuvassa tavataan*" inte ger en bredare samhällelig referensram till frågan om varför man över huvudtaget satsade på städernas utveckling och vilken roll rättsväsendet spelade i detta sammanhang. Det hade t.ex. varit intressant om Karonen hade förankrat städernas utveckling i förändringar i den statliga strukturen och ekonomin.

På det hela taget kan konstateras att Karonens två böcker ger betydande information om 1600-talets förvaltning och rättsväsen. Även om det i dag i Norden forskas mycket i 1600-talets rättssystem och kontrollpolitik har denna forskning knappast alls intresserat sig för städernas. Till största del har man behandlat landsbygden. Överlag har det saknats uppgifter om hur kronans åtgärder och reformsträvanden förverkligades på lokal nivå.

Kaijus Ervasti

Kriget i Estland och Livland 1700–1701

Margus Laidre, *Segern vid Narva. Början till en stormakts fall*. Natur och Kultur. 239 s. Stockholm 1996.

Krigshistoria har alltid attraherat den stora allmänheten. Goda exempel är Peter Englund's bok om Poltava och Heikki Ylikangas *Vägen till Tammerfors*. Båda är skrivna i populärvetenskaplig stil. Däremot betecknas traditionell krigshistoria av många yrkeshistoriker som konservativ och förlegad i dessa tider då historieforskningen domineras av olika inriktningar av socialhistoria.

Den estniska historikern och diplomaten Margus Laidres bok om stora nordiska krigets inledningsskede och slaget vid Narva är ett renodlat krigshistoriskt verk. Han redogör för tidens krigföring och beskriver krigshändelser ingående, såsom den sachsiska belägringen av Riga, den ryska belägringen av Narva och slaget vid Narva. Laidre framhåller att hans avsikt har varit "att med vardagslivet som plattform beskriva den svenska huvudarméns

tid i Estland och Livland och de viktigaste krigshändelserna under det stora nordiska krigets första skede". Det är uppenbart att Laidres ambition har varit att skriva ett populärvetenskapligt verk, riktat i huvudsak till estniska läsare. Han förklarar därför utförligt många relativt välkända saker. Boken saknar också notapparater, vilket enligt min åsikt en olycklig trend inom modern, och framför allt modern svensk, historieforskning. Utelämnandet av noter gör att man inte vet på vilket källmaterial författaren baserar sina uppgifter. Detta är speciellt olyckligt i Laidres fall, eftersom han har utnyttjat mycket material från estniska arkiv, vilket framgår av källförteckningen i slutet av boken. Han har haft tillgång till sådant arkivmaterial som ingen historiker använt tidigare. Via notapparaten hade man fått reda på vad för information de estniska handlingarna kan ge.

Laidres bok berör bekanta händelser. Det har skrivits många artiklar och också några monografier om det svenska fälttåget i Estland och Livland 1700–1701. I *Karolinska förbundets årsbok* finns flere artiklar som berör detta och *O n n i K o r k i a k a n g a s* behandlar i sin mycket digra avhandling från 1974 den svenska fälthärens underhåll under åren 1700–1701. Varken i Sverige eller Finland finns det emellertid någon vetenskaplig monografi om slaget vid Narva och krigshändelserna 1700–1701. I Estland utgav *H e n d r i k S e p p* år 1930 en bok över slaget vid Narva. Det har förflutit en lång tid sedan dess och Laidres bok kan därför anses som ett välkommet tillskott.

Laidres stora förtjänst är att han inte enbart koncentrerar sig på slaget vid Narva, utan även ger en god bakgrundsteckning av de händelser som föregick kriget och själva slaget. Han förklarar inledningsvis krigföringens förutsättningar och principer, varefter han redogör för det svenska stormaktsväldet och samhället, visar på orsakerna till krigsutbrottet och beskriver den händelsekedja som ledde till sammandrabbningen vid Narva.

Sveriges stormaktsvälde hade varit möjligt tack vare de andra Östersjöstaternas, framför allt Rysslands, svaghet under 1600-talet. I slutet av 1600-talet växte ett starkare Ryssland fram, speciellt efter Peter den stores trontillträde. Hans politik gick ut på att försöka återerövra de områden som man förlorat till Sverige. Liknande revanschtankar vaknade även i Danmark och hos August II (den starke) som var kurfurste av Sachsen och kung i Polen. År 1699 ingick August II och Danmark en antisvensk allians till vilken Ryssland anslöt sig senare samma år. Läget verkade nu gynnsamt för ett krig, inte minst därför att den svenska tronen innehades av en sjuottonårig yngling vid namn Karl XII. Den 6 mars 1700, under en björnjakt, fick denne budskapet att sachsiska trupper den 11 februari utan krigsförklaring hade anfällt Riga. Den 20 mars samma år nåddes Stockholm av budskapet att Danmark gått till anfall mot Sveriges allierade, hertigdömet Holstein-Gottorp. Stora nordiska kriget hade börjat.

Den snabba elimineringen av Danmark – redan i augusti slöts fred – behandlar Laidre på några sidor, vilket är motiverat eftersom hans intresse är fokuserat på den estniska och livländska krigsskådeplatsen. Den tre månader

(februari-maj) långa belägringen av Riga utreder han grundligt. Stundom blir beskrivningen för detaljerad och det samma kan också sägas om kapitlet gällande den ryska belägringen av Narva. Tsar Peter I förklarade den 20 augusti 1700 Sverige krig och började i slutet av september belägra fästningen i Narva. De grundliga redogörelserna gör att det ibland är svårt att hänga med i alla svängningar. Å andra sidan har Laidre fått med många pikanta incidenter, som följande exempel visar: Den 20 februari 1700 upptäckte de svenska vaktposterna i Riga en ensam sachsisk dragon som ridande närmade sig staden. Vakterna fick order om att släppa in honom, eftersom man trodde att det var en överlöpare. När man närmare undersökte saken visade det sig emellertid att dragonen hade varit på väg som vakt till en herrgård. Innan han begett sig iväg hade han druckit brännvin, med den påföljd att han somnat i sadeln och vaknat först då hästen stannade utanför fästningsvallen.

I mitten av juli 1700 anföll August II åter Riga och staden utsattes än en gång för belägring. Efter att fred hade uppnåtts med Danmark beslöt Karl XII att skeppa över sin huvudarmé till den baltiska krigsskådeplatsen. Den svenska armén landsattes i Pernau i början av oktober. Karl XII fick då meddelandet att en stor rysk armé hade börjat belägra Narva. Kungen måste nu besluta om han skulle undsätta Riga eller Narva. August II hade emellertid i september avbrutit belägringen av Riga när han fick höra att Danmark besegrats. Karl XII ansåg därför att ingen omedelbar fara hotade Riga och beslöt att marschera mot Narva. Marschen från Pernau via Reval till Narva beskriver Laidre på ett förtjänstfullt sätt. Han visar på de svårigheter som var förknippade med att flytta en armé. Omfattande förberedelser måste göras för att kunna underhålla och inkvartera eller bivackera en armé på marsch. Det hela komplicerades också av att marschen skedde på hösten då det var betydligt svårare att ta sig fram längs de dyblöta och leriga vägen.

Den gemene soldatens konfrontation med kriget lyfter Laidre också fram på ett utmärkt sätt. Ju närmare Narva den svenska armén kom desto påtagligare blev krigets råa verklighet. Östra Wierland hade svårt plundrats och förhärjats av ryssarna. Människor hade misshandlats, mördats och bortrövats av de ryska soldaterna. I kyrkan i Maholm möttes svenskarna av en fruktansvärd syn. Ryssarna hade rövat kyrkans värdesaker, slagit sönder altartavlan, dörrarna och fönstren, och öppnat alla gravar inne kyrkan, så att liken låg huller om buller på golvet. Utanför kyrkan låg församlingens klockare död på marken. Hans näsa, öron och tunga samt ena hand hade skurits av. Liknande fasansfulla saker fick den österbottniska befolkningen uppleva fjorton år senare i samband med den ryska erövringen av Finland. Laidre försöker inte analysera vad som var orsaken till de ryska plundringarna och härjningarna. Eventuellt var det, liksom i Österbotten 1714, fråga om en strategisk ödeläggelse. Man ville inte ge den svenska armén möjlighet att ta ut underhåll från området. I närheten av Narva stötte soldaterna i Karl XII:s armé även på stupade svenska soldater som hade ingått i ett svenskt detachement som hade utskickats för att försöka hindra de ryska plundringarna. När de svenska soldaterna äntli-

gen kom fram till Narva var de ingen fager syn. Armén hade plågats av brist på proviant under marschen och sjukdomar hade härjat bland soldaterna. Dessutom hade det varit svårt eller omöjligt att finna nattkvarter och den långa marschen hade tårt på krafterna. Det var en hop utmattade, hungriga och smutsiga soldater som anlände till Narva.

Den 20 november 1700 drabbade de svenska och ryska arméerna samman vid Narva. Slaget beskrivs ingående av Laidre. Alla svängningar i händelseförloppet relateras. Det är tydligt att Laidre har inspirerats av Englunds bok om Poltava. Det är särdeles markant när det gäller beskrivningen av själva slaget, men också i övrigt märker man att Laidre tagit intryck av Englund. Svenskarna utgick med segern i slaget, och därefter förlades den svenska armén i vinterkvarter i byn Lais i dåvarande norra Livland. Som Laidre påpekar gick armén inte i vinterkvarter endast för att återhämta krafterna efter den utmattande striden, utan även andra faktorer spelade in. Det var allmän kutym vid den här tiden att man inte stred under vintern, eftersom det då var svårt att skaffa proviant såväl till soldaterna som hästarna. Vanligen lade man sig i vinterkvarter betydligt tidigare än vad Karl XII:s armé gjorde. Operationerna återupptogs på våren sedan gräset igen börjat växa, och hästarna kunde gå på grönbete. Dock förekom även vinterkampanjer, vilket den ryska arméns infall i Österbotten i februari 1714 är ett exempel på. Laidres beskrivning av tiden i Lais är en intressant läsning. Han visar hur sjukdomar började härja då soldaterna samlades på ett ställe. Epidemierna var inte endast ett gissel för soldaterna, utan spreds även till lokalbefolkningen i området. Umgänget med befolkningen var livligt och framför allt officerarna ägnade sig åt olika slags tidsfördriv som klappjakt, prickskytte, kortspel och baler på traktens gods.

I maj 1701 lämnade den svenska armén vinterkvarteren i Lais och marscherade till Dorpat. Efter några veckors uppehåll i stadens omgivningar fortsatte marschen mot floden Düna vid Riga. Karl XII hade nämligen beslutit att först eliminera hotet från August II, innan han återupptog kampanjen mot Peter den store. Laidre avslutar boken med en beskrivning av övergången av Düna i juli 1701 och striden på andra sidan floden. Även denna strid utreds grundligt. Slaget vid Düna räckte i fem timmar och svenskarna utgick med segern, men den sachsiska armén blev inte tillintetgjord. Den sachsiska krigsledningen såg fortsatt motstånd som lönlöst och beslöt att dra bort trupperna från slagfältet. Eftersom August den starkes armé inte blev krossad ansåg Karl XII det nödvändigt att fortsätta söderut mot Polen – en kampanj som kom att ta sex år i anspråk.

Laidres bok är skriven i populärvetenskaplig anda, och i denna mening fyller den väl sin plats. Ur vetenskaplig synvinkel är den inte lika givande. Boken är deskriptiv och saknar i stort problematiseringar och analys. Laidre har också en benägenhet att skriva mycket ingående om de enskilda krigshändelserna, vilket gör att boken ganska långt blir traditionell krigshistoria. Det är synd att Laidre inte i större utsträckning försökt redogöra för soldaternas var-

dagsliv. Detta har ju trots allt varit en av hans avsikter. De gånger han beskriver vardagslivet inom armén gör han det på ett förträffligt sätt. Boken skulle ha vunnit på om han i stället för de detaljerade skildringarna av belägringar och slag försökt se på krigsoperationerna i Estland och Livland ur den vanliga soldatens synvinkel.

En stor brist är också att boken saknar en karta över Estland och Livland, där de orter som omnämns i boken skulle ha varit utsatta. En läsare i Sverige eller Finland kan omöjligen veta var t.ex. Lais är beläget.

Bokens titel väcker en viss förundran. Var Narva verkligen början till den svenska stormaktens fall? Sverige utgick ju med segern i slaget och allt såg ännu vid denna tid ut att gå Karl XII väl i händer. Är detta inte att med facit i handen dra för långtgående slutsatser. Enligt min mening började den svenska stormaktens fall först några år senare när Peter den store erövrade Ingermanland och började bygga den nya huvudstaden S:t Petersburg vid Neva flodens mynning. Poltava 1709 innebar sedan definitivt att Sveriges tid som stormakt var över.

Trots dessa kritiska invändningar är Laidres bok läsvärd. Den är mestadels mycket medryckande, intressant och informativ. Översättaren Enel Melberg har gjort ett mycket gott arbete. Språket är ledigt och flytande. Boken utgör säkert en njutbar läsning för alla som är intresserade av krigshistoria.

Christer Kuvaja

Historiker mellan två paradigmer

Erkki Urpilainen, *Algot Scarin ja göötiläisen historiankirjoituksen mu-
reneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella* [Algot Scarin och den götiska
historieskrivningens förvittring i Sverige i början av 1700-talet]. SHS, His-
toriallisia tutkimuksia 171, 284 s. Tampere 1993 (Summary: Algot Scarin
and the crumbling of the Geatic view of history in Sweden in the early 18th
century).

När Sverige förlorade sin stormaktsställning påverkades som känt också historieskrivningen i hög grad. Det hade under 1600-talet varit nödvändigt att historieforskningen dels byggde upp ett så långt och ärorikt förflutet som möjligt för Sverige, dels påvisade att Sverige var världens äldsta stat, och i detta deltog också rikets högsta ledning. Man sammanställde långa regentlängder och identifierade göterna med både skyterna och de berömda goterna, som ansågs ha dragit ut på erövringsfärder just från Sverige. Eftersom tolkningarna byggde på Bibeln och antikens auktorer samt på forndiktning-
en, fanns det goda förutsättningar för en sådan historieskrivning. Den under-

lättades ytterligare av att man till fullo utnyttjade den renässanstida historiesynen, som grundade sig på sannolikheter, och opererade med synnerligen godtyckliga etymologiska förklaringar på ord och namn.

Benägenheten att uppförstora det förflutna var inte enbart en svensk företeelse, utan hade att göra med nationalstaternas uppkomst generellt. För Sverige var det viktigt att även på det här området överträffa Danmark, och därför måste också Finland förses med en lång forntid.

Den bibliska traditionen började emellertid stöta på kritik i de europeiska länderna redan under 1600-talet, och många källor började anses otillförlitliga. Den tyske universallärde G.W. Leibniz spelade en viktig roll för spridningen av den kritiska inriktningen till Sverige. Han utdömde forndikterna som tillförlitliga källor för historieskrivningen, liksom han överlag förkastade många av de götiska tolkningarna.

Den unge Erik Benzelius, blivande professor i Uppsala och senare ärkebiskop, lärde känna Leibniz under sin resa i Tyskland på 1690-talet, och han anammade dennes kritiska synsätt. Algot Scarin (1684–1771), som till rektor för trivialskolan i Skara, var i sin tur en av Benzelius' elever, och han blev professor i historia vid Kungliga Akademien i Åbo år 1722, kort efter att Akademien hade öppnats på nytt efter Stora nordiska kriget. Trots att han hade svårt att finna sig till rätta i Åbo verkade han som professor där i hela 40 år, och han kom dessutom att tillbringa ytterligare tio år i staden efter sin pensionering. Från år 1747 var han också universitetets bibliotekarie, och i denna befattning moderniserade han bibliotekets katalogisering.

Den mest prominente historikern vid Akademien i Åbo var utan tvivel H.G. Porthan (1739–1804), fastän han till sin tjänsteställning var professor i latin. Porthan har kallats "den finska historiens fader", medan de egentliga historieprofessorerna – Scarin bland dem – har hamnat i skuggan av honom. Porthan var den förste som fullt ut företrädde den kritiska skolan, trots att även han som ung vacklade mellan inriktningarna. Att Scarin till en del följde den götiska skolan och till en del den kritiska är än mer förståeligt, men man måste ändå se honom som den allra förste företrädaren för den kritiska skolan vid Akademien i Åbo. Därför är det med glädje man välkomnar *E r k - k i U r p i l a i n e n s* doktorsavhandling, i vilken Algot Scarin lyfts fram ur en oförtjänt glömska.

Urpilainen har inte haft målsättningen att skriva en biografi, utan att analysera Scarins forskning, men han har begränsat sig till de arbeten som rör fornhistorien. Den betydande insats som Scarin gjorde för forskningen kring Finlands medeltid och Rysslands historia har han lämnat utanför. Detta kan försvaras med att forskaren har velat koncentrera sig på de teman i vilka den nya kritiska inriktningen framträder bäst – så definierar han ju sin uppgift i underrubriken – men jag anser att arbetet försvagas av avgränsningen.

I början av avhandlingen ger Urpilainen en lägesbeskrivning av historieforskningen i Europa, i Sverige och vid Akademien i Åbo före 1700-talet. Han tecknar också en skiss över Scarins liv och beskriver honom som univer-

sitetslärare. Kartläggningen av de källor som Scarin använde och granskningen av den språkvetenskapliga metoden ges mycket utrymme i avhandlingen. Därefter blir det ett femtiotal sidor kvar för Scarins historieuppfattning, d.v.s. endast en fjärdedel av hela avhandlingen.

Urpilainen har gjort ett värdefullt källkritiskt arbete genom att gå igenom det handskriftsmaterial som Scarin har lämnat efter sig. Scarin var utomordentligt flitig under hela sitt liv. Han steg upp tidigt och arbetade till sena kvällen. När han hade blivit pensionerad köpte hans efterträdare Johan Bilmark en stor handskriftssamling av honom, och utnyttjade samlingen genom att till och med publicera delar av den i eget namn. En del av Scarins arkiv förstördes i Åbo brand 1827. I Nordin-samlingen på Uppsala universitetsbibliotek finns emellertid sex mappar med Scarin-handskrifter bevarade, och endast två av mapparna har använts i tidigare forskning. Urpilainen har nu inhämtat ny kunskap ur de fyra övriga.

Urpilainen har också i detalj utrett vem som har skrivit de 127 lärdomsprov som framlades under Scarins ledning; beträffande äldre avhandlingar är det svårt att veta vem som är den egentliga författaren. Avhandlingarna pro exercitio har som känt i regel varit skrivna av professorerna, men bland avhandlingarna pro gradu finns sådana som eleverna själva har skrivit i sin helhet. Urpilainen visar att Scarins inflytande har varit stort även i sådana fall där det är uppenbart att respondenten själv har skrivit arbetet. Visserligen använder han sig i sin bevisföring ibland av samma metod som man använde under den tid han undersöker: det är otänkbart att en respondent skulle lägga fram historietolkningar som avviker från professors tankegångar!

Förtjänstfull är också den mycket arbetsdryga genomgången av källpublikationer och andra källor som Scarin har använt i sina egna publikationer och föreläsningar. Genomgången utvidgas till en allmän granskning av de källor som historieforskningen använde och till en analys av tolkningarna inom såväl den götiska som den källkritiska skolan. Scarin upprepade sin lärare Benzeliuss fördomanden av den bristande källkritiken. De isländska sagorna användes flitigt som källor till fornhistorien och Scarin ansåg att Snorres Heimskringla var mest tillförlitlig, men jämfört med andra historiker på den tiden var han i övrigt ytterst kritisk till sagornas värde som källor. Jacob Wilde var en annan företrädare för den kritiska skolan som Scarin högaktade, och dennes tolkningar godtog han ofta.

Scarin ansåg att en historiker skulle vara utbildad, hålla sig till sanningen och vara opartisk. Vittnesmål av personer som hade följt med en händelse på nära håll var alltid mer tillförlitliga än berättelser som byggde på hörsägen, och forskaren skulle själv sätta sig in i sitt material samt reda ut vilka syften författaren till källan hade haft. I princip kunde en forskare skriva endast om händelser som förmedlades via källorna, och de källuppgifter han använde skulle harmoniera med varandra. Urpilainen konstaterar att Scarins synsätt i mycket liknade tankar som framförts av Jean Bodin, en av föregångarna inom den franska kritiska skolan, även om Scarin aldrig hänvisar till denne.

Med hänvisning till Wilde delade Scarin in historien i tre perioder: den mörka tiden, sägnernas tid och den historiska tiden. Han talade som en av de första också om medeltiden och den nyare tiden, och i fråga om den senare perioden använde han förändringar i regeringsformen som brytningspunkter – även här med hänvisning till Wilde. Till professuren i historia hörde också statskunskap (moral), vilket enligt Urpilainen förklarar varför Scarin var mer intresserad av periodisering än andra historiker.

Scarins uppfattningar om Sveriges fornhistoria har en central plats i Urpilainens undersökning. Det intressanta är att Scarin enligt Urpilainen på nytt närmade sig den götiska skolan på 1740-talet, efter den mera kritiska benzeliuska perioden. På 1740-talet godtog han den bibliska tolkningen av hur världen hade befolkats och uppfattningen om att svenskarna härstammade från Noaks sonson Magog och dennes efterkomlingar skyterna. Däremot ansåg Scarin till skillnad från den götiska traditionen att skyterna var ett nomadiserande herdefolk.

Grekerna hade enligt den gamla hyperboreiska sägningen fått sin civilisation norrifrån, och genom att åberopa detta ansåg den götiska skolan att civilisationen hade brett ut sig just från göternas land, som således var civilisationens vagga. Skrivkonsten ansågs också ha kommit till Grekland norrifrån, där runstenarna utgjorde det äldsta skiktet. Enligt den kritiska skolan hade civilisationen brett ut sig från motsatt håll, och Scarin var av samma åsikt. Sagornas konung Odin hade haft skrivkonsten med sig, liksom rättssystemet. Sverige var visserligen urgammalt även i Scarins ögon, men dess högkultur var det inte.

Enligt den götiska tolkningen rådde det inget tvivel om vilket ursprung invånarna i Norden hade: de var skyter, det vill säga goter, det vill säga göter, det vill säga svenskar. Även finnarna var efterkomlingar till Noak, men de hade anlät senare. I motsats till den här traditionen hade Leibniz hävdat att de finska lapparna, som hade kommit österifrån, var de äldsta invånarna i Skandinavien, och att germanerna som hade kommit söderifrån hade trängt dem norrut. Benzelius accepterade denna ståndpunkt, Sven Lagerbring godtog den i *Sveriges historia* (1769–86) och detsamma gjorde Scarin. I föreläsningar på 1730-talet förklarade Scarin att ett folk av skytisk härkomst hade bosatt sig i Norden, där befolkningen sedan delades, i svenskar och finnar. I sina senare föreläsningar ansåg Scarin entydigt att finnarna var den ursprungliga befolkningen i Norden, och enligt hans tolkning var lapparna Tacitus' scritifinnar.

De tidiga religiösa förhållandena var en speciellt besvärlig fråga. Från den tid av gudsfruktan som rådde efter syndafloden återgick man till hedendom. Kristendomen nådde Norden på nytt med Ansgar. Scarin godtog Benzelius' uppfattning att vissa riter hade förts över från den hedniska tron till den kristna kyrkan. Han förhöll sig kritiskt till kristendomens tidigaste skeden, eftersom han ansåg att den katolska kyrkan hade eftersträvat alltför stor världslig makt. På denna punkt avvek han från sin lärofader Benzelius, som var positivt inställd till det katolska prästerskapet.

Enligt den götiska traditionen var konungens makt oföränderlig och evig, av Gud given. Likaså hade samhällsstrukturen varit likadan genom tiderna. Den naturrättsliga teorin hade emellertid börjat vinna gehör redan på 1600-talet, och som känt företrädde Samuel von Pufendorf det nya synsättet i Sverige. Enligt det byggde regentens makt på ett fördrag med folket. Övergången till frihetstiden och inskränkningarna i kungens makt bidrog till att naturrätten bredde ut sig. Scarin antog Pufendorfs synsätt och förklarade att folket frivilligt hade överlåtit makten till kungen för att öka sin egen säkerhet. Kungens makt var således avhängig av folket. Scarin var speciellt intresserad av resonemangen kring härskares ställning, vilket kom sig av hans intresse för statskunskap.

Scarin godtog alltså delvis den götiska traditionen, men i en del frågor ställde han sig bakom den kritiska skolan. Speciellt originell var han inte, utan han följde den väg som framför allt Benzelius, Wilde och Pufendorf hade utstakat. Scarin levde i brytningen mellan det gamla och det nya paradigmet, och förde in kritiska synsätt i Akademien i Åbo, men han avfärdade inte allt gammalt.

Urpilainens avhandling visar vilket fruktbart ämne den tidigare lärdomshistorien är och hur mycket där skulle finnas att forska i, och intresset för detta tycks också öka. Till slut måste man dock fråga sig om inte svenskan hade varit det naturligaste språket att publicera detta arbete på.

Päiviö Tommila

Om det nordiska i rättsvetenskapen

Lars Björne, *Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia I. Tiden före år 1815*. Rättshistoriskt bibliotek 52. Nerenius & Santérus förlag AB. 443 s. Stockholm 1995.

År 1995 utkom första delen av den nordiska rättsvetenskapens historia, som professorn i rättshistoria vid Åbo universitet, Lars Björne kommer att publicera i fyra band. Banden beräknas vara färdiga mot slutet av 2000-talets första decennium. Framställningen täcker hela Norden fr.o.m. 1500-talet. Dess huvudidé är att undersöka vad som är karaktäristiskt för den nordiska rättsvetenskapen och om den innehåller speciella nordiska drag. Det första bandet består av detaljerad information om rättsvetare och rättslig litteratur fram till år 1815 samt bakgrundsinformation om universiteten, juristutbildningen o.s.v. Boken ger en heltäckande presentation av all relevant litteratur och personhistoria samtidigt som den analyserar frågan om hur den nordiska vetenskapen utnyttjade den europeiska traditionen för att utveckla rättssys-

tematiken och den rättsliga argumentationen. I boken ingår biografier över de behandlade författarna samt en fullständig litteraturförteckning och ett personregister.

Björne utgår från det faktum att det inte fanns en självständig nordisk rättsvetenskap före 1700-talet. Trots detta analyserar han också 1600-talets rättsliga texter, som enligt honom uppvisar en utmärkande europeisk prägel. Texterna hänvisar ofta till europeiska auktoriteter och använder den romarrättsliga traditionen som ram för analyser av den inhemska rätten. Björne påpekar dock mycket riktigt att 1600-talets jurisprudence främst betydde sökande av den inhemska statliga rättens rötter och ursprung. Under 1700-talet förstärktes naturrätten och den inhemska positiva rätten (kodifikationerna) samt juristutbildningen och man kan – åtminstone för Danmarks del – tala om ett blomstringsskede av dissertationer, rättsencyklopedier, tidskrifter m.m. I Sverige och Finland var utvecklingen mera anspråkslös och lekmanstraditionen fortfarande stark. Frånvaron av systematiska rättsvetenskapliga arbeten i det svenska riket förklarar Björne med att domarkåren var bättre betjänt av exegetiska arbeten, i vilka tolkningsförslag lätt kunde finnas under varje lagstadgande.

Björne behandlar bl.a. sådana intressanta delteman som häxförföljelserna, dödsstraffet och kritiken av det, maktfördelningslärans nordiska tolkningar samt äganderätsfrågor. Främst intresserar han sig dock för rättsvetenskapen i allmänhet. Speciell uppmärksamhet fästs vid systematiken (rättsliga normers indelning i rättsområden) och de allmänna lärorna som började vara viktiga i 1700-talets juridiska undersökningar och undervisning, t.ex. metodfrågor, rättskälleläran, lagtolkningsläran o.s.v. På 1600-talet följdes det romarrättsliga Institutiones-systemet, vilket passade mycket dåligt till att systematisera de arkaiska inhemska reglerna. På 1700-talet togs exempel och intryck från naturrätten (särskilt från Pufendorf som hade varit professor i naturrätt i Lund under slutet av 1600-talet, samt från Thomasius och i viss mån också från Wolff som gav sitt namn till wolffianismen, en matematisk metod) och de inhemska lagarnas systematik.

I allmänhet var systematikförändringen långsam. Privaträtten dominerade systematiken på 1600-talet och inte heller på 1700-talet drog man särskilt klara gränslinjer mellan offentlig och privat rätt. Småningom utkom specialundersökningar som för första gången skisserade ramarna för de moderna rättsområden som enligt tidens begrepp omfattade civil-, straff- och processrätt. Statsrättens betydelse var under enväldets tid marginell. I Sverige fanns det vid sidan av privat och offentlig rätt – i motsats till Danmark – även ett tredje rättsområde, den ekonomiska rätten.

Rättsvetenskapens brytningsskede kan enligt Björne dateras till slutet av 1790-talet då kantianismens genombrott gjorde slut på wolffianismens inflytande. Björne menar att teoretiska dryftningar av rättssystemets natur eller rättssystematikens ändamål ändå var mycket sällsynta i den nordiska rättsvetenskapen som var mycket praktisk till sin natur och främst strävade efter di-

daktiska framställningar. När det gäller läran om rättskällorna är det mycket intressant att se att skiftet till den positiva rätten skedde redan i mitten av 1600-talet då man började kritisera den romerska rättens tidigare obestridda auktoritet. På 1700-talet förnekade man både i Sverige och Danmark den romerska rättens betydelse för tolkningen av inhemsk rätt. Däremot ansåg man att den romerska rätten kunde vara nyttig i teknisk bemärkelse och att den i själva verket var ett uttryck för naturrätten, d.v.s. för rättens universella principer som utgjorde basen för all positiv rätt. Kontrasten var klar t.ex. gentemot Tyskland där romersk rätt gällde som positiv rätt.

Det rådde också enighet i Norden om att naturrätten, liksom den romerska rätten, endast var en subsidiär rättskälla som fick vika för den positiva rätten. Också teologins och de religiösa normernas betydelse minskade redan på 1600-talet, trots att domar ännu i 1700-talets rättspraxis ibland baserades på Mose lag. Särskilt för Sveriges del kan den starka prioriteringen av en skriven lag, enligt Björne, bero på den svaga lärda juristkulturen. Björne kunde gärna ha fördjupat denna tematik. Frågan om den statliga rättens uppkomst samt centraliseringen av rättskipningen och domarkulturen har ju under de senaste åren diskuterats flitigt i Norden.

Det är typiskt för Björne att han inte alltid besvarar de i sig väldigt intressanta frågor som han ställer, som t.ex. varför det finns vissa skillnader mellan Danmark och Sverige och vad som kan förklara eftersläpningen i rättens moderniseringsprocess. Han betraktar rättsvetenskapens historia som ett autonomt fenomen och studerar dess inre utvecklingslinjer, vilket dock inte betyder att undersökningen skulle vara alldeles utan hänvisningar till allmänt intressanta historiska förändringar. Sådana är t.ex. statens och den statliga rättens samt den professionella juristkulturens och inte minst tryckeriväsendets och tryckfrihetens uppkomst. Min kritik mot boken är just att läsaren engageras med högst intressanta frågeställningar som sedan inte besvaras ordentligt. Rättsvetenskapen behandlas utan konsekventa jämförelser med samtida politiska eller vetenskapsfilosofiska teorier. Det är fråga om en specialundersökning där läsaren förutsätts veta vad som skedde inom rättsväsendet i allmänhet, i andra vetenskaper, i politiken o.s.v. Det oaktat vill jag betona att boken är värd mycket beröm och att det verkligen är mödan värt att läsa den.

Som slutsats noterar Björne bl.a. att känslan av en nordisk gemenskap blev allt starkare mot slutet av 1700-talet, och att det redan då fanns ivriga skandinavister bland rättsvetarna. Allmänt betonar Björne de ekonomiska förhållandena, förlagsväsendet och kraven på juridisk utbildning som viktiga faktorer för rättsvetenskapens utveckling. Han nöjer sig dock med att bara delvis hänvisa till dessa företeelser som förklaringar, och slutligen får läsaren själva dra slutsatserna om t.ex. vad som egentligen var typiskt för rätten i Norden. Björne konstaterar ändå att Norden sedan medeltiden var en del av det europeiska rättsområdet och att det som verkligen hade krävt en förklaring hade varit om man i Norden inte hade följt den europeiska rättstraditionen! De

senaste rönen inom rättshistorien, som starkt betonar rättskulturens betydelse, tycks inte ha påverkat Björne i någon större utsträckning, även om han utan tvivel skulle ha synnerligen intressanta synpunkter också kring denna tematik. I denna framställning framträder dylika tankespar endast sporadiskt och med korta hänvisningar.

Anu Pylkkänen

Ett eget hem – ett eget hemman

Nils Edling, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*. Carlsson, 540 s. Stockholm 1996.

Nils Edling behandlar i sin doktorsavhandling *Det fosterländska hemmet* bakgrunden till de statliga satsningar som från och med år 1904 ledde till bildandet av egnahem på den svenska landsbygden. Det för den finländska läsaren förvirrande ordet "egnahem" används här i den svenska betydelsen "eget hemman" och refererar alltså inte till det finländska egnahemshuset, villan.

Egnahemsprojektet var en del av den svenska agrarpolitiken och denna koppling placerar den nationella problemställningen i ett större europeiskt sammanhang. I sekelskiftets Europa var agrarfrågan en av de stora samhällsfrågorna: Vad skulle hända med jordbruket, med bönderna och med landsbygdens övriga invånare, i en värld där den traditionella näringen och livsmiljön måste konkurrera med en raskt framskridande industrialisering och urbanisering?

På en ekonomisk nivå var agrarfrågan en följd av den strukturomvandling i världsskala som jordbruket genomgick mot slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet. Världsmarknadens förändringar, växande import från den nya världen och Ryssland, tvingade de europeiska regeringarna till en aktiv jordbrukspolitik där det gällde att anpassa de traditionella produktionsformerna till den nya konkurrenssituationen.

Politiskt handlade agrarfrågan om jordägande och den därmed ofta förknippade rösträtten. Jordägandet var nyckeln till ett fullvärdigt medborgarskap. Ytterligare fanns det ett samband mellan agrarfrågan och den europeiska arbetarklassens framväxt. Den etablerade eliten såg i hela Europa det växande proletariatet som ett hot mot samhällsordningen. I det huvudsakligen agrara Sverige, liksom i Finland, bestod inte proletariatets hotande massa av städernas sist och slutligen relativt fåtaliga industriarbetare. Problemet kärna utgjordes av landsbygdens jordlösa. Därigenom kopplas agrarpolitiken också till uppkomsten av socialpolitik.

I finländsk forskning har agrarfrågan ofta reducerats till en torparfråga. Denna tradition bottnar i den tolkning som agrarfrågan gavs på 1880-talet, då frågan, ungefär samtidigt som i Sverige, kom upp på den politiska agendan. Redan då upplevde man att den mångfacetterade frågans kärna p.g.a. den inhemska jordägostrukturen låg i torparens förhållande till jordägaren. I det självständiga Finland fick torparfrågan högsta prioritet p.g.a. den betydelse som den tillmättes som bakgrundsfaktor till inbördeskriget. I denna diskussion glömde man ofta bort att torparna endast var en del av landsbygdens obesuttna befolkning. De utgjorde i själva verket ett relativt sett välmående mellanskikt mellan bönderna och den avlönade arbetskraften. *Matti Peltonen* har i *Talolliset ja torpparit* (1992) belyst den ekonomiska och sociala situation som ledde till torparbefolkningens snabba radikalisering efter jordbruksstrejkerna år 1903 och lagreformen 1909. 1909 års lag, som förbättrade torparens ställning gentemot jordägaren, ledde till en uppsägningsvåg som hotade att störta torparna nedåt på den sociala skalan, samtidigt som de redan hade börjat drömma om möjligheten att bli en självägande småbrukare enligt t.ex. en svensk modell. För en finländsk läsare erbjuder Edlings undersökning följaktligen ett intressant jämförelsematerial som dessutom är framställt på ett mycket läsbart sätt.

Den politiska process som författaren beskriver kom i gång under 1880-talets lopp och kulminerade i 1904 års riksdagsbeslut om egna hemslån. Det primära målet var att öka antalet småbruk, att bereda flera svenskar tillfälle att bli bofasta på egen jord. Beslutet ledde till en expansiv jordpolitik som tillämpades fram till andra världskriget. I Finland kom en dylik politik som känt igång under hösten 1918 och bildandet av småbruk fortsatte med stöd av den efterkrigstida kolonisationspolitiken ända in på 1960-talet.

Bildandet av småbruk betraktas i dagens finländska agrardebatt ibland som ett historiskt misstag. Småbruken är ett hinder på vägen mot en, som man kallar den, europeisk näringsstruktur. Om man betraktar det förflutna ur detta, det urbana och (post)industriella välfärdssamhällets synvinkel, framstår industrialiseringen och urbaniseringen som något oundvikligt och alltför överskuggande. Landsbygden reduceras till en passiv mottagare av modernitetens budskap.

För samtiden förhöll det sig annorlunda. Edling har velat ge landsbygden och agrarpolitiken den dignitet den hade i samtidens ögon. Han talar om att anlägga ett "framlängesperspektiv". Detta framlängesperspektiv ger enligt Edling landsbygden en möjlighet att framstå som den centrala och jämbördiga aktör som den var vid sekelskiftet. Han beskriver ett samhälle som fortfarande är starkt beroende av agrarnäringen och där en egen odlingslott betraktas som en relevant lösning på de då aktuella samhällsproblemen. Samma insikt om samtidens premisser och framtidsutsikter präglar för finländskt vidkommande *Matti Peltonens* ovannämnda undersökning.

Det fosterländska hemmet omfattar agrarfrågans många dimensioner från arbetarförsäkringar till den "blågula stugan på landet". Edling ger genom eg-

nahemspolitiken insyn, inte bara i landsbygdens förhållanden, utan i hela det svenska samhället vid sekelskiftet. Avhandlingen belyser såväl den politiska arenan och dess olika konstellationer som socialpolitik, synen på familjen och hemmet och förhållandet mellan land och stad. Egnahemspolitiken återspeglar hur tidens aktörer såg på den snabba förändring som det svenska samhället hade blivit delaktigt av. Att delta i egnahemsdebatten var att ta ställning till den moderna världens frammarsch.

Nu är det ju en omöjlig uppgift att inom en avhandling uttömmande eller ens ytligt greppa alla de ovannämnda problemställningarna. Detta försöker Edling inte heller. Han gör en klar skillnad mellan de s. k. verkliga händelserna och den diskursiva process som utmynnade i en konstruktion som Edling kallar den svenska egnahemspolitiken. Detta är arbetets centrala metodologiska utgångspunkt. Edling koncentrerar sig på att visa hur egnahemsfrågan först konstruerades som en politisk fråga och hur den omformulerades och växte i betydelse och omfattning. På detta sätt har ett tillsynes relativt traditionellt forskningsämne, "någons syn på något", getts ny fräschör genom begreppen *konstruktion* och *diskurs*. Dessa ger en möjlighet att sammanföra flera olika aktörer, politiska partier, intresseorganisationer och yrkesgrupper, och granska deras agerande över en längre tidsperiod i en kamp där det skrivna och talade ordet utgör det främsta verktyget.

Författaren tar avstånd från den desillusion som denna metodologiska kontext ofta innebär. Han påpekar att han inte delar de renodlade konstruktivisternas uppfattning om att det inte finns en reell verklighet utanför diskurserna. Inte heller delar han den, enligt honom, för många konstruktivister typiska negativa synen på modernitetens processen. Trots att också egnahemspolitiken innehöll för det moderna samhället kännetecknande inslag av disciplinering och kontroll – här bygger författaren mycket på K i r s i S a a r i k a n g a s undersökning om den finländska egnahemsarkitekturen, *Model Houses for Model Families* (1993) – var den enligt Edling samtidigt också emancipatorisk till sin natur. Det egna hemmet innebar en faktisk förbättring av de jordlösas livsvillkor. Om man sedan vill tolka egnahemspolitikens framgång som en arbetarklassens självdisciplineringsprocess, och hur en eventuell sådan utveckling skall bedömas, är en annan sak.

Såsom arbetsuppgiften är formulerad ger det konstruktivistiska greppet intressanta resultat. Edling analyserar ingående aktörernas positioner i de aktuella diskurserna. Dessa tas inte för givna utan författaren visar hur positionerna förändras över tiden. Egnahemspolitiken placeras mitt i ett nätverk av olika intressen och målsättningar. Bland dem finns ekonomiska och partipolitiska målsättningar, men också t. ex. omsorgen om det svenska folkets fortbestånd. "Den förskräckliga åderlåtningen av folket", emigrationen till Amerika, var en inte föraktlig byggsten i den konstruktion som blev den svenska egnahemspolitiken.

Utöver de agrara och politiska/socialpolitiska beröringspunkterna har egnahemspolitiken alltså också ett flertal andra konnotationer som sammanfat-

tande kunde samlas under det mycket undersökta nationsbyggets vida paraply. Den breda uppslutningen bakom egnahemspolitiken byggde på den i samtidens öron positiva laddningen i orden "egna" och "hem". Ett ideologiskt förhållande av fosterjorden, småbruken och det egna hemmet innehöll också tanken om ett nationellt samförstånd genom en integrering av arbetarklassen, en tanke som inte heller den är främmande för en finländsk läsare. Edling beskriver med andra ord en process som företer stora likheter med den finländska utvecklingen. I Finland behövdes det dock ett blodigt inbördeskrig innan man kunde enas om de nödvändiga politiska åtgärderna. Den intressanta och intrikata frågan är varför?

Minna Sarantola-Weiss

Rashygien i den nordiska välfärdsstaten

Gunnar Broberg & Nils Roll-Hansen (red.), *Eugenics and the Welfare State: Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland*. Uppsala Studies in History of Science 21. Michigan State University Press. X + 294 s. East Lansing 1996.

Det är med glädje man välkomnar denna bok med studier och jämförelser om de rashygieniska (eugeniska) rörelserna i Norden. Boken är ett viktigt tillägg till forskningen på området. När Mark B. Adams från Förenta staterna i en artikel år 1990 skisserade upp riktlinjerna för framtida forskning kring rashygien fäste han speciell uppmärksamhet vid behovet av komparativ forskning. Han konstaterade att den rashygieniska rörelsen hade stor geografisk utbredning och att det skulle finnas goda förutsättningar för jämförelser utgående från den forskning som har gjorts landsvis. Den bok som presenteras här är ett exempel på just detta slag av forskning. Bokens tillkomst går tillbaka till ett seminarium som Gunnar Broberg och Nils Roll-Hansen arrangerade år 1987. Det första manuskriptet till boken blev klart i början av 1990 och det korrigerade, färdiga manuskriptet levererades till förläggaren i slutet av 1993. Av den anledningen har författarna inte haft möjlighet att utnyttja den forskning som har utkommit de allra senaste åren; mängden forskning som har publicerats på senare år visar emellertid att ämnet är både aktuellt och intressant.

Författarna (som beklagligt nog inte presenteras i boken) är synnerligen kompetenta. Nils Roll-Hansen, som skriver om Norge, hör till pionjärerna inom den här forskningen i Norden. Den första uppsatsen han skrev om den rashygieniska rörelsen i Norge är från 1980. Sedan dess har han publicerat flera artiklar i ämnet. Artikeln om Sverige är skriven av Gunnar Broberg och

Mattias Tydén, som tillsammans också har publicerat en mera omfattande undersökning. Broberg har dessutom undersökt Statens Institut för Rasbiologi och dess historia. Avsnittet som handlar om Finland är skrivet av Marjatta Hietala. Hon publicerade 1985 en uppsats om den finländska rashygieniska rörelsens historia, och med den introducerade hon forskningen kring ämnet i Finland. Bent Sigurd Hansen står för avsnittet om Danmark; han har intresserat sig för ämnesområdet sedan början av 1980-talet.

Gemensamt för artiklarna är att de analyserar hur de nordiska steriliseringslagarna stiftades och tillämpades. Steriliseringslagarna är på många sätt ett välvalt fokuseringsobjekt. För det första kan de ses som en ytterlighet i lagstiftningen om negativ rashygien, vars syfte var att gallra ut dålig arvs massa. Steriliseringslagarna stiftades på delstatsnivå i Förenta staterna, som kantonlagar i Schweiz och som nationella lagar i Tyskland, Norden och Estland. Genom att undersöka steriliseringslagarna – och misslyckade försök att stifta sådana – får man på sätt och vis en inblick i den rashygieniska rörelsens kärna.

För det andra stiftades de nordiska steriliseringslagarna ungefär samtidigt, och de avskaffades också i stort sett samtidigt. Den första steriliseringslagen i Danmark stiftades 1929, men den var en tidsbegränsad försökslag, och den ersattes av en permanent lag 1935. Den upphävdes 1967. Den norska lagen trädde i kraft 1934 och ersattes med en ny lag 1977. I Sverige trädde lagen i kraft 1935. År 1941 trädde en ny, strängare lag i kraft, som berörde en större grupp människor, och den ersattes år 1975. Den lag som reglerade sterilisering och kastrering i Finland trädde i kraft 1935. År 1950 trädde nya, separata lagar i kraft för sterilisering och kastrering. I den abortlag som trädde i kraft samma år fanns också bestämmelser om rashygienisk abort och om sterilisering i samband med detta. Dessa lagar ersattes 1970 med nya. Forskningsobjektet kan således ringas in lika i hela Norden vad gäller både tid och rum. För det tredje var kravet på steriliseringslagarna en gemensam nämnare för de rashygieniska rörelserna i alla nordiska länder.

Författarna analyserar visserligen samma objekt, men deras infallsvinklar och syften avviker från varandra. Såväl Hansen som Broberg och Tydén analyserar rashygienens historia genom att framskrida från höjdpunkt till höjdpunkt. Roll-Hansen däremot använder rashygienens historia instrumentellt: han vill genom den gripa sig an vetenskapens roll i samhället. Han vill påvisa att vetenskapen har en upplysande roll i samhället – med andra ord att vetenskapen och dess slutledningar formar målen och målsättningarna i samhället. Hietalas infallsvinkel ligger någonstans mellan dessa två. När hon skisserar upp huvuddragen i den finländska rashygieniska rörelsen ser hon den framför allt i ljuset av hur innovationer breder ut sig. Detta perspektiv kombinerar hon med frågan om samhällets professionalisering och specialisering. Det rashygieniska tänkandet uppstod inte i Finland, därför är hon intresserad av vilka som drev på synsättet här och varför.

Bent Sigurd Hansen härleder den danska rashygieniska rörelsens rötter till det biologiskt-deterministiska tänkandet och till forskningen i fysisk antropologi. I artikeln fäster han mycket riktigt stor vikt vid den roll som anstalterna för "sinnesslöa" spelade i att det rashygieniska tänkandet infördes, befäste sin ställning och spred sig. De ledande gestalterna inom vården av "sinnesslöa" (förståndshandikappade) i Norden – såsom dansken Christian Keller och finländaren Edvin Hedman – anammade det rashygieniska tänkandet från anstalterna i Förenta staterna, där det hade blivit populärt. Hansen belyser också den roll genetikerna och den akademiska genetiska forskningen spelade som befrämjare av det rashygieniska tänkandet. Här framträder speciellt Wilhelm Johannsen och Tage Kemp. Johannsen kritiserade visserligen speciellt den rashygieniska riktning som byggde på den av Francis Galton utstakade biometriskas skolans läror, men han godtog det tänkande som byggde på resultat av den mendelistiska ärftlighetsforskningen. Han stödde dock endast negativ rashygien under förutsättning att den tillämpades försiktigt. Hansen understryker speciellt den socialdemokratiska ministern och folketingsmannen K.K. Steinckes verksamhet i samband med stiftandet av de egentliga steriliseringslagarna, och likaså med lagen om sinnesslöa av år 1934 (Lov om Foranstaltninger vedrørende aandsvage) som innehöll bestämmelser om sterilisering av "sinnesslöa".

Gunnar Broberg och Mattias Tydén kopplar den svenska rashygienens frammarsch med den samhälleliga moderniseringens födslovänder vid sekel-skiftet: ekonomisk tillväxt, urbanisering, en politisk demokratisering av samhället, tilltagande samhällsplanering, höjd levnadsstandard, ökande komplexitet i samhället och en allt mer utbredd känsla av att de gamla beprövade lösningarna och moralreglerna inte längre fungerar. Det var i detta klimat som rashygien fann grogrund och blomstrade upp. Författarna följer särskilt med Herman Lundborgs och det 1922 startade Statens institut för Rasbiologis verksamhet. Alva och Gunnar Myrdals verksamhet och den svenska diskussionen om befolkningspolitik på 1930-talet granskas också.

Redan år 1922 försökte man stifta en steriliseringslag i Sverige, då en motion om en sådan inlämnades till riksdagen. Bakom förslaget stod den socialdemokratiska riksdagsmannen, psykiatern Alfred Petrén, och förslaget hade dessutom undertecknats av andra socialdemokrater, av liberaler och av en bondeförbundare. Motionen ledde emellertid inte till någon lag. När Petrén år 1933 föreslog samma sak på nytt resulterade det i en lag. Artikelförfattarna anser att lagen kom till som en följd – förutom av ett ihärdigt arbete för rashygien – av den rådande befolkningskrisen och av att rashygien hade tagits med i den socialdemokratiska folkhemstanken. De rashygieniska attityderna skärptes under loppet av 1930-talet så att man år 1941 stiftade en ny, strängare steriliseringslag. Bakom denna lag ser författarna det faktum att kravet på sterilisering hade utvidgats till att gälla också sådana människor som inte kunde anpassa sig till samhället, d.v.s. Sådana som ansågs ha ett "asocialt levnadssätt". Samtidigt betonade man vikten av sterilisering i syfte

att höja befolkningens biologiska kvalitet: kvalitetsförbättring blev ett centralt befolkningspolitiskt argument i det läge då nativiteten hade sjunkit kraftigt. Dessutom hade man allmänt accepterat tanken att staten av hänsyn till det allmänna bästa hade rätt att beordra sterilisering. När författarna behandlar tillämpningen av steriliseringslagen analyserar de speciellt rashygienens sexistiska och rasistiska dimensioner. Den sexistiska aspekten framgår av att största delen av de steriliserade var kvinnor. Den rasistiska aspekten kommer in i diskussionen om de människor i Sverige som levde ett kringflackande liv, och om vilka man använde den gemensamma benämningen "tattare"; den utvidgade steriliseringslagen år 1941 var åtminstone i vissa kretsar avsedd att lösa "tattarproblemet". Några åtgärder för massterilisering av tattare vidtogs emellertid aldrig.

Nils Roll-Hansen belyser den norska rashygienens historia framför allt ur genetikens perspektiv. Den norska rashygienens "urfader" var Jon Alfred Mjöen, som redan 1897 blev bekant med den ena av den tyska rashygienens två grundläggare, Alfred Ploetz. År 1914 uppstod konflikter om Mjöens ställning som ledare för den norska rashygieniska rörelsen. Han angreps framför allt av experter inom den nya vetenskapsgrenen genetik; de främsta kritikerna var Otto Lous Mohr och Kristine Bonnevie. Enligt Roll-Hansen var det inte validiteten i eller nödvändigheten av rashygien i sig som var anledning till angreppet, utan Mjöens sätt att sprida det rashygieniska budskapet. Motståndarna ansåg att Mjöen var kritiklös, att han presenterade saker och ting på ett vilseledande sätt och att han målade upp en alltför rosenröd bild av hur effektiva de rashygieniska åtgärderna var. Dessutom var motståndarna missnöjda med den vetenskapliga nivån på Mjöens arbete; de beskyllde honom för att vara en dilettant inom medicin och biolog. Angreppet ledde till att den rashygieniska rörelsen i Norge splittrades. Mohr, Bonnevie och deras anhängare grupperade sig kring det nygrundade Institut för arvelighetsforskning vid Universitetet i Kristiania samt kring Arvelighetsforeningen. Mjöen, som utestängdes från de här sammanhangen, samlade en egen rashygienisk krets kring sig (Den Rådgivande norske Komité for Rasehygiene) och började satsa mer på samarbetet med den internationella rashygieniska rörelsen. Splittringen handlade om riktlinjerna och grunderna för den rashygien som skulle bedrivas. Denna splittring hindrade emellertid inte att steriliseringslagen, som bägge lägren förespråkade, bereddes och antogs. Det fanns också ett brett, konsensusbaserat stöd för lagen i norsk politik och i det norska samhället. Med stöd av denna konsensus antogs lagen utan motstånd. Analysen av orsakerna till denna konsensus är en aning mager: Roll-Hansen hänvisar till en utbredd rädsla för degenerering, till den ekonomiska och sociala kris som förorsakats av depressionen, till den idé om rationell planering av samhället som ingick i socialismen och till det påbörjade bygget av välfärdsstaten; dels till den protestantiska religionen, dels till sekulariseringen av samhället.

Marjatta Hietalas artikel ger vid handen att den rashygieniska rörelsen i Finland på sätt och vis också var delad. Bland de svenskspråkiga började man

redan på 1910-talet intressera sig för positiv rashygien som syftade till att höja befolkningens mängd och befolkningens kvalitet. Hon skriver att Samfundet Folkhälsan i Svenska Finland (gr. 1921) gick i bräschen för arbetet. Det rashygieniska arbete som bedrevs av Folkhälsans föregångare, Florinska Kommissionen, som hade grundats i anslutning till Svenska Litteratursällskapet i Finland redan i december 1911, tas upp endast i förbigående. Hietalas analys är riktig, d.v.s. att Folkhälsan (och dess ledare Ossian Schuman, Jarl Hagelstam och Harry Federley) ville kämpa för den svenskspråkiga befolkningens storlek och kvalitet. Målet ansågs viktigt i den unga staten, där den svenska befolkningens relativa storlek och samhälleliga inflytande minskade. Folkhälsan utbildade hälsosystrar för eget bruk, och en av hälsosystrarnas främsta uppgifter var att upplysa den svenskspråkiga befolkningen i rashygieniska frågor. Från och med 1920 anordnades också en premiering av mödrar, med syftet att prisbelöna genetiskt friska mödrar, vilkas barn, makar och släkter likaså var genetiskt friska och vilka hade minst fyra, på allt sätt friska barn.

Enligt Hietala började det finskspråkiga Finland vakna till insikt om behovet av positiv rashygien under loppet av 1930-talet, när den sjunkande nativiteten blev ett brännande problem. Diskussionen fick extra fart av motsvarande diskussion i Sverige, där Alva och Gunnar Myrdal var centrala gestalter. I Finland ledde diskussionen till att en statlig befolkningskommitté tillsattes 1937. Bekymret för befolkningspolitiken ökade ytterligare av erfarenheterna under vinterkriget. År 1941 grundades Väestöliitto (Befolkningsförbundet), som enligt sitt program skulle ha omsorg om befolkningens storlek och kvalitet. Organisationen var banbrytande inom den finländska ärflyghetsrådgivningen: rådgivningsarbete startades 1951.

Experterna började bli eniga om behovet av negativ rashygien fr.o.m. början av 1920-talet. Enligt Hietala var läkarna, fackfolket inom vården av förståndshandikappade och landets enda genetikprofessor Harry Federley de synliga pådrivarna. Ett tecken på att steriliseringen började vinna understöd var att en statskommitté tillsattes våren 1926 för att utreda frågan. Medlemmar i kommittén var bl.a. Federley, psykiatern E.J. Horelli och kirurgen A.J. Palmén. I sitt betänkande förordade kommittén en steriliseringslag. Kring 1930 utkristalliserades de rashygieniska farhågorna speciellt i oro över det snabbt ökande antalet "sinnesslöa" och över den ökande kriminaliteten. Här inverkade den diskussion som hade förts om rashygien. Hietala skriver att de som arbetade med sinnesslöa och sinnessjuka, de som svarade för den kommunala fattigvården och de som verkade inom fängelseväsendet fick övernog med upplysning om nationens degenerering och om sterilisering under de första åren av trettioalet. Experternas idoga arbete bar frukt och en steriliseringslag stiftades med stor majoritet i riksdagen 1935. Hietala anser att framför allt de strävanden som experterna (och vissa höga ämbetsmän) gjorde var avgörande för att det rashygieniska tänkandet slog igenom och steriliseringslagen stiftades. Enligt henne kan man se tydliga paralleller mellan det sätt på

vilket rashygienien mottogs och spreds i Finland och det mottagande och den spridning andra dåtida innovationer överlag fick.

Hietala slår huvudet på spiken då hon granskar den rashygieniska rörelsen med speciell tonvikt på experterna. Samtliga artiklar i boken visar att det var just experterna som gick i spetsen för den rashygieniska rörelsen i Norden; det var fråga om genetiker (Bonnievie, Federley, Kemp, Nils von Hofsten), läkare (Petren, Bodil Hjort, Albert Björkman, Ragnar Vogt), chefer för 'sinnesslöanstalter' (Keller, Edvin och Reidar Hedman), experter på socialvård och sociala frågor (Steincke, Adolf von Bonsdorff, Alva och Gunnar Myrdal) etc. Den rashygieniska rörelsen var ingen folkrörelse i stil med den nordiska nykterhetsrörelsen eller folkbildningsarbetet. I den rashygieniska rörelsen framträdde expertisen speciellt starkt.

Artiklarna i boken visar också att rashygienien – och framför allt steriliseringen – blev en del av den nationella socialpolitiken i Norden. Avsikten med de nordiska steriliseringslagarna var först och främst att förhindra att det skulle födas personer med ett nedärvt förståndshandikapp eller mentalsjukdom. Steriliseringslagarnas socialpolitiska dimension framgår av att de i samtliga länder tillät sterilisering om man kunde anta att den ifråga varande personens barn på grund av föräldrarnas ärftliga fel eller handikapp skulle bli utan omsorg. Genom sterilisering kunde man minska de utgifter för socialskyddet som av nödvång ökade i den välfärdsstat som var under uppbyggnad. De ärftligt utvecklingsstörda eller mentalsjuka människor som klarade sig på egen hand (eller med släktingars hjälp) kunde tryggt skrivas ut från institutionerna, eftersom de efter operationen inte längre var i stånd att sätta en föregivet defekt avkomma till världen. Inbesparingarna ansågs ha dubbel verkan: lindriga fall behövde inte längre hållas på institution och genom att de saknade fortplantningsförmåga minskade också behovet av motsvarande institutioner i framtiden.

Ett tredje nordiskt drag var att det fanns stöd för steriliseringslagarna över hela det politiska fältet, från höger till vänster. När lagarna godkändes i riksdagarna var motståndet ytterst litet; det varierade från en röst emot i Norge till fjorton i Finland. Steriliseringslagarna måste således ha innehållit något som alla politiska riktningar var ense om. En dylik ingrediens var utan tvekan den nyss nämnda möjligheten till inbesparingar i socialutgifterna. Det är skäl att märka att steriliseringslagarna stiftades strax efter den stora depressionen; besluten fattades således i en ekonomisk situation som präglades av depressionen, då stigande utgifter för socialskyddet kolliderade med sjunkande intäkter för stat och kommun. Både Hietala och Hansen understryker den roll som depressionen spelade för de skärpta attityderna och för uppkomsten av en rashygienisk konsensus; såväl Roll-Hansen som Broberg och Tydén antyder samma sak.

Steriliseringslagarna kan emellertid också ses som ett led i moderniseringen och i uppbyggandet av den speciellt socialdemokratiskt ledda nordiska välfärdsstaten, vilket Broberg och Tydén poängterar. I det socialdemokratiska

tänkandet gick välfärden hand i hand med en beundran av effektivitet. Den sociala ingenjörskonsten eller socialteknologin, strävan efter att styra och kontrollera hela samhället – även människornas fortplantning – var en del av denna utveckling som också kan urskiljas i andra centrala rashygieniska rörelser, bl.a. i Förenta staterna och Tyskland. Sambandet mellan rashygien och socialdemokratien i Norden syns, förutom i Sverige, tydligt också i den danske socialdemokratiska ministern och folketingetsmannen K.K. Steinckes verksamhet. Roll-Hansen och Hietala fäster ingen speciell uppmärksamhet vid detta samband. I artikeln om Norge skymtar den socialdemokratiska partitillhörigheten ibland fram bland dem som förespråkade eller godkände rashygien. I Hietalas artikel framgår på vissa ställen att rashygien hade understöd även bland socialdemokraterna. När riksdagen röstade om steriliseringslagen kom motståndet dock uteslutande från den yttersta vänstern. Förhållandet mellan det rashygieniska tänkandet och socialdemokratien i Finland är ännu outrett, trots att frågan har varit föremål för forskning bl.a. i de tyskspråkiga länderna.

I boken granskas också hur steriliseringslagarna verkställdes. Det är svårt att klarlägga hur många som blev steriliserade av rashygieniska, sociala eller medicinska skäl och att få fram jämförbara siffror från olika länder: i vissa fall (t.ex. i Finland) har grunderna för statistikföringen ändrats under den undersökta perioden, och dessutom har olika länder haft olika grunder för statistikföring (i t.ex. Norge fördes statistik över beviljade steriliseringstillstånd, medan man i Sverige förde statistik över utförda steriliseringar). Alla artikel-skribenter presenterar statistiska data om steriliseringarna. I det sammanfattande kapitlet finns en tabell där man har försökt göra statistiken från de olika länderna jämförbar, och där presenteras antalet steriliseringar i respektive land från det att steriliseringslagen trädde i kraft till år 1960. När man granskar de avrundade absoluta talen får man följande bild av de rent rashygieniska steriliseringarna: Sverige 17 500, Danmark 11 000, Norge 7 000 och Finland 4 300. Om antalet steriliseringar ställs i relation till de befolkningstal från 1950 som presenteras i samma tabell blir resultatet följande: Danmark 0,26 %, Sverige 0,25 %, Norge 0,21 % och Finland 0,11 %.

Tekniskt sett är boken välgjord. Som läsare gläds man speciellt av det register som hjälper en att finna såväl personer som företeelser. Vetenskapliga undersökningar borde alltid förses med både person- och sakregister. Glädjande är också den selektiva bibliografin i slutet av boken. Den är indelad i fem delar: en med arbeten som behandlar eller tangerar rashygienens historia i allmänhet, samt en för varje nordiskt land som behandlas i boken. Med hjälp av bibliografin finner man den centrala litteraturen på området. När man använder den allmänna delen måste man emellertid komma ihåg att den, trots kompletteringar, inte täcker hela 1990-talet ens i fråga om de mest centrala verken. Dessutom ligger tyngdpunkten i bibliografin på den engelskspråkiga litteraturen. Anmärkningen beträffande den nyaste litteraturen gäller också forskningen om Finland, och uppenbarligen även de övriga länderna. Avsak-

naden av den senaste litteraturen förklaras av att publiceringen av boken har fördröjts. Det bör dock understrykas att bibliografin är ett tillägg till den normala notapparaten.

Några små önskemål kan man dock framföra. De gäller speciellt det statistiska materialet och tabellerna. Som läsare hade jag gärna sett att det statistiska materialet skulle ha presenterats så enhetligt som möjligt och att siffrorna även för Danmarks del skulle ha presenterats för hela den undersökta perioden, d.v.s. fram till 1967. I sammandraget saknar jag dessutom en figur där utvecklingen i steriliseringsmängderna för samtliga länder skulle ha presenterats gemensamt. Det skulle ha gjort det lättare att följa med den skriftliga analysen av steriliseringspolitiken. Ett "skönhetsfel" är också att utformningen av figurerna och tabellerna inte följer en gemensam modell.

Det är mycket förståeligt att man i en bok som handlar om steriliseringslagar inte kan ta upp alla aspekter av rashygien. Jag anser i alla fall att det skulle ha varit motiverat att systematiskt gå igenom den viktigaste lagstiftningen om negativ rashygien i respektive land. Här skulle det framför allt ha gällt äktenskapslagarna (rashygieniskt motiverade äktenskapsförbud) och abortlagarna (rashygieniskt motiverad abort).

Dessutom saknar jag en grundligare granskning och analys av kontakterna mellan de nordiska länderna i dessa frågor. Här skulle man ha kunnat fokusera på reformerna av äktenskapslagarna i Sverige, Norge och Danmark åren 1915–1922; reformarbetet byggde bl.a. på ett lagförslag som länderna hade utarbetat tillsammans. Utgående från den uppfattning jag har fått genom min egen forskning om rashygien verkar det som om de nordiska länderna skulle ha bildat en synnerligen fast sammanhållen krets, där experterna citerade och stödde sig på varandra. När det kom influenser från andra länder – t.ex. från Förenta staterna eller Tyskland – införlivades de snabbt i det kunskapsflöde som "kretsade" i Norden. I detta hänseende skulle Hietalas perspektiv på spridningen av innovationer och på expertisen ha varit fruktbart att tillämpa på hela Norden. Det skulle ytterligare ha förstärkt det jämförande greppet i boken.

I artikeln om Finland har en del inexaktheter fått passera; dessa skulle säkert ha noterats om man hade läst korrektur på det tryckfärdiga materialet. Detsamma gäller notapparaten: det skulle ha varit bra om också den hade kontrollerats så att man hade kunnat rätta de fel och sammanblandningar som uppenbarligen har uppstått vid ombrytningen.

Hur kunde man utgående från detta gå vidare i forskningen kring rashygienens historia? Boken ger uppslag till åtminstone tre forskningsämnen. Ett är en detaljerad analys av det redan antydda förhållandet mellan det rashygieniska tänkandet och socialdemokratin respektive uppbyggandet av välfärdsstaten. Ett annat är kvinnornas andel i rashygien. I äldre forskningslitteratur i ämnet har rashygien – och i synnerhet steriliseringen – i allmänhet rätt och slätt betraktats som sexistisk, som det patriarkaliska samhällets strävan att komma åt och kontrollera kärnan i det kvinnliga – sexualiteten och

fortplantningen. Broberg och Tydén hänvisar också till denna tolkning i sin artikel. Förhållandet mellan rashygienen och kvinnan kan emellertid också granskas på annat sätt. Man kan fråga sig i vilken utsträckning kvinnorna stödde de rashygieniska åtgärderna och formade den rashygieniska politiken: man kan också se kvinnor som producenter och befrämjare av rashygienen. I de aktuella artiklarna framträder kvinnornas aktiva deltagande i rashygienen på många ställen, men frågan analyseras inte systematiskt; det är visserligen inte heller avsikten med boken. Tecken på att forskning av det här slaget är på kommande finns redan. Ett tredje ämne skulle vara en mer detaljerad analys av hur steriliseringslagarna tillämpades – en analys där man försöker gå vidare från den statistik som presenteras här: vilka och hurdana var de som steriliserades, varför steriliserades de, kan man urskilja några tyngdpunkter i steriliseringspolitiken, etc. Forskningsprojekt av det här slaget är redan i gång åtminstone i Danmark (Lene Koch), Sverige (Maija Runcis) och Finland (Elisa Hannula).

Sammanfattat kan man säga att *Eugenics and the Welfare State* är en viktig och intressant undersökning om rashygienens historia. Den bringar den nordiska forskningen och dess resultat inom räckhåll för hela det forskarsamfund som intresserar sig för denna fråga, och den kommer säkert också att läsas flitigt.

Markku Mattila

DISKUSSION

Fosterländsk eller ofosterländsk?

I sin recension av min bok *Venäjäns hallitus ja Suomen työväenliike 1899–1905* [Den ryska regeringen och Finlands arbetarrörelse 1899–1905] (*HTF* 1/1997, s. 107–109) tolkar Marjatta Rahikainen delvis boken på ett annat sätt än vad jag avsåg då jag skrev den. Detta är självfallet helt i sin ordning, men för att undvika missförstånd vill jag ändå klarlägga hur jag själv ser det hela.

Tvärt emot vad Rahikainen föreställer sig är jag inte alls intresserad av det slag av historieskrivning som strävar efter att återupprätta – eller för den delen rasera – någon persons eller rörelses anseende, eftersom sådan forskning i allmänhet är en kortlivad marknadsvara, en engångsprodukt. Det låter naturligtvis storslaget när Rahikainen anför min forskning till en så global kontext som Sovjetunionens sönderfall och en därpå följande revidering av den finländska historiesynen i en patriotisk riktning. Verkligheten är dessvärre betydligt mera prosaisk. Boken utkom först 1995/6, på grund av andra arbetsuppgifter, vissa inträffade fördröjningar och min egen "tavastländska tröghet", men de centrala slutsatserna i undersökningen hade kommit till redan innan Sovjetunionen bröt samman, och vissa spår av dem kan man finna i mina publikationer från den tiden. Kaos och penningbrist är de enda likheter som jag själv kan se mellan dels förslamningen av det så mäktiga sovjet-systemet, dels mitt eget anspråkslösa forskarvärv.

Det har undgått Rahikainen att det fanns många alternativa utvecklingsriktningar för den finländska arbetarrörelsen under dess första skeden, och att försvaret av autonomi ("fosterländskheten") bara var en av dem. Utvecklingen i Finland och Ryssland bestämde vilken av dessa riktningar som vid en given tidpunkt var den starkaste. Om jag hade avslutat min bok vid år 1900, skulle bilden av arbetarrörelsen ha blivit "ofosterländsk" och dominerats av rörelsens strävan att lösgöra sig från kampen för autonomi för att i stället vinna den ryska regeringens stöd. Om jag hade fört min beskrivning fram till år 1918, skulle rörelsens samhällsrevolutionära karaktär ha dominerat. Det faktum att jag avslutade min bok vid utgången av år 1905 dikterades emellertid inte av ideologiska behov till följd av Sovjetunionens sammanbrott, utan av arbetsekonomiska skäl. Det är anledningen till att försvaret av autonomi ("fosterländskheten"), som så irriterade Rahikainen, blev det drag som kom att dominera bilden.

Jag vill emellertid fästa uppmärksamhet vid två väsentliga punkter som

Rahikainen har förbisett. För det första underströk jag i boken att året 1905 var exceptionellt i arbetarrörelsens historia, eftersom rörelsen varken före eller efter det året motarbetade den ryska regeringen så direkt och i så stor utsträckning som då. För det andra ville jag understryka att det revolutionära elementet kom in i den finländska arbetarrörelsen i samband med kampen för autonomin åren 1904–1905 och inte på grund av de samhälleliga förhållandena inom landet. Rahikainen ogillar denna slutsats, men hon har inte lagt märke till den följsats som ansluter sig till den, nämligen att de revolutionära tankegångarna ursprungligen var politiska, men att de snabbt spred sig också till de sociala förhållandena (speciellt efter storstrejken år 1905). Det finns verkligen inga tecken på omfattande samhällelig oro åren 1904–05 (med undantag av rösträttskampen, vars överdrivna betydelse jag har försökt återföra till dess rätta dimensioner). Tiden blev först efter storstrejken mogen för en bredare ekonomisk strejkrörelse och en sträng samhällelig radikalism.

Rahikainen verkar också tvivla på det jag har sagt om ytligheten i relationerna mellan den finländska och den ryska arbetarrörelsen före slutet av år 1905. Detta har jag inte skrivit speciellt mycket om i den bok hon recenserar, eftersom jag tidigare har utrett den frågan i min avhandling *Vallankumous ja kansallinen itsemääräämisoikeus* [Revolutionen och den nationella självbestämmanderätten] (1989) och i den första delen av verket *Lenin ja Suomi* [Lenin och Finland] (1987). Jag kan emellertid inte själv bedöma om dessa arbeten skall ses som fosterländsk eller ofosterländsk historieskrivning.

I vilket fall som helst är det bra att såväl boken som recensionen väcker tankar.

Antti Kujala

FRÅN FÄLTET

Historiska föreningen 1996

Historiska föreningens verksamhet har under det åttioandra verksamhetsåret fortgått enligt tidigare riktlinjer. *Historisk Tidskrift för Finland* utkom med sin åttioförsta årgång. Föreningen har under året sammankommit till två möten och sju föredrags- och diskussionsaftnar samt arrangerat två exkursioner. Styrelsen har sammankommit åtta gånger. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 16 och 32 personer med ett medeltal om 24 personer (föregående år 24). Föreningen har under året haft följande program:

- 25.1 Exkursion till vetenskapscentret Heureka i Dickursby och utställningen "Nordiska upptäcktsresande", som presenterades av Mikko Myllykoski och Göran Michelsson.
- 28.2 Fil. dr Alexandra Ramsay: *Kultur och arv – SLS och folkhälso-idén på 1910-talet.*
- 27.3 Fil. mag. Petra Hakala: *Tvenne rum i en suite eller ett unket kyffe? Savolax-karelska studenters vardag i Helsingfors vid mitten på 1840-talet.*
- 24.4 Fil. dr Christian Ahlström: *Fartygsvrak och historiska sjöolyckor i 1700-talets marinarkelogiska källmaterial från norra Östersjön.*
- 22.5 Fil. dr Henrik Knif på Alexandersteatern: *Barockoperan i brittisk pressopinion.* Efter föredraget ordnades en rundvandring i teaterhuset under ledning av fil. lic. Rainer Knäpas och föredragshållaren.
- 4.9 Utfärd till Kabelfabriken konst- och kulturcentrum under ledning av konstnären Henrik Strömberg samt guideade besök i Hotell- och restaurangmuseet, Teatermuseet och Finlands fotografiska museum.
- 2.10 Fil. dr Lena Törnblom: *"Sverige-Finland" eller finska landskap i svenska riket – medeltidsforskningens historiografiska utveckling i Finland.*
- 30.10 Docent Kari Selén: *Varför skyddskärer? Diskussionen kring skyddskärernas mål och uppgifter i Finland 1921–1925.*
- 27.11 Fil. mag. Håkan Forsgård: *Friedrich Meinecke och Weimarrepubliken – en tysk historikers politiska tänkande i samband med skandalen av Tysklands första republik 1918–1925.*

Föreningens medlemstal var vid verksamhetsårets utgång följande (föregående års siffra inom parentes): aktiva medlemmar 247 (235) och understödjande medlemmar 251 (268). Totalantalet uppgick till 498 (503).

Föreningens intäkter i form av medlemsavgifter har i sin helhet överförts till *Historisk Tidskrift för Finland*, som medlemmarnas prenumerationsavgifter. Kostnaderna för föreningens ordinarie verksamhet (möteskostnader, kontorsutgifter och representation) har täckts av de frivilliga stödavgifter som de aktiva medlemmarna erlagt i samband med medlemsavgiften.

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande fil. lic. Henry Rask, viceordförande fil. mag. Derek Fewster, sekreterare fil. mag. Mika Huovinen, ekonom fil. mag. Pertti Hakala, ledamot fil. lic. Minna Sarantola-Weiss, ledamot fil. mag. Anna Finnilä, ledamot fil. mag. Nils-Erik Forsgård.

Ur fonden till Gunnar Mickwitz minne utdelades det femte Gunnar Mickwitz-priset till en ung forskare ur Historiska föreningens led. Priset tillföll fil. mag. Håkan Forsgård för hans examensavhandling *Friedrich Meinelcke och Weimarrepubliken – en tysk historikers politiska tänkande och handlande i samband med uppbyggandet och konsolideringen av Tysklands första demokratiska republik 1918–1925*. Priset utdelades 21.11 av rektor Kari Raivio vid en ceremoni på Helsingfors universitet.

Historiska föreningen utger *Historisk Tidskrift för Finland*. Den åttioförsta årgången omfattade fyra nummer om sammanlagt 536 sidor. Innehållet fördelade sig på 14 uppsatser, tre bidrag under rubriken "Översikter och meddelanden" och 21 recensioner. I årgången medverkade 40 forskare med ett eller flera bidrag (64 år 1995). Tidskriftens redaktion har under året bestått av ansvarige redaktören professor Max Engman och två redaktionssekreterare; för nr 1 och 2 fil. dr Henrik Meinander och fil. dr John Strömberg samt för nr 3 och 4 fil. mag. Derek Fewster och fil. stud. Henrika Tandefelt. Tidskriftens ekonom har varit fil. mag. Pertti Hakala och dess kanslist fil. mag. Petra Hakala.

Utgivningen har främst finansierats genom bidrag av Finlands Akademi, Svenska litteratursällskapet samt Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska.

Mika Huovinen

Åbo Akademis bibliotek

Handskriftsavdelningen och bildsamlingarna vid Åbo Akademis bibliotek har under år 1996 fått motta gåvor och depositioner av bl.a. nedannämnda personer och institutioner:

Runar Backman, Åbo, Tillägg till R.B.s samling; *Solveig Basilier*, Åbo, Material från Gustav och Julia Stenbäcks dödsbo; *Karmela Bélinki*, Helsingfors, Tillägg till K.B.s samling; *Gösta Cavonius* dödsbo, Helsingfors, Tillägg till G.C.s samling; *Bo Gunnar Dahlbo*, Åbo, Fotoalbum; *Karin Edgren*, Helsingfors, Tillägg till Harri Edgrens samling; *Cecilia Eriksson*, Helsingfors, Gretel Backmans dagböcker; *Finlands svenska biblioteksörening*, Föreningens arkiv; *Christina von Haartman*, Malaga, Spanien, Tillägg till Carl von Haartmans samling; *Lars Hamberg*, Helsingfors, Tillägg till L.H.s samling; *Kaj-Erik Hausen*, Grankulla, Fotografier; *Lars Huldén*, Helsingfors, Tillägg till L.H.s samling; *Solveig Mickels*, Borgå, Birgit Klockars samling; manus, brev m.m.; *Gunnel Miertz-Pethman*, Åbo, Fotografier och konstreproduktioner; *Olof Mustelin*, Åbo, Tillägg till O.M.s samling; *Fred Negendanck*, Helsingfors, Amatörfotoalbum; *Johan Nikula*, Åbo, Tillägg till Oscar o. Sigrid Nikulas samling; *Ulla Olin*, Nässjö, Sverige, Manuskript och brev; *Birgitta Recksén*, Kristinestad, Brev; *Wilhelmina Siréns* dödsbo, Åbo, Fotografier och postkort; *Eja Syväri*, Helsingfors, Brev från krigsåren; *Kai Söderhjelm*, Göteborg, Sverige, Släktbrev; *Claes von Ungern-Sternberg*, Helsingfors, Tillägg till Eric von Ungern-Sternbergs samling; *Alvar Utter*, Kristinestad, Material om Svenska Samskolan i Kristinestad; *Bill Widén*, Åbo, Fotografier; *Ann-Marie Ylönen*, Helsingfors, Släkten Backmansson-Carpelans brevsamling med bl.a. brev från Hugo Backmansson.

Martin Ellfolk

Svenska litteratursällskapet i Finland Historiska och litteraturhistoriska arkivet

Svenska litteratursällskapets historiska och litteraturhistoriska arkiv har under perioden 1.5.1996–30.4.1997 mottagit följande arkivmaterial som gåvor eller depositioner:

Privatpersoner och släkter:

Riddarhusgenealogen och redaktören *Torsten G. Aminoffs* (1910–1985) samling: dikter, urklipp m.m.; tillägg till släkten *Bergmans* arkiv: brev, personliga handlingar och fotografier rörande medlemmar av släkterna Bergman, Mattsson och Stenbäck, främst Gustaf Konstantin (Konni) Bergman (1882–1942); tillägg till advokaten och författaren *Christer Bouchts* (f. 1911) arkiv: korrespondens, manuskript, material rörande polarexpeditioner, smalfilmer, fotografier m.m.; tillägg till professor *Gunnar Castréns* (1878–1959) arkiv: korrespondens; tillägg till *Anton Cronstedts* (1798–1893) och *Elise Cronstedts* f. Nassokin (1826–1909) arkiv: korrespondens, annotationsalmanackor m.m.; brev till förläggaren och bokhandlaren *Gustaf Wilhelm Edlund* (1829–1907) från bl.a. E. Lönnrot och Z. Topelius samt personliga handlingar rörande kronolänsmannen August Wilhelm Landzett; släkten *Forsténs* arkiv: brev och handlingar rörande Lennart Forstén (1817–1886), Alfonsine Forstén f. Stjernvall (1835–1910), Fanny Rosenqvist f. Forstén (1867–1898), Dagmar Forstén (1865–1939) m.fl.; tillägg till släkten *Godenhielms* arkiv: brev och handlingar rörande olika medlemmar av släkten Godenhielm, främst Uno (1842–1903), Bertil (1885–1945) och Berndt (f.1913) Godenhielm; tillägg till translatorn *Anna Gröndahls* (f. 1911) arkiv: brev och handlingar rörande Frans Bruno Gröndahl (1879–1962), Maria Gröndahl f. Lindholm (1878–1940), Birger Gröndahl (1907–1972) m.fl.; dagböcker skrivna av lektor *Anita Ingvall* (f. 1910) 1926–1939; tillägg till folkskolläraren *Emil Kaustinens* (f. 1907) arkiv: korrespondens; fotoalbum från tiden 1919–1942 som tillhört dipl.ing. *Ingeborg Laurén* (1900–1996); tillägg till banktjänstemannen *Kerstin Lindqvists* (f. 1910) arkiv: korrespondens, fotografier; tillägg till dipl.ekon. *Ethel Marnilas* (f. 1913) arkiv: dagböcker, korrespondens, personliga handlingar m.m.; tillägg till journalisten *Irina Matvejevs* (f. 1917) arkiv: handlingar av privat och politisk karaktär; tillägg till författaren *Arvid Mörnes* (1876–1946) arkiv: urklipp 1939–1940; handlingar rörande *Nordsjö* by och *Nordsjö* gård i Helsinge 1908–1967; brev, handlingar och fotografier rörande *Maire Peltonens* (f. Westerholm 1932–) tid som krigsbarn i Sverige 1939–1947; brev till kaptenen och tygmästaren *Johan Vilhelm Ramsay* (1788–1840) och hans hustru *Charlotta Ramsay* f. Pinello (1800–1887) 1810–1842; tillägg till revisor *Fredrik Ravanders* (1847–1930) samling: kopia av modern Johanna Aurora Lohmans dagbok 1836–1839;

tillägg till lektor *Margareta Runebergs* (1912–1990) arkiv: handlingar rörande Arne Runeberg; brev från bildhuggaren *Walter Runeberg* (1838–1920) till professorskan *Signe Gadolin* 1919–20; tillägg till författaren *Solveig von Schoultz*' (1907–1996) arkiv: brev, manuskript, personliga handlingar; historieläraren och fredsaktivisten *Deryck Sivéns* (f. 1913) arkiv: dagböcker 1936–1995, artiklar, tal och föredrag m.m.; affärsmannen och fastighetsförmedlaren *Oskar Slottes* (1913–1995) samling; manuskript, dikter m.m.; tillägg till industrimannen och politikern *J.O. Söderhjelm*s (1898–1985) arkiv: fotografier rörande OY Petsamon Nikkeli Ab; prolog till okänd teaterpjäs av *Leila Topelius* (1864–1954); tillägg till sjuksköterskan *Werna* (1900–1992) och läkaren *Anders Ulfves*' (1930–1995) arkiv: antavla för Anders Ulfves; tillägg till professor *Henrik Zilliacus*' (1908–1992) arkiv: korrespondens, manuskript, personliga handlingar, fotografier.

Föreningar, organisationer, övriga samfund m.m.:

Finlands Svenska Ungdomsförbunds arkiv: protokoll, korrespondens, ekonomiska handlingar, handlingar rörande Ungdomsunionen och Ungdomsföreningsrörelsens Barnförbund m.m.; djurskyddsföreningen *Gröna Korsets* arkiv: informationspaket om djurförtryck, tidningen *Gröna Korset* 1987–1995; tillägg till *Hugo Bergroth-sällskapets* arkiv: manuskript, brev och personliga handlingar rörande prof. Hugo Bergroth (1866–1937); tillägg till *K.H. Rentunds stiftelses* arkiv: ekonomiska handlingar, verksamhetsrapport 1996 m.m.; tillägg till *Konstitutionella högerpartiets* arkiv: handlingar rörande partiets verksamhet, ekonomiska handlingar, urklipp m.m.; *Svenska modersmåsläraryöreningens i Finland* arkiv: protokoll, korrespondens, verksamhetsberättelser m.m.; tillägg till *Zilliacuska släktföreningens* arkiv: skrivbok som tillhört Inez Zilliacus 1892–1902 samt Notholmens nyheter 1996; *Teater-, biograf- och operaprogram* m.m. 1910-talet–1950-talet.

Petra Hakala

Medarbetare i detta nummer:

Martin Ellfolk, biblioteksassistent, Åbo Akademi bibliotek; *Kaijus Ervasti*, jur.lic., forskare, Rättspolitiska forskningsinstitutet, Helsingfors; *Petra Hakala*, fil.mag., amanuens, Historiska och litteraturhistoriska arkivet, Helsingfors; *Mika Huovinen*, fil.mag., Helsingfors; *Petri Karonen*, fil.dr, docent, Jyväskylä universitet; *Antti Kujala*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Christer Kuvaaja*, fil.lic., assistent, Åbo Akademi; *Pia Letto-Vanamo*, jur.dr, docent, Institutet för internationell ekonomisk rätt, Helsingfors universitet; *Markku Mattila*, fil.lic., forskare, Tammerfors universitet; *Olof Mustelin*, fil.dr, professor, Åbo; *György Novaky*, fil.dr, forskare, Uppsala universitet; *Juhani Piilonen*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Anu Pylkkänen*, jur.dr, docent, Helsingfors universitet; *Mona Rautelin*, fil.mag., Helsingfors; *Minna Sarantola-Weiss*, fil.lic., assistent, Helsingfors universitet; *Päiviö Tommila*, fil.dr, professor em., Grankulla.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av uppsatserna av Pia Letto-Vanamo (övers. Henrika Tandefelt) och Juhani Piilonen (övers. Pertti Hakala), granskningarna av Päiviö Tommila, Markku Mattila (övers. Nina Edgren-Henrichson), Kaijus Ervasti och Petri Karonen (övers. Henrika Tandefelt) samt inlägget av Antti Kujala (övers. Nina Edgren-Henrichson).

Innehåll

Pia Letto-Vanamö: Tingsgemenskapens rätt. Ett perspektiv på rättsuppfattningens historia	153
Mona Rautelin: Brott mot liv i Finland på 1790-talet	176
Juhani Piilonen: Rättskipning i undantagstider. Fronträten i Satakunta våren 1918	198
Granskningar	
Finlands nationalbibliografi 1488–1700. Av Olof Mustelin	237
Åke Sandström: Plöjande borgare och handlande bönder. Mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och Vasatidens Sverige. Av Petri Karonen	242
John P. Maarbjerg: Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570–1625. Some Local Evidence of Economic Integration. Av György Novaky	245
Petri Karonen: Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvalta-ajan alkupuolella (noin 1620–1660). Petri Karonen: "Raastuvassa tavataan". Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana. Av Kaijus Ervasti	251
Margus Laidre: Segern vid Narva. Början till en stormakts fall. Av Christer Kuvaja	254
Erkki Urpilainen: Algot Scarin ja göörtliläisen historiankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella. Av Päiviö Tommila	258
Lars Björne: Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia I. Tiden före år 1815. Av Anu Pyökkänen	262
Nils Edling: Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900. Av Minna Sarantola-Weiss	265
Gunnar Broberg & Nils Roll-Hansen (red): Eugenics and the Welfare State. Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland. Av Markku Mattila	268
Diskussion	
Fosterländsk eller ofosterländsk? Av Antti Kujala	277
Från fältet	
Historiska föreningen 1996. Av Mika Huovinen	279
Åbo Akademis bibliotek. Av Martin Ellfolk	281
Svenska litteratursällskapet i Finland. Historiska och litteraturhistoriska arkivet. Av Petra Hakala	282

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 4, 00014 Helsingfors universitet

Prenumerationspris 1997: Mk 140,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 40,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.